УЛАДЗІМІР КАРАТКЕВІЧ

Апавяданні

Уладзімір Караткевіч

АПАВЯДАННІ

АПАВЯДАННІ

ДРЭВА ВЕЧНАСЦІ

(Апавяданне аб падарожжы ў стагоддзі)

Вам ніколі не даводзілася зайздросціць старажытнаму князю Давіду з палескага Гарадка? Мы ў тое лета зайздросцілі яму, як Яга зайздросціў Венецыянскаму Маўру, як Сальеры зайздросціў Моцарту, як... як усе бездары зайздросцяць Чалавеку.

Мы – гэта наш шафёр, асістэнт аператара, аператар (ён жа рэжысёр) Анатоль Забалоцкі, друг аператара (нельга ж было кінуць нечаканага госця ў пустым горадзе, ды і паехаць) і я, сцэнарыст, ён жа казначэй, ён жа здабывальшчык прыпасаў, адказны за вогнішча, добры хлопец, пры зручным выпадку – брат па бутэльцы і прочая, і прочая, і прочая.

Мы адчувалі сябе бяздарнасцямі. Мы шмат дзён не маглі вытрасці са студыі машыну, грошы, шафёра, скаты, трасцу, халеру. Князю было добра: узяў сабе са скарбніцы тры капы грошай, загадаў стайніку прывесці коней, гукнуў харобрую дружыну, ды і пайшоў сабе Палессем, харчуючыся забітымі зубрамі і турамі, шыраючы шызым воўкам, а таксама арлом пад аблацы, проста пад Марыенбург і Берлін, трэсці крыжакоў. Яму гэта ўдавалася лёгка аж у некалькіх дзесятках паходаў, аж пакуль у апошнім не аддаў ён свайму богу пасечанай мячамі душы.

А ў нас не было ні сваіх коней, ні сваёй скарбніцы, а студыя пачасту трымала сябе так, быццам гэта нам і толькі нам патрэбен быў гэты фільм аб старажытных беларускіх дрэвах.

У другіх паездках было лягчэй, а тут мы намучыліся, як грэшныя душы ў пекле. Калі мы ўрэшце здабылі ўсё,

што трэба, выявілася, што “казёл” наш жарэ бензін, як пан Дубатоўк віно (і з такім самым, мала прыкметным, рэзультатам), што скаты нашы маюць тэндэнцыю раз-пораз аддзімаць (пэўна, ад спёкі), а тэнт па дзіравасці нагадвае плашч святога Марціна, а па здатнасці ўсёй паверхняй прапускаць ваду – амаль усе тыя плашчы, якія мне даводзілася купляць за дваццаць год самастойнага жыцця.

Але позна было ўжо, і мы ехалі і ехалі далей у поўнай пакоры лёсу, цьмяна спадзеючыся, што скаты і камеры вытрымаюць лясныя карэнні лепей, чым асфальт, што ў ярах, каляінах і дзюнах у “казла” будзе меншы апетыт, што дажджу, дасць Бог, і не будзе, што нам не давядзецца каціць нашага каня і ўсе пажыткі экспедыцыі з нетраў Палесся да цэнтраў цывілізацыі, хаця б і адноснай.

Мы горка памыліліся. Скажу толькі аб дажджы, які паласаваў нас на працягу дванаццаці гадзін, калі мы ехалі назад. Я вёз з сабою рукапіс рамана (хлопцы збіраліся кінуць мяне ў маім Рагачове, вяртаючыся ў Менск), і ўсе дванаццаць гадзін я сядзеў на рукапісе, прыкрываючы яго ўласным целам. Пэўна, я прамок з галавы да ног, бо рукапіс па прыездзе быў трохі падмочаны.

Угледзьцеся ў гэтыя падцёкі, нашчадкі, і памяніце нас добрым словам за нашы пакуты.

Не буду расказваць пра ўсю нашу дарогу. Пастараюся толькі пакаяцца перад загадчыкам фермы, што пад Парычамі. Мы выехалі, па віне студыі, позна, прыехалі туды, на бераг Бярозы, зусім уначы, і (паверце, толькі сілаю жорсткіх абставін!) я вымушаны быў сцягнуць з кастра каля фермы некалькі паленцаў, каб раскласці хоць нейкае цяпельца і, хаця пры ягоным святле, нацягаць пасля лаўжоў і сухастою, каб развесці зыркае вогнішча і сяк-так пераначаваць ля яго.

Але вы яшчэ не ведаеце, якая была наша мэта? Мы ехалі ў Палессе, у глыбіню ягоную, за Мазыр і Лельчыцы, каб “засняць” каля вёскі Данілегі славуты

тысячагадовы цар-дуб, або дуб Крывашапкі. У нас былі ўжо шасцісотгадовыя дубы, чатырохсотгадовыя ясені, таполя Напалеона, дубы Міцкевіча, дубы Ягайлы, проста семісотгадовыя дубы. Нам пазарэз патрэбен быў тысячагадовы дуб. Без яго фільм быў бы не фільм.

Ехалі насустрач стагоддзям.

Праскочылі Прыпяць, праскочылі ўтульны ўзгорысты Мазыр. Дзень далёка пераваліў за палову, і я дамогся таго, каб гэтую ноч мы пераначавалі на беразе Прыпяці. Гэтую зямлю нельга глядзець стомленымі вачыма, яна такая адна, і перад ёю, як перад сур’ёзнай кнігай, павінен быць пралог або хаця лірычны ўступ. Лепей за Прыпяць у гэтым сэнсе нічога не прыдумаеш. Мы ад’ехалі далёка ад горада, разбілі палатку і паехалі шукаць рыбакоў “у разважанні, чаго б пад’есці”.

Самім лавіць было позна. Прыпяць не любіць тых, што бяруцца за справу на хапка.

Каб мы былі разумнейшыя, мы б ведалі, што ніхто не будзе займацца такой дурасцю, як ловы рыбы, калі за ракою касьба, калі звіняць косы, калі гучна смяюцца каля буданоў бабы, гатуючы вячэру, калі хлопцы, абцершы пукам травы касу, кідаюцца ў раку, каб змыць з сябе дзённы пот, і гучна, цераз мыс, перакідваюцца з дзеўкамі рызыкоўнымі жартамі і ўсім такім іншым, вячэрнім.

Рыбакоў мы сапраўды не знайшлі. Затое знайшлі калег. Яшчэ калі мы ехалі нетрамі, я зразумеў, што дзеля паўнаты шчасця нам не хапае толькі сустрэчы з мядзведзем. Але мядзведзі былі далей (выяўляецца, па шматлікіх расказах, што яны ёсць і тут, а не толькі на Бярозе, мы самі сустракалі людзей, якія зусім нядаўна бачылі іх), за тымі мясцінамі, куды мы ехалі.

І вось мы выехалі на палянку над ракой і ўбачылі там апараты, танваген, людзей і... ніштаватае ўжо медзведзянятка. Нас сустрэлі знаёмыя храпы. Малады аператар расцвіў пралескай і ўсміхнуўся сонцу, беларускім лясам, Прыпяці і мне. І я ўспомніў, як у

адной экзатычнай кватэры мы сядзелі і папівалі сухое віно пад крыкі шматлікіх папугаяў і як потым нам, як дарагім гасцям, падарылі каштоўны падарунак: руку эгіпецкай муміі.

Я спаў тую ноч у інтэрнаце і ўсю ноч з прыемнасцю ўспамінаў, што ў мяне пад ложкам, у чамадане, ляжыць рука муміі. Магчыма, эгіпецкай царэўны. Раніцай я зразумеў, што не магу скарыстацца з такога дарагога падарунка, і велікадушна пераўступіў руку муміі майму сябру. Я страшэнна паважаў яго як маладога таленавітага аператара. Я не мог абяздоліць яго, пакінуўшы руку муміі толькі сабе. Раніцай ён сказаў, што занадта малады і не можа адзін карыстацца рукой муміі, што ён нічым не праявіў сябе як малады таленавіты аператар (дагэтуль ён гэтага чамусьці не казаў, а казаў зусім адваротнае), і аддаў руку муміі трэцяму сябру. Увесь час у нашым пакоі нябачна прысутнічала рука муміі. Урэшце мы калектыўна аднеслі руку муміі назад і сказалі, што нашы заслугі перад гэтым домам і ўвогуле нашы добрыя якасці нявартыя такой дарагой узнагароды.

Пасля я купіў новы чамадан, а стары вынес і паставіў на вуліцы. Ад усёй душы спадзяюся, што нехта карыстаецца ім да гэтага часу. Гэта быў харошы, дыхтоўны чамадан. Хай пашле яму Бог доўгае жыццё.

Чаму я ўспомніў аб муміі? А чорт яго ведае... Так.

Медзведзяня знемагала ад спёкі і здаровага маладога апетыту. Дублёр ягоны хроп на ўсе застаўкі і не ведаў, што заўтра менавіта яго чакае тая ж самая цяжкая чаша, а храпці і есці будзе гэты.

Медзведзяняці ў дзень здымак да вечара не давалі досыта пад’есці. Іначай нажарэцца і не захоча працаваць. Зусім як чалавек.

Небарака замарыўся на працы (здымалі чорт ведае колькі дубляў) і нічога ўжо больш не хацеў. У перапынку ён знайшоў пад машынай лёд, накрыты скрынкаю, перакуліў яе і вельмі бадзёра – у спёку гэта

добра – узяўся за справу: жэр гэты лёд, як дзеці марожанае, – аж храбусцела.

Лёд адабралі. Тады ён пачаў шукаць нешта другое, але нічога не адшукаў. Знайшоў, што праўда, распачатую бутэльку мёду (у чалавека гэта называецца “прэміяльныя”) і палічыў, што за такую работу мае на яе права, – дык і тую не далі. Тады ён вырашыў уцячы, але паколькі яго якраз узялі на павадок – ён даводзіў, што ўнутрана свабодны, тым, што бег на месцы, падскакваў на ўсіх чатырох таўстапятых лапах.

Што ўспамінаеш ты цяпер, бедны, седзячы ў клетцы ў Бярэзінскім запаведніку? Прыпяць? Лёд? Або можа тое, як, вымыты ў ванне і дасуха выцерты, аднойчы ў Менску хроп на маёй тахце, укрыты да галавы народнай посцілкай? Мы тады ўзнялі келіхі і за цябе. А можа думаеш, што людзі знявечылі табе жыццё, што, вольны, ты ніколі б не цягнуўся да іх і, вялізны ўжо, не прасіў бы, выйшаўшы з лесу, цукру і нікога б не палохаў, а значыцца, не трапіў бы і ў клетку?

Хто цябе ведае, аб чым ты думаеш, бедны, палонены людзьмі звер.

Памятаеш, тады, над Прыпяццю, я казытаў табе круглае пуза, перакуліўшы на спіну? Успомні мяне дабром, як і я ўспамінаю цябе.

Пасля ночы, якая паўзла парай з Прыпяці і малочнымі туманамі з лагчын, пасля ракі, спачатку поўнай вячэрняй заранкай, а пасля зорамі, пасля вогнішча і мёртвага сну добра было ехаць Палессем.

Выдаўся цудоўны, раскошны сонечны дзень, такі цёплы, што мы знялі тэнт, апусцілі, спадзеючыся на бязлюддзе і адсутнасць інспекцыі, ветравое шкло, скінулі кашулі і ехалі, і толькі глядзелі, пілі ўсімі вачыма прыгажосць, разлітую вакол.

Цэлымі гадзінамі лясы і лясы, старыя, гордыя сваім узростам лясы! Цэлымі гадзінамі няма ні машыны, ні чалавека, ні вёскі! Чорныя вольхі ў нізіне, ля дарогі.

Чорныя вольхі ў два абхваты. Грабы і хвоі ў невыносна злітых абдымках, зараснікі, джунглі падлеску ля ног волатаў, рэчкі, што з цяжкасцю крадуцца праз пушчы. Ціха-ціха, каб хуткім бегам не разбудзіць якога-небудзь паўмёртвага ляснога патрыярха, каб не ўздумаў ён перад смерцю зрынуцца на рачную плынь, перагарадзіць яе, забараніць бегчы далей і прымусіць хітрыць і шукаць абходу.

На рэдкіх палянах – буслы, што бродзяць берагамі ручаін, дзічкі, падобныя на дубы, на зялёныя, у палову неба, хмары.

Продкі пакланяліся дубу і дзічцы, лічылі, што жывуць у іх гордыя душы палескіх мужчын і пяшчотныя душы мясцовых жанчын, ледзь не самых прыгожых на ўсёй Беларусі. Нашчадкі не вераць (а можа і вераць падсвядома, памяццю тысячагоддзяў) у лясных багоў. Але яны і зараз пазбягаюць чапаць гэтыя дрэвы і не чапалі б іх зусім, каб часам не пільная неабходнасць або не загад чалавека, які не ведае звычаяў гэтай зямлі.

Замест гэтага яны ўсцягваюць на кожную такую палянную дзічку, на кожны дуб калоду для дзікіх і свойскіх пчаліных раёў. Часта па тры-чатыры і больш калод на кожнае вялікае дрэва.

Мы завём гэта калодай. Продкі паўсюль называлі гэта “свепет”. Мясцовыя людзі кажуць «слепет», і ў гэтым слове ясна адчуваецца старажытнае праславянскае “в”, якое так нідзе і не паспела перайсці ў беларускае “ў”.

Але я пад гэтымі дубамі, дзічкамі, каштанамі і грабамі з трапятаннем адчуваю дыханне майго прашчура, зменлівае і вечнае Слова яго.

Палессе! Ты ўсё – бясконцая і вечная паэма. Кожная лясная рэчка твая – драмлівы рэчытатыў ліры. Кожнае тваё ўрочышча – урачысты хор магутных галасоў. Кожнае дрэва тваё – Песня Песняў. Кожная галіна пад ветрам – неўміручы радок. І кожны свепет на дзічках тваіх – ода гэтаму вялікаму небу, на якім зараз ласкавыя і чыстыя адценні вечара. І пад гэтым небам

мы ехалі ў стагоддзі.

Кіламетры за чытыры ад Данілег (Данілевічы таксама) я яшчэ здалёк убачыў нешта такое, што сэрца маё не паверыла і ўпала, а пасля ледзь не выскачыла ад радаснай упэўненасці, што вочы мае не падманулі мяне.

Упоперак пешаходнай сцежкі, якая ў мініяцюры паўтарала сабою гэты зарослы травой прасёлак, ляжаў, па казацкім звычаі, раскінуўшы рукі і ногі, каржакаваты, моцны стары. А ля яго стаяла і прасілася ўзяць старая.

У нас было страшэнна цесна ад экспедыцыйнага барахла, але я непахісна вырашыў: “Гэтых трэба ўзяць”. Калі б трэба было – я пасадзіў бы ў гэтую ж самую машыну яшчэ мільён такіх, як яны, а сам выйшаў бы і пайшоў пеша.

Старая была першым прывітаннем ад стагоддзяў, у якія мы падарожнічалі. Нібы прыйшла з сярэдніх вякоў у сваім, з ног да галавы напэўным, народным уборы. Не было хіба што наміткі, або «галавы», таго дзіўнага падабенства белай кісейнай чалмы, што завесаю падае на плечы і пакідае адкрытым адзін толькі твар. Замест яе на галаве была багацюшчая хустка, гладкая і вышытая толькі “на вугал” вышыўкай дзіўнай прыгажосці і майстэрства. На белай доўгай сарочцы не было жывога месца ад візэрункаў, зробленых, магчыма, за доўгія і доўгія месяцы дасканалай у сваім адчуванні прыўкраснага рукой.

Сумесь геаметрычнага арнаменту з раслінным была натуральная і завершаная. Такому навучыць нельга. Тут вучылі тысячагоддзі, а майстар інтуітыўна, але ж прыўносячы сваю індывідуальнасць, паўтараў неабвержны вопыт і густ мільёнаў. Тут было, як з вялікім майстрам народнай песні, які ў вочы не бачыў ніводнай ноты, але спявае, як усе пакаленні вялікіх майстроў да яго. Пачніце яго вучыць, калі ён ужо склаўся. Кажыце яму аб фальшы ў гучанні той ці іншай ноты, аб “пясочку” ў гуку, аб “сцершымся” тэмбры. Вы навучыце! Пры поспеху можа быць нават і добры

спявак. Але вялікага майстра не будзе. Вы навучыце, але вы і заб’еце, бо ваш вопыт – ніштто перад вопытам тых, якія, не ведаючы, тысячы год спявалі “душой”.

Паўзверх гэтай снежна-белай сарочкі з рассыпанымі па ёй вясёлкамі была накінута ядвабіста-сіняя шнуроўка, якая яшчэ і зараз строга і ладна абцягвала стройны (відаць ужо да смерці) і прамы старэчы стан.

Тканы ў рознакаляровыя дробныя шашачкі андарак быў, як трохі прыглушаны (бо так патрабаваў узрост) жар, і дзівосны па спалучэнні колераў. Пасля я ўбачыў маладых. У тых на андараках пераліваліся чыстыя, нязмешаныя колеры. А тут былі хутчэй адценні двух-трох колераў, але адценняў гэтых было мноства. Відаць, і тыя і тыя ткаліся не менш як у дваццаць чатыры ніты.

Чабоцікі каляровай скуры давяршалі ўсё. Нічога не выбівалася з агульнага строю. І я зразумеў, што ў вобразе гэтай старой, сярод гэтых лясоў, пад гэтым беларускім небам, упершыню ў маім нябедным жыцці сустрэлася мне сама Гармонія.

Яе не магло быць ува мне. А ў гэтай старой, у адпаведнасці яе і яе ўбора гэтым ціхім прыглушаным лясам, гэтай забытай дарозе, гэтаму залацістаму вячэрняму небу – яна была. Поўная і дасканалая, пакуль што на адзін толькі вечар у маім жыцці. А можа, на адзін толькі вечар да самага майго скону.

Мы сяк-так размясцілі іх на рэчах, і, дзіўна, наша машына не стала дысанансам, а сама пакорліва падпарадкавалася старажытнай прыгажосці. А старая гаварыла, усплёскваючы рукамі, і, таксама як сама Гармонія, гучаў, пераліваўся, звінеў у яе вуснах пявучы палескі дыялект.

Быў дзень Пятра і Паўла. Стары, муж, па даўняй традыцыі ўчыніў ім патрэбнае ўзліванне (а паколькі святых было два, то няма чаму здзіўляцца, што ўзліванне было двайное) і, нягледзячы на гэта, пераапрануўся і пайшоў на кашару, дзе працаваў вартаўніком.

Яго хацелі затрымаць, прыводзілі рэзонныя доказы, што стаіць лета, а значыць, няма чаго палохацца ваўкоў, што не толькі злодзея, а і ўвогуле чалавека не знойдзеш з агнём на многія вёрсты, але стары занатурыўся.

І вось, нібы чула яе сэрца, устрывожылася, пайшла і ўбачыла, што ляжыць яе стары лясны казак – па казацкім звычаі – упоперак сцежкі і наадрэз не хоча ісці дахаты. Напетрапаўліўся-а. Каб не вы, галубочкі, невядома б, што і рабі-іць.

Я грэшным чынам падумаў, што старая за ўсё жыццё так і не раскусіла яго да канца, што не такі ён і п’яны (дарэчы, ён трохі пасля і давёў гэта), а проста не хацеў ні дадому, дзе ад адных баб кранешся, ні на кашару, дзе авечкі. Усё было прасцей.

Чаму не застацца тут? Цёплае паветра, цёплая зямля, родны лес вакол і чыстыя зоры над галавой. Добра ляжаць і марыць і нешта ціха спяваць самому сабе. Ніхто не праедзе, ніхто не пройдзе. Гэта ж табе не горад, дзе не дадуць добраму чалавеку нават паляжаць упоперак дарогі ў сваю ахвоту.

І мы прыехалі ў невялічкую вёску, усю аточаную лесам, усю патопленую садамі і шатамі вялізных дрэў, нібы апушчаную на дно зялёнага мора, нібы паглыбленую ў зялёны і трохі аранжавы ад заранкі паўзмрок.

Быў мяккі вечар. Даўно асеў пыл ад чарод (а можа, яго і не было? Можа, каровы і начавалі ў лесе?). Шэрыя хаты з таўшчэразных бярвенняў насунулі па самыя вушы цёплыя шапкі стрэх. Драмалі або марылі пад песні.

А песні гучалі паўсюль. На бярвеннях ля хат, на лавах, на прызбах, проста на паплаўцах. Паўсюль сядзелі жанчыны, дзяўчаты, старыя і дзеці, чыста ўсе апранутыя накшталт сустрэтай намі старой. Розныя ўборы, розныя колеры, фарбы і адценні, розныя густы, крышачку рознае ўмельства. Але вёска дзякуючы ім нагадвала букет або стракаты ад разліву чэрвеньскіх красак поплаў. Бо ўсе былі ў сваім, напэўна, у амаль такім самым, як пры Уладзіміру, як пры войнах з

татарамі, як тады, калі бушавала ў гэтых мясцінах полымя паўстання, запаленага Крывашапкай.

Гэта не было старамодна і смешна (гэта былі людзі дваццатага стагоддзя, і яны шмат ведалі).

Гэта было велічна.

Гамер і лірныя песні не старэюць. Старэюць многія нядаўнія песні. Старэюць многія кінастужкі, падобныя на оперу ўдзень, пад чыстым небам. Старэюць і выклікаюць смех.

А г э т а было велічна.

У дваццатым веку, сярод гэтых людзей, смешныя былі мы ў нашай гарадской, ды яшчэ і патрапанай, рабочай вопратцы. Тут і новая выглядала б пачварна... Гармонія – гэта былі яны. Дасканаласць – гэта былі яны. А старамоднымі і непатрэбнымі на вока дваццатага стагоддзя тут былі мы. Мы былі дысанансам.

Сярод гэтых людзей Толькін прыяцель, расеец, саромеўся сваёй кніжнай расейскай мовы, а я саромеўся сваёй гарадской беларускай. Мы, аднак, пастараліся не даць ім зразумець гэтага. Той пераважна слухаў, а я адразу ўключыўся ў балбатню і жарты, стаў пераймаць іхнія інтанацыі, імітаваць непараўнальную музыку іхніх сказаў.

І – дзіўна! – у мяне пайшло.

Можа, яны проста зрабілі выгляд, што не заўважаюць гэтага, па прыроднай, адвечнай далікатнасці сваёй, але я не думаю.

Са мною аднойчы ўжо было так. Я слухаў, як грае на жалейцы вясковы пастух, прыгожы і чысты, як голуб, сівы дзед. І таксама быў вечар, і каровы жавалі жвачку і слухалі. Мне здалося, што я нібыта разумею ўсё. І дзед быццам зразумеў гэта, выцер жалейку аб прыпол сарочкі і працягнуў мне:

– На.

І я, нібы так і трэба было, узяў яе і... зайграў. Таму што я зразумеў: тут непатрэбна загадзя прыдуманая мелодыя, тут павінна гучаць душа. Гэта яна павінна выказваць сябе ў подыхах і рухах пальцаў, а астатняе прыйдзе само. Таму што музыка твая толькі акампанемент вечару.

– Добра, – сказаў дзед. – Дайшло.

Нешта падобнае было і тут. Мы сядзелі і гаварылі і ціха смяяліся, чакаючы нашага дзеда. Мы хацелі, каб нехта яшчэ сёння паказаў нам дуб. Заўтра мы паедзем здымаць яго, нікога не турбуючы. Вызваўся наш дзед. Мы далікатна (галоўным чынам дзеля старой) усумніліся ў ягоных магчымасцях. Што тут пачалося! Дзед намыліў нам галаву оптам і ў розніцу. Ён сказаў, што ніхто лелей за яго не ведае, дзе ён, гэты дуб, што ён ужо тысячу разоў хадзіў да яго за доўгае сваё жыццё, што ён бываў каля яго яшчэ дзіцем, што ніхто так добра не пакажа нам, дзе менавіта ўжо “тышчу гадоў” расце гэты дуб. І мы згадзіліся, і вось чакалі яго.

А жанчыны спявалі. А я глядзеў на іхнія прыгожыя твары, на іх ільняныя або чорныя як смоль (сярэдняга не было) косы, на іхнія ўборы і думаў, што гэта дзіва як добра.

Таму што гэтыя шнуроўкі і андаракі былі не ад оперных пейзан у лапціках, а было гэта заўсёды так. Аб гэтым сведчылі чорныя рабочыя рукі (правядзі такімі па чымсьці – сто разоў зачэпяцца), што зараз адпачывалі на дзіўнай прыгажосці андаракоў, вытканых імі. Рукі, якія насілі сена з балотаў і палян і ўмелі рабіць яшчэ тысячы спраў. Рукі, што цяжка здабывалі свой “штодзённы”.

На д’ябла былі ім патрэбныя мы. Іхнія песні плылі над вёскай да залатой завесы захаду. Плылі над гэтай сумнай, вячэрняй, нібы закінутай зямлёй. І песні гэтыя былі – дзіва. І казалі яны пра каханне, пра варанога коніка і дальнюю дарогу, пра здраду і рэўнасць, пра гэтыя дубы – пра ўсё, што было і давеку будзе на зямлі.

Стары выйшаў з хаты, як адноўлены. Твар свежы, трохі нават урачысты. Белая сарочка з хатняй палатніны багата вышываная. Паважна сеў побач з шафёрам і – перад бабамі – уладна сказаў:

– Паняй!

І тут адна гожая чарнявая маладзіца са снежнымі зубамі сказала:

– Ну вось. А я тут і жыццё-о пражыла-а, а дуба таго не бачыла-а.

Вочы смяяліся. Я запрасіў яе сесці з намі, і яна нават устала. Але астатнія схапілі яе, пачалі валтузіцца і крычаць ёй, што “няма чаго адной”, што хлопец той, відаць па ўсім, “адарвірог”, а нам – каб мы хутчэй рушылі. Сілком пасадзілі на бярвенні, утрымалі. Машына наша рванула і пакаціла.

Так і давялося мне задаволіцца пачэснай мянушкай “адарвірога”, сесці на месца ды глядзець вакол.

“Казёл” наш праехаў трохі па дарозе і звярнуў налева. Стары расказваў нешта аб тым, колькі гэтаму дубу, якіх людзей і якія падзеі ён бачыў. Фігурыравалі там чамусьці шведы (і тут было зашмат шведаў!), царыца Кацярына, французы (зашмат французаў!) і ўласны дзедаў прадзед. Зрэдку ён перарываў свае цікавыя гістарычныя рэмінісцэнцыі, каб кінуць:

– Паняй-паняй!

...Гэта былі нізінныя месцы. Туман, як продкавы душы, слупамі стаяў над ямамі, поўнымі празрыстай вады. Удзень яна была, пэўна, колеру чырвонага дрэва. Цяпер – чорная як смоль. Траплялiся даўнія лесасекі, зарослыя дрэўцамі, малiннікам і кіпрэем. Белы туманец шматкамі поўз з нетраў. Было бязлюддзе. І цішыня. Залаты і шафранны захад шырокай паласой дагараў за ляснымі волатамі.

І тут наш “газік” выглядаў дзіка, як машына часу.

– Паняй-паняй!

Як глуха! Якая закінутая журба! Быццам і не было ні кіеўскіх князёў, ні Ванькі Крывавага, ні Пятрухі-Мучыцеля. Нібы толькі што пад гэты халодны небасхіл, пад першую крынічную зорку на ім, да залатога іканастаса захаду прыйшлі людзі – мы.

І зноў пушча. Зноў ствалы волатаў, а за імі гараць крылы соцень жар-птушак. Гараць і дымна згараюць у цішыні.

І раптам я ўбачыў: вышэй за ўсе дрэвы ўзносілася над светам не дужа густая, але магутная верхавіна і некалькі велізарных, як бярвенні, галін. Стройны, як калона, у мноства абхватаў ля зямлі, усё раўней і танчэй угору, дасканалы ў сваёй велічнай зграбнасці, стаяў сярод лесу, сярод сыноў сваіх, унукаў, праўнукаў, далёкіх нашчадкаў лясны волат. Здавалася, метраў на сорак – пяцьдзесят – бо яго ні з чым вакол нельга было параўнаць – вышэйшы за ўсё на зямлі. Роўны амаль да самай верхавіны, гладкі, амаль як мармур, карою (так уяўлялася ўпрыцемку), без адзінай шышкі на ёй, без адзінага наросту ці галінкі, ён толькі ля верхавіны шырыў недзе ў саміх нябёсах магутныя свае лапы.

Ён быў вечны і неўміручы. Ён, здавалася, павінен быў быць нязменны і канчатковы ў сваёй класічнай закончанасці. І, аднак, ён рос. Разумееце? Ён яшчэ рос.

Ён нарадзіўся ад жолуда нейкага такога самага волата, ад якога даўно не засталося і слядоў. Бацька ягоны жыў у часы Цэзара і Спартака, Хрыста і Нерона, Атылы і Катула. І вось аднойчы ён задумаўся аб неўміручасці і вечнасці і неспадзявана скінуў жолуд. А з жолуда прадзёўбнуў зямлю пяшчотны ружавата-жоўты парастак велічынёй з палову мізінца. Яго чакалі тысячы бедаў. На яго мог наступіць чалавек або алень. Тысячы дубовых малят гінуць вось так.

Але вось ён стаіць і яшчэ расце. А перад ім у маўчанні стаім мы. Неўміручая мозгам і справамі мятуліца-аднадзёнка. А ён стаіць. Галава ягоная ў небе. Падпірае

крыштальную першую зорку. Расце.

Кіеў быў зусім малады. Полацак трохі старэйшы. Осла не было. Масквы не было. Ні Берліна, ні Нью-Йорка, ні Рыгі – нічога гэтага яшчэ не было. Не было Францыі, а была толькі Франкская дзяржава. А ён ужо рос.

І наўрад ці быў намнога меншы, калі чалавек з вачыма хітруна і аматара пагуляць, з сэрцам, у якім жыла, аднак, гарачая любоў да сваёй беларускай зямлі, Крывашапка, стаяў пад ім і клікаў на паўстанне беларускіх сялян, сваіх братоў. Палалі вогнішчы. Полымя іхняе адбівалася на лёзах кос, на вострых іглах вілаў, у глыбокіх вачах, чырванела на кары Вечнага Дрэва. Яно скакала недзе высока ўверсе на ягоных галінах. А сярод людзей, магчыма, быў продак у дванаццатым калене нашага дзеда.

Не ведаю, ці адпавядае дрэву імя “цар-дуб”. Назва “дуб Крывашапкі” адпавядае больш, хаця і яна не з лепшых. Усякае імя будзе вартым жалю перад гэтай велічнай, перад гэтай мудрай вечнасцю.

Ён быў сведкам усёй пісанай нашай гісторыі. Сведкам канца радавога строю, сведкам з’яўлення князей і ўвядзення хрысціянства, сведкам разгрому беларусамі татарскай навалы, сведкам паўстанняў семнаццатага стагоддзя і сведкам апошняй вайны.

Крый Божа стаць яму сведкам вайны атамнай, сведкам канца чалавецтва і сваёй смерці разам з ім. Гэтага не павінна быць. Гэтага не будзе. Залог гэтага – мудрыя чалавечыя вочы, чорныя рукі і апошні водсвет захаду на вяршыні Дрэва Вечнасці.

І калі гэта не будзе, год трыста ён яшчэ прастаіць, здаровы, поўны сіл стары. А да таго часу ягоныя суседзі (і, напэўна, дзеці), трохі маладзейшыя за яго, стануць такія самыя, а тады, значыцца, і падаць можна.

У гэтай дуброве не павінна стукаць сякера. Уся з шасцісот-сямісотгадовых дубоў, яна павінна зрабіцца запаведнікам велічы, сведчаннем таго, што можа даць

наша зямля.

Мы вярнуліся ў дзедаву хату і вячэралі там. Чысцюткія беленыя сцены, музейныя па характву і майстэрству ручнікі, дзівосныя па прыгажосці посцілкі на сценах і ложках, стракатыя налаўнікі. Бялюткая печка з мноствам ніш, выступаў і прыступак была як гожая архітэктурная спаруда. Страшна было спаць пад гэтымі вясёлкавымі посцілкамі, на гэтых вышываных падушках, на беленькіх, хатняй палатніны, таксама расшытых па краях просцінах. Мы папрасіліся на сена, пасля ўпартай барацьбы атрымалі згоду і былі за сваю ўпартасць пакараныя.

У тую ноч, як казакоў і шляхту ў паходзе, нас моцна кусалі блохі. Я-то не адчуваў гэтага, але казалі сябры.

Уначы я прачнуўся, адчуваючы, што цалкам выспаўся пасля кароткага каменнага сну. Унізе шумна ўздыхала карова. Даносіўся сонны начны шум лесу. Рэдкімі ўздыхамі.

Я злез са стога, выйшаў на двор, сеў на пасечаную калоду і закурыў. Лес шумеў і шумеў. Мігцелі над галавою зоры. А думкі ўсё вярталіся да таго, што бачыў. Так, гэтай дубровы нельга пілаваць ні ў якім разе. Патрэбен закон. Ніякая выгада не заменіць тут вялікай духоўнай страты. Унікальныя дрэвы, якіх, пэўна, няма больш нідзе ў Еўропе. А ўжо ў такім масіве – напэўна няма. Іх трэба бараніць, прыводзіць сюды іншаземцаў, каб дзівіліся, прыводзіць сюды кожнае дзіця, каб бачыла і на ўсё жыццё пранікалася сыноўняй павагай да зямлі, якая дала жыццё яму і здолела нарадзіць гэткіх волатаў.

Пад раніцу я на хвіліну задрамаў. Здаецца, проста ўпала галава, а калі ўзняў яе – вось-вось павінна было ўзысці сонца, весела сінела неба, свежы подых паветра быў, як каханы пацалунак.

Разбудзіў мяне нейкі строкат. Сарокі ўлетку пазбягаюць вёсак, але ж тут сама вёска была амаль лесам. І вось нада мною сакатала сарока, весела паглядаючы на

мяне бісерным вочкам. Вельмі смешная, бясхвостая сарока, подобная з гэтай прычыны на апалонік без ручкі.

І я засмяяўся і ўстаў насустрач усходу.

Пасля мы зноў паехалі да дуба. Здымаць, на жаль, было цяжка. У густой цяністай дуброве і пры сонцы стаяў паўзмрок. Зямля развяла вакол сотні курыльніц. Туманны дым поўз да верхавіны, нібы гэта язычнікі прыносілі тут ахвяры.

Толька пашкадаваў, што нельга ўзлезці на вяршыню. Гэтае «нельга» сказаў ён, здатны здымаць на дарозе ў падаючага дрэва (незадоўга да гэтага, пад Шчорсамі, нас з ім ледзь не забіла такім чынам), на вяроўцы над безданню, на крыле самалёта і, напэўна, нават у чэраве кітовым.

Нельга было ўзлезці на роўную калону, ды яшчэ ля самай верхавіны віўся ля адзінага маленькага дупла “дымок”: дзікі пчаліны свепет. Яго ніхто не мог дастаць. Дзед казаў, што свепет там быў яшчэ ў гады ягонага дзяцінства.

Не варта было б пра гэта пісаць, але не пісаць нельга. Пры дзённым святле мы ўбачылі, што кара на вышыню чалавечага росту пакрыта драбнюткімі выразанымі літарамі. Так бы мовіць, – пакінулі сляды на твары зямным і прылучыліся да вечнасці.

Хаця гэта і не па сэрцавіне, а па тоўстай, у 3 – 4 цалі кары, але ўсё адно рэжа па сэрцы гэты выгляд спісанага, спаласаванага дрэва. Ці ж не малпы? А пасля надпісы гэтыя счэсваюць, але яны з’яўляюцца зноў, паласуюць жывую плоць і могуць дайсці да жывога нутра.

Былі тут людзі адусюль, людзі з імёнамі і прафесіямі (а трэ было б па гэтых надпісах шукаць, прыводзіць у міліцыю ды даваць па лапах і кішэнях), але я не буду ўвекавечваць іх яшчэ і на паперы. Хопіць ім і кары. Аб адным, аднак, не сказаць нават неяк і нязручна. На

кары распісаўся ва ўласнай дурасці нехта Х “ад імя камсамольскай арганізацыі гомельскага педінстытута”, так бы мовіць, ад імя будучых сейбітаў разумнага, добрага і вечнага.

Бедныя хлопцы! Як ім не пашанцавала! Разумныя ж, відаць, яны людзі збольшага, а выбралі, каб гаварыў ад іхняга імя, таварыша Х.

І толькі вышэй, куды рукі розных там Х не дасталі, быў першазданнай чысціні крэмавы ствол. Крэмавы, аж белы. Стаяць яму вякі, каб не малпы. Некалькі год назад Янка Брыль, Валодзя Калеснік і я наведалі стражытны дуб у Варончы, звязаны з імем Адама Міцкевіча. Дрэва-волат зеўрала страшэннай велічыні дуплом, у якім магло б стаць дзесяткі два чалавек. У гэтым дупле было і акенца на другі бок дрэва. Я ўлез і высунуў у акенца галаву, як таемны лясны дух. Відаць, калісьці ў гэтым дупле нейкі варвар расклаў агонь, але дрэва згасіла яго ўласнай крывёй і засталося стаяць. Патрэбна было б некалькі вазоў цэглы і пару мяхоў цэменту, каб запламбаваць дупло, і жалезны абруч, каб ахапіць ім галіны і не даць дрэву раскалоцца, і яно прастаяла б яшчэ семсот год. Мы вырашылі напісаць пра гэта старшыні камітэта па ахове прыроды. Праз некаторы час Янка меў гонар атрымаць ад яго ліст, у якім было напісана, што сапраўды ля вёскі Варонча, што пад Наваградкам, існуе шматвяковы дуб, звязаны з імем Міцкевіча, і ў гэтым дубе сапраўды ёсць дзірка. Такім чынам мы атрымалі магчымаць праверыць нашы асабістыя ўражанні.

Вялікае дзякуй!

То можа б хаця цяпер нехта засаромеецца, спахопіцца і зберажэ частку нашага народнага гонару? І можа зробіць гэта хутчэй? Год назад дуб Міцкевіча ў Варончы яшчэ стаяў. Можа яшчэ не позна?

...Пасля мы паехалі ад нашага дуба і на зваротнай дарозе, на лесасецы, убачылі двухногі дуб. Нідзе не было відаць, што зрасліся два дрэвы. Проста плялося, валаклося па высецы самотнае схіленае дрэва на дзвюх

нагах, нібы хацела і не магло пайсці, уцячы са спустошанага людзьмі месца.

Пакуль хлопцы здымалі яго, я не вытрымаў і пеша вярнуўся да свайго волата. Белы, ён стаяў у змроку, думаў пра нешта, а зямля кадзіла яму.

У-у, якая вечная, якая жывая стаяла вакол яго цішыня! І я стаў і, няверуючы, пагаварыў з ім у думках, ціха памаліўся яму і папрасіў аб самым дарагім. А аб чым прасіў, аб чым маліўся – не скажу.

Пасля мы паехалі. Ізноў было бязлюддзе. Бачылі мы дуб, пашчапаны маланкай. Маланкі любяць дубы, часцей за ўсё змагаюцца менавіта з імі, бо гэта варты праціўнік, і амаль ніколі не чапаюць бярозу, такая яна плакучая, пакорлівая і ніцая. Літуй цябе лёс ад бліскавіц, Вечнае Дрэва!

Машына бегла. Вялізныя дрофы, падобныя на страусаў, часта глядзелі на нас з травы.

У адной лясной вёсцы мы заселі ў вялізнай лужыне. Пакуль хадзілі па трактар, мы скінулі кашулі і на вачах у мясцовых жыхароў загаралі, рабілі выгляд, што так і трэба.

Чорная як смоль, румяная, вельмі прыгожая маладзіца з вялізнымі вачыма весела крычала мне з садка:

– Гэй, каторы з голаю спіной! Хадзем пад яблыню, казку раскажу.

Яна была такая чарнавокая, такая ладная, што другім разам я насмяшыў бы ўвесь свет: узяў і застаўся. Мы ляжалі б пад яблыняй, і гаварылі, і смяяліся б, тым больш што, скажу вам па сакрэту, я таксама не зусім ужо благі казачнік. Але тут я аджартаваўся, і калі машына пакаціла далей – забыў пра гэта і ўспомніў толькі цяпер.

Таму што я быў перапоўнены іншай казкай, той, якая засталася за маёй спіной.

Бліжэй да вечара лінула раптоўна страшэнная залева. Стала цёмна. Вакол стаяла непранікальная, непраглядная, здавалася, над усім светам, сцяна дажджу. Серабрыста-шэры, ён амаль хаваў нават блізкія дрэвы, паласаваў, сек, плыў цэлымі патокамі па перапоўненай вадою зямлі.

Мы імчалі праз гадзіны і кіламетры, а ён ліў, не слабеючы. Мы ўехалі ў ноч, а ён яшчэ пасіліўся, хаця і здавалася, што гэта немагчыма.

Паветра было менш, чым вады. Бледныя бліскавіцы ўспыхвалі часам у чарнільным змроку. Над бясконцымі лясамі, над усім Палессем ішоў некуды і не праходзіў несамавіты лівень.

Машына ледзь прабівалася праз яго, ляцела ў залеву. Я сядзеў, і думкі цяклі ў галаве маёй. Думкі аб стагоддзях, якім я прычасціўся і якім цяпер быў прыналежны. Я быў звязаны цяпер з імі, з усёй гісторыяй свайго народа праз неразрыўнае, праз жывое звяно, праз тысячагадовае Дрэва Вечнасці. Звязаны з самым першым паэтам гэтай зямлі, які, магчыма, таксама датыкаўся далонню да белай кары.

Дождж паласаваў. І я ўвесь час уяўляў, што вось стаіць недзе ў глыбінях гэтых лясоў, у глухой пушчы, у чарнільным змроку, пад гэтым начным, глухім і вечным, як стагоддзі, жыватворным і безвыходным дажджом мой, наш дуб. Стаіць, адолеўшы маланкі, людскія сякеры і сам Час, і вось прыходзяць людзі і моляць яго, каб ён жыў дзеля іх, нявечных ягоных сыноў, каб вечнай была зямля мая, што нараджае волатаў.

Стаіць. Па нешматлікіх галінах, па пацямнелай ад вільгаці белай кары сплываюць алавяныя струмені дажджу. А вакол ноч. Пасля яе прыйдзе раніца, але зараз над ім ноч.

Мне было так, нібы недзе на месцы бою я пакінуў адным друга, які не можа ісці са мною. Нават горш. Друга я цягнуў бы або застаўся з ім. Гэтага – нельга было. Ён бы памёр ад першага кроку... Я не мог

застацца з ім... А ён не мог жыць там, дзе я, у цяснінах вуліц і ў шолаху шын, сярод нашых бясконцых размоў і, магчыма, хлусні, без жывушчага паветра, без гэтых простых людзей, без першароднай палескай мовы.

Будзь вечнай дзеля нас, зямля мая!

Ты не магло пайсці са мной, Вечнае Дрэва. Але і цяпер, калі мне бывае цяжка, я раптам, без усякага, здаецца, повадту, успамінаю, што недзе стаіць, недзе шуміць або маўчыць спакоем самой гісторыі заліты веснім святлом, дажджом або засыпаны начным снегам, стаіць і чакае другога свайго тысячагоддзя сведка ўсёй нашай пісанай гісторыі, усіх учынкаў нашых і ўсіх беларускіх жыццяў, што прайшлі за нашу гісторыю па твары зямным.

Стаіць і расце вялікі Бацька-Дуб.

ВОКА ТАЙФУНА

Бухта ляжала ў чорных безжыццёвых сопках, як ртутная цьмяная люстра. Спалі на гэтай люстры глухія і насцярожаныя цені караблёў. Злева, досыць далёка, дагарала сузор’е горада, самы край гэтага сузор’я, бо цэнтр ягоны хаваўся за мысам, там, дзе бухта рабіла калена. Справа, у горле заліва, размерана ліў святло маяк – і тады ад яго вострай зоркі цягнулася па вадзе проста да Сцяпана Дубаўца амаль нерухомая сцежка.

Ваду цяжка было назваць штылявою. Вада была проста мёртвая. Мёртвая, як гэтая сакавіцкая прыморская ноч. Як цемра.

Тое цямноцце толькі зрэдку ўспорвалі ўспышкі рацьера: караблі нібы скардзіліся адзін аднаму, што вось вакол ноч, золь і самота, што кілі іхнія дранцвеюць і дубеюць у ледзяной вадзе.

Ды яшчэ рухаліся ад карабля да карабля белыя агеньчыкі на шлюпках. Мігцелі, як зоркі.

“Камандзіры з нарады, - падумаў Дубавец. – Нічога сабе гамарня была. Да трох ночы… з вялікімі хвілінамі”.

Ён прыкурыў ад недакурка новую папяросу і выпусціў недакурак. Пачуў, як коратка шыкнула ўнізе, нібы нехта сказаў “цс-с” – і ўсё вакол, сапраўды, заглухла цяжка і сонна: увесь сусвет заторкнуў вушы ватай.

Ціша стаяла першазданная. Толькі зрэдку над вадой спявуча стагналі, пераклікаліся карабельныя склянкі. Нібыта крыху надтрэснутымі ўдарамі. А пасля змаўкалі, і зняменне, яшчэ больш глыбокае, зноў павісала над вадой.

У гэтыя перадсвітальныя гадзіны мічман Сцяпан Дубавец усе апошнія месяцы адчуваў дзіўную, шчымлівую, у чымсьці нават прыемную тугу. Быццам на некалькі хвілін нечая жорсткая рука адпускала сэрца. Нібы нейкі цёплы дождж зрошваў на хвіліну ягоную закарэлую, счарсцвелую душу. І рабілася на імгненне лягчэй жыць, і нібы маячыў наперадзе цень нейкай надзеі, і здавалася, не ўсё да канца яшчэ перажыта і згублена ў душы.

Лёгкі туман на вяршынях сопак. У слабым свячэнні зор ён крыху адлівае жаўтаватым і залацістым. Нішто не шкодзіць думцы.

“У дзённай сумятні так рэдка ўдаецца думаць. А з гадамі жаданне думаць усё мацнейшае. І, напэўна, таму ўсё мацнейшае бяссонне”.

Волкі пах марской сакавіцкай вады.

“Шкада, што нельга доўга стаяць… Вільгаць… Адразу пачынаюць стагнаць старыя рубцы, пераломы і шнары… “Мінёр памыляецца адзін раз…” Глупства якое!.. Дурдола нейкая выдумала прыказку, а сотні ёлупаў паўтараюць! Колькі разоў даводзілася яму бачыць жахлівае, смяротнае полымя, сляпучую ўспышку выбуху на больш ці менш блізкай адлегласці. Рассечаная шчака. Шнар перасек лоб. Зламаныя рука і ключыца ў такую золь кожны раз ныюць, і нібы

адказваюць ім асколкі ў правым сцягне і левай назе – апошні падаруначак вайны, якая для іншых скончылася чорт ведае калі, - і многія нават не памятаюць пра яе, не ведаюць яе.

І гэта ўсяго ў трыццаць дзевяць год. Урэшце, чаму “ўсяго”. Жэня не лічыла, што гэта “ўсяго”. Знікла. Дый што ёй было ў чалавеку, які ледзь не ўдвая старэйшы за яе. Непрыгожы, як грыбзон. Ну і з асветаю, як з мордай. Асвета сівеючага мічмана. А што можна было зрабіць? Спачатку эвакуацыя, пасля бездамоўе і швэнданні паўсюль, таму што бацькі памерлі, не вынеслі. Платформы з зялёным жытам. Нават у чужых гародах краў. Пасля так званы “сын карабля”. А пасля знайшоў братоў. А братам гэтым без яго не вывучыцца было б, не ўстаць на ногі. Так вось і ажаніцца не надумаў. А калі прыйшло тое, два гады назад… А, што там!

…Так, не песціла жыццё. Да ўсяго саматугам, то што дзівіцца, што вырас бандураю. Ведаў, што многіх маладзейшых – і з матросаў, і з тых, што ў некаторых чынах, - ад яго верне. Верне ад сухасці служакі, ад маўклівасці, ад грубай рэзкасці, ад звычкі ягонай надаваць павялічанае значэнне дробязям. Ну і чорт з імі! Базікалам затое не быў, па бабах залішне не бегаў, па корчмах не бахусаваў”.

У глыбіні душы ён ведаў, што для самапавагі гэтага мала. Ганебна мала. А ўжо для такіх дзяўчат, як Жэня – і пагатоў.

…У адмірала Ахотнікава была фенаменальная памяць на аблічча, імёны, факты жыцця падначаленых. У многіх і многіх соцень камандзіраў, старшынь, матросаў ён памятаў нават імёны па бацьку жонак, і колькі дзяцей, і калі праштрафіўся, і калі, наадварот, быў адзначаны. Дый хто ўрэшце не ведаў яго, Сцяпана Дубаўца, які са сваіх амаль сарака год дваццаць восем на караблях, з таго самага дня, як узялі яго, беспрытульнага, на тральшчык юнгам, “сынком”. І вось ён аднойчы выпадкова пачуў, як Ахотнікаў у канфідэнцыяльнай бяседзе сказаў аб ім, Дубаўцы:

– Слу́жыць аж занадта старанна.

А што заставалася рабіць яму, Дубаўцу, калі акрамя гэтага ды яшчэ нескладанай сталярскай работы ў доме “для душы”, ён амаль нічога не ўмеў? Дый служыць “занадта старанна” нельга. Глупства гэта, хаця і адмірал сказаў.

А Ахотнікаў тады яшчэ прыбавіў:

– Не прывёў бы тады лёс на карабель – быць бы яму старшынёй нейкага калгаса. Такога сабе моцна і ўстойліва сярэдняга. Уся матчастка ў поўным парадку. Людзі жывуць, нібы ў Хрыста ў запазусе. Начальства не ездзіць, давярае. Журналісты таксама, бо лаяць няма за што, а й хваліць дужа – таксама. І, вось глядзіце, мы суседзі, я сам бранскі воўк, а ні Балтыка, ні Поўнач, ні тутэйшыя мясціны з яго ніколі не вышыблі і не вышыбуць магілёўскага мужыка… Палова слоў, палова фраз – адтуль. А ён і жыў там без года тыдзень, дзесяць год, ды ў водпуск часам наязджаў. Гэта як зразумець, га?

Памаўчаў.

– Акцэнт незнішчальны… І вось што цікава, капітан, я такіх дактароў навук нават ведаў. Гэта ўжо ад натуры. Бываюць такія, што й тры універсітэты ім не дапамогуць. Ні французскі, ні рускі, ні нямецкі. Непрабівальныя мужыкі. У мяне знаёмы быў, таксама сусед, з-пад Барысава, з-пад Студзёнкі. Ну, той, дзе на Бярозе Напалеон армію пагубіў. Доктар навук, адзін з лепшых матэматыкаў у Саюзе, галава, тры гады ў Індыі выкладаў. Некалькі моў, у прыватнасці англійскую, як бог ведае. А “The” ў яго ўсё адно як “дзе” гучыць, а думае ўсё роўна па-барысаўску. Ведаеце, што ён адчудзіў, калі яго ў Парыж паслалі? Гуляў, убачыў калону Напалеона і з гэткім першабытным гумарком спытаў: “Што, падла, помніш Бярэзіну?”

Адмірал з капітанам засмяяліся і адышлі. Ды ён і без таго даведаўся зашмат. І хаця параўнанне з доктарам, які выкладаў у Індыі, палесціла Дубаўцу, у душы нешта

ўсё ж варухнулася. Не зусім прыемнае. Што зробіш, калі галовы ва ўсіх розныя: у адмірала, капітана, доктара і ў яго? А значыцца, розны лёс. Той жа капітан Кулінчанка – Дубавец ведаў гэта – сказаў аб ім аднойчы так:

– Усё ў яго будзе ў ажуры. І тэхніку зберажэ, і людзей… да пэўнай мяжы. Наколькі гэта прадугледжана. Бадай што і не вышэй. Толькі наколькі самога хопіць. А людзі гэта чуюць.

Мічман у глыбіні душы адчуваў справядлівасць гэтых слоў. Усе так лічылі. А ўсе заўсёды маюць рацыю перад адным. Гэта ён чуў з самых малых год.

Ён зноў закурыў і, моршчачыся, пацёр ключыцу.

“І ўсё ж ён так і дажыве свой век на караблях, бо куды ж яшчэ? Карабель узяў яго тады, у вайну, калі ён, Сцяпан, паміраў з голаду. Узяў “сурова”, бо разумеў, што бэсціць дарэмна нельга. Абразіцца хлопец: вайна. Не дзіця ж. У свае дванаццаць бачыў, што й летняму хапіла б. Але й сваволства рознага, накшталт “прадзімання макаронаў на камбузе” або “прыносу вядра сухой пары з машыннага аддзялення”, таксама не было. Нельга: “сынок”.

І ён прывык лічыць карабель адзінай суцэльнай істотай. Ад бака да юта з усімі машынамі, людзьмі, тралам гэта быў нібыта суцэльны арганізм, у якім кожная частка “неўзаемазамяняльная”.

Любоў да людзей ён пераносіў на ваенную службу ўвогуле, бо людзі былі часткай гэтай службы, магчыма, лепшай. Дый пра занадта гучнае слова “бацькаўшчына” ён таксама, як здавалася яму, ніколі не думаў. Праўдзівей, думаў, але толькі як пра “службу бацькаўшчыне”, дзе слова “служба” заўсёды стаяла на першым месцы, а другое слова было нібыта прыдаткам да яго.

Ну, так, ён, вядома ж, помніў цёмныя ад часу дошкі столі і сучкі ў іх, якія можна разглядаць гадзінамі,

лежачы на печцы, помніў, як цягнуцца ўздоўж цвёрдай сцежкі беларукія бярозы і замшавыя асіны, як залацее за імі мора лубіну. Часам яго цягнула туды ў водпуск. Але што з таго? Цяпер над ім была снежная столь каюты, а заместа залатога мора – свінцова-сіняе, колеру "прускага блакіту", як не зусім дасціпна сказаў аднойчы "карабельны мастак" мінёр Анатоль Каня. Зямляк, "зямеля", як тут казалі, толькі што не з Магілёўшчыны, а аднекуль ці то з-пад Слоніма, ці то з-пад Шчучына.

Ён не ведаў, што гэтая так званая "бацькаўшчына" сядзела ў ім, магчыма, мацней, чым ва ўсіх тут. Як дрэва не ведае, што яно з зямлёю – адно. Магчыма, многія яго й не разумелі менавіта таму, хаця ён ніколі не падвёў іншага ні перад суседам, ні перад начальствам. Адны ставіліся да яго абыякава, другія – з сухаватай насцярожанасцю, трэція – нават з лёгкай непрыязню.

– Службіст… Сухар… Гумару няма…

А гумар у яго быў. Змрачнаваты. Толькі гумар гэты мала хто разумеў, бо і ён, гумар, у яго быў спецыфічны, магілёўскі, амаль неперакладальны. І валодаў ён толькі ім.

Пра чалавека з невядомым мінулым і няпэўнымі паводзінамі ў сучасным, якому, аднак, даверылі важлівую справу, ён мог сказаць:

– Прыйшоў сюды з ка́тніх рук, а ты яму вер.

І мог сказаць, убачыўшы матросаў, што ідуць у лазню:

– Патопалі хлопцы на голы банкет.

Толькі аднойчы ён быў здзіўлены. Гэта тады, калі, падарваўшыся на міне, ляжаў у шпіталі. Столькі яму, здаралася, нацягвалі падарункаў. Ён, дужа стрыманы, быў крыху падазроны да праяў чужых пачуццяў.

Але пасля ён і для гэтага знайшоў палічку. Так, не дужа любяць, але, мабыць, крыху паважаюць, бо ніколі не быў

з пароды “сачкоў”, ніколі не перакладаў сваёй работы на чужыя плечы. Наадварот, браў частку яе з нязвыклых, слабых плячэй на свае. Без работы ў жыцці што ж? З нудоты апруцянееш.

Ну, і потым “на службе ведь пострадал”, як жа не зайсці. ...Агарошыў яго і выклікаў поўнае непаразуменне толькі адзін падарунак, бо ён не лез ні ў якія рамкі. Ён служыў тады на іншым тральшчыку, і вось ягоны мінёр Більдзюкевіч, таксама “зямеля”, заўсёды расхрыстаны ва ўсім, акрамя работы, лабідуда і недалуга (за што й палучаў ад мічмана часта фіцілі) – гэты мінёр прынёс яму ў шпіталь падарунак: белую нейлонавую малпу.

У малпы быў неймаверна сумны і маркотны выгляд: рот да вушэй, вушы, падобныя на пельмені, і журботныя вочы.

Більдзюкевіч, відаць, зразумеў ашаломленасць мічмана па-свойму:

– Ды гэта нічога, таварыш мічман. Калі наконт таго, што сумняваецеся падарыць, - дык гэта глупства. Разумная не пакрыўдзіцца, а дурная – шайтан з ёю.

Дубавец так і зразумеў, што гэта не для яго, а для Жэні. Уся гавань вельмі недасціпна казала, што ён з ёю “круціць раман”. І злёгку “агарчыўся” (агарчэннем у гавані называлі аднолькава і выхадку падначаленага, і фіціль ад начальства), бо лічыў, што ён дужа нядобры сабою: выкапаная малпа.

Гэта было не так. Толькі вечная пахмурная паглыбленасць мічмана ў сябе перашкаджала яму заўважыць, што некаторыя – і нават даволі многія – жанчыны азіраюцца на яго на вуліцах горада.

Досыць высокі і шырокі ў касцях, велікароты, шыракавокі, брывасты, з магутнымі надброўнымі дугамі, крыху рудаваты, у пшаніцу.

Словам, па замячанню таго ж “мастака” Анатоля Кані:

– Дурніца, можа, і не прышвартуецца, а разумная… Шкада, што гэтых разумных малавата. Астатніх, мабыць, чорт выпалаў.

Каня быў адзін з нямногіх, хто мог прыадхіліць перад мічманам частку душы. Можа, цягнуўся як да земляка. Але Дубавец не йшоў яму насустрач амаль ніколі. Вайна і ўсё астатняе нялёгкае жыццё выхавалі яго ў тым перакананні, што нельга ўголас гаварыць пра свае думкі і пачуцці, нават калі ты “тонкі чалавек”. І нават калі бачыш, што прыгожа (а ён інстынктыўна адчуваў прыгажосць), дык казаць пра гэта апошняя справа.

– Гэта што ж палучаецца. Ты, скажам, пусціш кагосьці ў душу, а ён, можа, зусім і не той, каго належыць пускаць.

Ён мала давяраў такім людзям і нават крыху недалюбліваў іх.

– Можа, таму гэта ўсё і скончылася. Нават ясна чаму. І асвета розная і ўзрост. Старэючы сухар, службіст, без гумару, без умення падтрымаць размову на высокія матэрыі. Цалкам ясна, што не для яе ён быў. Толькі які ж там быў “раман”? Яна не ведала аднаго, што нікога ён больш не жадаў са дня іхняга разрыву.

– Адналюбівы, як асёл, - сказаў пра яго неяк мічман суседняга тральшчыка, прыгажун Несцярэнка, і ён пачуў гэта без крыўды.

“Ну й няхай, як асёл… Усе лепей, чым ён, певень кахінхінскі”.

Ён уклаў у гэтыя словы ўсю пагарду сваю да несцярэнкаўскай пароды мужчын.

…Яна тады з’ехала на метэастанцыю, на востраў Рагвольд. Блізка, а нібыта на край свету. За два гады дзве выпадковыя сустрэчы. Абодва разы ён зрабіў выгляд, што не заўважыў яе. Няма чаго таму богу кланяцца, які на нас не зважае. Таксама мне яшчэ… польская панна.

Ён быў сухар, але сухар горды і ўпарты.

І таму малпа ўвесь час сіратліва вісела ў яго ў каюце.

Калі Дубавец быў злосны на няўдалы выхад у мора або, як яму часам здавалася, на несправядлівыя разносы начальства – ён паварочваў яе журботнай мордаю ў кут.

Дарыць ён яе не хацеў. Падоранае нельга дарыць. Гэта было адно з тысяч ягоных цвёрдых правілаў. І ўсё ж дарэмна Більдзюкевіч дарыў яму малпу. Ні ёй яна не прыдасца, ні будучаму сыну.

І ўвогуле – дарма.

Цішыня над бухтаю ўжо не была такая глыбокая. Яе нягуста разрывалі блізкія і далёкія гукі. Даносіліся цені галасоў. Спявуча ныў, выбіраючы якар, шпіль. Лязгаў, бегучы ў ланцужную скрынку, якар-ланцуг. Вось з вухканнем вырваўся з вады і сам якар. На імгненне Дубавец пачуў, як з яго лье. Пасля пачуўся грукат, удары аб корпус карабля: якар замацоўвалі па-паходнаму.

Караблі рыхтаваліся да выхаду ў мора.

Мічман дастаў папяросу, пераканаўся, што ў пачку запалак няма, ляснуў сябе па кішэнях.

– Вазьміце, таварыш мічман.

За ціхім спевам дызеляў, што пачаўся хвіліну назад, Дубавец не пачуў крокаў мінёра Кані. “Карабельны мастак” працягваў яму запалкі.

– Дзякуй.

Пакурваючы, яны глядзелі, як агеньчыкі караблёў цягнуліся да выхаду з гавані.

– Вам, мабыць, яшчэ ў вайну даводзілася сто разоў такое бачыць?

– У вайну пры выхадзе ані агеньчыка. Ані гуку.

Нейкая насцярожанасць заўсёды непакоіла Дубаўца, калі побач быў мінёр Анатоль Каня. Занадта ўжо непадобныя яны былі між сабою. І параўнанне тое было невыгаднае для мічмана, а таму ён увесь час думаў над гэтым непадабенствам.

Не дужа высокі, але да таго ладны, што глядзець весела. Сядзіць на ім усё зграбна, падагнана. У двухсотрублёвым гарнітуры іншы так не выглядае, як гэты ў звычайнай шапцы, целагрэйцы, ватовых штанах і ботах. Такога хаця ў дзяружку зашый – усё адно фацэт.

Нічога ён супраць яго не меў: служыць, працаўнік, сябра не заложыць, на чужой спіне ў рай не палезе, а ўсё ж… Мо таму, што мінёру ўсё на свеце ўдавалася ў сто разоў лягчэй, чым яму, мо таму, што ён са шчаслівай лёгкасцю, гуляючы, заваёўваў усё, што ён, мічман, браў цяжкай працай. Нават сябрамі людзі яму рабіліся пасля першага слова, а то й пасля першай усмешкі.

Усмешка і праўда добрая. Кепскія людзі такой не выціснуць. І вочы адчайдушна-вясёлыя, цёмныя, злёгку міндалевідныя. І чуб хвалісты. Крыху выліцаваты, але вакол рота ніжэй гэтых скул такая цвёрдая прыгожая гульня мускулаў, што скул гэтых і не заўважаеш.

Адсюль, пэўна, і насцярожанасць. Адчуванне, што каб давялося сядзець за адной партай, танцаваць на адной пляцоўцы і ўсё такое – гэты гуляючы ўзяў бы верх. Ужо не кажучы пра тое ягонае маляванне. Шмат у якіх сяброў, дый у камандзіраў многіх напісаныя ім партрэты. Дужа жывыя, толькі што не гавораць, і – гэта мічману здавалася містыкай – падобныя з арыгіналам, як два кітайцы адзін на аднаго.

– Гляньце, агні цягнуцца да выхаду з бухты, - сказаў Каня.

– Ну.

– Вясёлкавы які арэол вакол кожнага агня! Ле-едзь прыкметны. А колерам… вось зімой такое кола вакол

поўні бывае.

Мічману стала ніякавата і нават крыху сорамна.

– Агні як агні, - сказаў ён. Бадай што пад вечар будзе вецер. Са снегам.

Тут жа ён не пахваліў сябе за сухі тон.

– Чаго ж гэта ты, Анатоль, не спіш?

– Не спіцца нешта.

Ён усміхнуўся так прасветлена і шчасліва, што Дубавец зразумеў: бясссонніца тут і не з’яўлялася. Матросу перашкаджала спаць нейкая вялізная радасць, нейкае лікаванне, што аж распірала яго. І радасць гэтая была з тых, якімі абавязкова неабходна падзяліцца, як бывае неабходна падзяліцца горам. Мічман разумеў гэтую патрэбу ў чужой зацікаўленасці, хаця сам ніколі на такое не пайшоў бы.

– Пра дзяўчыну задумаўся? – штучна ўдаўшы гэтую зацікаўленасць, спытаў Сцяпан.

Матрос толькі яшчэ шырэй усміхнуўся, непрыкметна схіліўшы галаву.

“Чаму гэта людзі, калі яны шчаслівыя, усміхаюцца заўсёды дурнавата, - падумаў мічман. – Вось і гэты. Хаця, што з яго ўзяць? Юнак яшчэ. Амаль дзіця. Я ў яго гады ўжо дзевяць год адплаваў”

Ён забыў, што ягонае “плаванне” пачалося, мякка кажучы, супраціўна натуры і здароваму чалавечаму сэнсу.

– І добрая хаця дзяўчына? – ён задаваў пытанні толькі таму, што работы ўсё адно яшчэ не было. – Дзе пазнаёміліся хаця?

– Ды вы ж сведкам былі… Хаця не… Вы тады ў водпуску былі. Гэта падчас таго лістападаўскага выхаду, калі хворых з Рагвольда здымалі.

– Казалі мне нешта такое… Я тады на поўдні ўпершыню быў. У Сача́х… Ну…

Анатоль закурыў.

– Мы ўжо назад тады вярталіся. Радаваліся, вось-вось база, а там і горад. Драіліся, прасаваліся, усё такое. І раптам загад: ісці на востраў, зняць і даставіць хворых. Ведаеце, як пасыплюцца ўжо няшчасці – падстаўляй торбу. Усе злыя. Камандзір маўчыць. Галоўны мінёр чорта прыпамінае.

“Ясна чаму, - адзначыў мічман. – Раней ён, бывала, у выпадку чаго і матам мог. Я гэта до-обра памятаю. Завязаў, бо аднойчы ўпрыцемку не разабраў, дый пусціў да мамы не таго, каго трэба. Нічога добрага з гэтага для яго не атрымалася”.

А ў голас сказаў:

– То што?

– Лаяўся больш так, прывычка… Таму што справы былі сур’ёзныя. Матарыста аднаго з кавасакі кінула хваляй – клетку грудную памяла. Ну і жанчына: цяжкі выпадак апендыцыту… Добра, пайшлі. А тут не мора – вадзяное пекла: ваду нясе, пену з валоў зрывае. Дыхаць амаль немагчыма, не паветра, а ледзяны перасолены суп.

“Бач ты, пае́зію развёў, - з іроніяй падумаў Дубавец, напэўна, цябе, пяюна, бабы слухаць любяць”.

– Падыходзіць наш “Тайфун” да месца высадкі, і мы ўсе бачым: не толькі караблю – шлюпцы падысці да берага не ўдасца, такі накат. Валы б’юць, назад са скал сплываюць. Зялёныя, каламутныя, шкляныя. А там чакаюць. Паміраюць, можа. Тады старлей вырашыў: няхай двох са шлюпак дабіраюцца да берага проста так.

– Ножкамі? – спытаў мічман.

– Гэ-э, ножкамі. Дзе ножкамі, а дзе й турманам. Таму што як нападдасць хваля, як адвесіць ляшча ў кармавы абвод, дык пасля хоць месяц задраты бегай. Ад трусоў і

то балюча.

У абодвух былі іранічныя твары, ды і ў словах гучала іронія. Гаварыць аб такіх звычайных рэчах, калі небяспека мінула і забылася, было чамусьці сорамна.

– Пакуль да берага ракам далезлі – выгляд у нас быў, нібы нас праз земнаснарад прапусцілі. А назад яшчэ горш. Нясём іх на руках. Ну, ясна, кожны канцом абвязаўся, так што цягнуць. І то, пакуль дабраліся, насёрбаўся я салоных гуркоў па глотку і яшчэ вышэй. І, верыце, таварыш мічман, сіняк ад шыі да кіля цэлы месяц не сходзіў.

– Марна. Гэта ж не кожны дзень такое, - сказаў Сцяпан. – Запомні першы запавет падначаленага: с… на берасцень, не будуць біць кожны дзень.

Каня ўсміхнуўся і раптам сказаў, нібы прызнаваўся:

– Я ж амаль не магу, калі вада ледзяная. Іншы плыве, і нічога, а ў мяне адразу сутаргі. І такія, што ўзвыў бы, як шэры на каляды. І ногі, і рукі, і ўсё…

– А дзяўчына?

– Ну, даставілі мы іх на карабель. Я й не разгледзеў яе амаль. Веі толькі. Цень на палову шчакі. А потым яна мне ліст напісала з падзякай… Я адказаў.

– Сустракаліся?

– Ды разы тры.

– І як, цікава ёй з табою?

– Думаю – так. А пра мяне й казаць няма чаго. Асвета мая крыху падкачала – нічога, дацягну. Мне ж дваццаць два толькі.

“Усё яшчэ наперадзе, - падумаў мічман. – І тут табе, малец, сто ачкоў дадзена перад іншымі. Што ж, памагай бог”.

– Харошая жанчынка. Засмяецца, дык і ў мяне ад смеху ўсё нутро хвалюецца. Я, таварыш мічман, каб убачыў што нехта яе пакрыўдзіў, я б таму свінюку за гэта такога чуба даў, што ён бы лысы з бальніцы выйшаў. І то – толькі праз месяц. Дужа добры чалавек. І ведае шмат, хаця тут чаго ж здзіўляцца… Метэаролаг… Станцыя іхняя на Рагвольдзе.

Невядома чаму, але Дубавец раптам адчуў сябе так, нібы нехта выліў яму за шкірку спачатку конаўку гарачай, а пасля конаўку ледзяной вады. Усёй падсвядомасцю ён быў ужо ўпэўнены ў адказе, нейкім невядомым інстынктам ведаў яго і ўсё ж спытаў, не мог не спытаць:

– Ну, а завуць як?

– Яўгенія… Жэня… Аўгіння па-нашаму… Антонаўна.

Нешта апусцілася ўнутры ў Дубаўца. Адчуваючы незямны, нечалавечы холад і пустату, але ўсё яшчэ без надзеі спадзеючыся на нешта, ён глуха сказаў:

– Метэаролаг з Рагвольда… Т-так… Прозвішча часам не Арсенцева?

– Угу. А вы што, ведаеце яе?

– Здаецца, не ведаю. Але чуў неяк… Так, здаецца, я пра яе калісьці нешта чуў.

Ён хацеў сказаць яшчэ штосьці, і ён баяўся сказаць, баяўся, што сарвецца, зарыкае ад ярасці і болю.

Выручылі яго званы гучнага бою. Яны крычалі нібы не над тральшчыкам, не над свінцовай бухтай, над якой бляднела перадсвітанне, не над рабрыстымі голымі сопкамі, а нібыта ў вушах, у грудзях, у галаве.

Час было брацца за справу. Уваходзіць у гэты тлумны, пахмурны, абрыдлівы і, аднак, будзённы, калі не лічыць болю, дзень. Самы для яго праклятаы з усіх дзён, якія былі калі-небудзь і будуць.

Павольна цурчала за кармой тральшчыка густая, масляная вада. Скупавата свяціла праз тонкія, але частыя аблокі сонца, што яшчэ амаль не давала цеплыні. Хвалі ў яго слабым, рассеяным ззянні здаваліся зялёнымі.

З левага борта, вельмі далёка, можна было заўважыць яшчэ некалькі тральшчыкаў, якія скарадзілі мора. Там, калі глянуць дакладна ў напрамку на норд у моцны марскі бінокль, далёка за тральшчыкамі можна было заўважыць шэрую палоску: аблокі, што ляжалі над высокімі сопкамі нябачнага адсюль берага.

Справа, з зюйдавага боку – караблі ішлі курсам “ост”, - быў відзён тральшчык-напарнік. Толькі ён ішоў марысцее “Тайфуна”, быў далей за яго ад берага.

У той дзень работы было да д’ябла. Знішчылі чатыры міны. Мінёр “Тайфуна” старлей Андрэй Сцівен, той самы, што паслаў кудысь не таго, каго трэба, цадзіў праз зубы:

– Чартаўня нейкая. Не мора, а суп з клёцкамі. З д’яблавымі фрыкадэлькамі, тры чарты ім ніжэй хваста.

Высачэзны, бялявы, з вечна прыжмуранымі светлымі вачамі ён ад свайго дабрадушша і лаяўся проста так, дзеля парадку. І мічман думаў, што дарэмна яму тады нагарэла, дарэмна ён займае месца, на якім цудоўна справіўся б і лейтэнант.

Чатыры разы шлюпка адвальвала падрываць міны. На вёслах Анатоль Каня. З ім здаравенны, кубічны, старшына Іван Красоўскі. Чатыры разы ўставалі за кармой гейзеры шалёнай вады, узносіліся проста ў неба і ападалі, і нехта быццам біў магутнаю далонню па барабанных перапонках, і, каб часова не аглухнуць, даводзілася разяўляць рот.

І ўвесь гэты дзень мічман мімаволі сачыў за мінёрамі, і думаў аб ім. Вось ліхаманкава вяслуюць да карабля,

вось узлятае за імі белы слуп вады, і, калі асядуць апошнія пырскі, Каня крычыць нешта здзеклівае, весела выскаляючы белыя зубы.

Дзіўна, ён, Дубавец, ён жа быў амаль спакойны, пакуль ведаў, што побач з ёй нікога няма. Ён прымірыўся б нават з яе замужжам, што з ёю муж, калі б толькі не ведаць яго. Але вышэй усякага цярпення было думаць, што яе кахаюць і, магчыма, кахае яна, што гэты чалавек увесь час побач, што не ўцячэш ад яго, не схаваешся, што з ім трэба гаварыць, хай сабе толькі на службовыя тэмы.

“Ідзе на шлюпцы. Прыгожыя, эканомныя, дакладныя рухі рук. Чаму я быў амаль спакойны да гэтай раніцы? Спадзяваўся? Не, проста суцяшаўся – нічыя. Свінства!”

Дубавец ненавідзеў сябе за гэтае вартае жалю суцяшэнне, за ідыёцкую рэўнасць, за ўсё. І аднак не мог думаць іначай, бо ніколі не думаў, што гэта так цяжка.

“Пісакі пісалі: “сэрца баліць”. Брахня. Нічога такога ніколі не было на свеце ні ў яго, мічмана Дубаўца, і ні ў кога іншага. Пабрахенькі!”

І вось зараз ён адчуваў такі неадольны, фізічны боль у сэрцы, што яму здавалася: ён памірае.

…Калі ўзарвалі другую міну, аднекуль з глыбінь, з таго, што нават думкай не назавеш, усплыло цёмнае…

“Мабыць, не балела б так, мабыць, было б лягчэй, каб Каня схібіў”.

Ён адразу ж, нават не асэнсаваўшы ясней, жахнуўся гэтаму, пачварнаму, што ў адну хвіліну перакрэслівала і бездакорнасць ягонай працы, і жыццё. Да фізічнага болю недзе з левага боку грудзей прыбавілася яшчэ і пякучая пагарда да сябе. І гэты боль, гэтая пагарда нібы далі яму зразумець, што ён ненавідзіць мінёра так, як яшчэ ніколі і нікога ў жыцці.

“Чаму ж яго? Чаму менавіта яго? Чаму не кагосьці іншага, з якім яны не асуджаны быць на адным

караблі?”

Ён думаў, што каб яна пакахала кагось сталага, мужнага, вопытнага , тады ўсё было б іначай. Ён не мог не думаць, што мінёр на год старэйшы за яе і гэта добра, але ён глушыў гэтую думку.

“Маладзён, шчанюк, салага зялёная. Што ў ім, халера яго забірай, можна было ўбачыць? Фарбамі мажа? Умее мянціць наконт ар-рэола вакол агнёў? Пэцкаль. Прыпёрлі б цябе, як нас у шхерах у сорак трэцім – тросся б, як сабачы хвост, бабзно!”

Ён знаходзіў для яго самыя жорсткія, грубыя, знішчальна-крыўдныя словы. І сам жа чырванеў, быццам гэта яму, Дубаўцу, кідалі іх у твар.

“Добра, няхай я малпа на твар. Ты паводзінамі - малпа”.

А ў сэрца нібы рыўкамі ўваходзіла тонкая, востая ігла.

Размыты, ці то шэры, ці то сонечны, нерэальны дагараў над морам дзень. Няпэўны, нібы зусім бясшкодны. І, адначасова, сама гэтая няпэўнасць нечым насцерагала, прымушала з трывогаю чакаць чагосьці ўстойлівага, каб ужо добра ці дрэнна, але нешта было.

Мічман меў рацыю ў сваім прадчуванні: вецер падвячоркам рэзка пасвяжэў, а пасля стаў “дужа свежым”. Гэта яшчэ не быў шторм, але тое, што адбывалася вакол, было на грані яго. Хвалі кіпелі, віравалі, узблісквалі пад зусім ужо нізкім, трывожным сонцам, усплёсквалі белымі грывамі. Грабяні іхнія, па меры таго як паміралі сонечныя праменні, бы нейкім злым чарадзействам ператвараліся ў цяжкое волава і свінец. Злавесныя валы каціліся з-за далягляду і былі цёмныя і нават на выгляд цяжкія, як базальт.

…Апошні, ледзь не праз ваду ўжо, пробліск сонца быў пранізліва-трагічны і журботны.

Амаль такое ж страшнае сонца мічман бачыў год восем назад, калі ўраганны вецер кінуў іх у самае “вока тайфуна”, напаўжывых, закатаваных утрапёным

шаленствам стыхіі. Шмат гадзін з верхавіны ў бяздонне між тытанічных валоў. І ведаеш, што гэта вар'яцтва на многія дзесяткі міль вакол цябе, і раптам – роўнядзь вады, а вакол, па коле, бягуць шматтонныя вадзяныя волаты. І скачок у гэтую цішыню, і раптам поўная ціша, і вакол, як сцены, круцяцца непраглядныя смярчы, а над галавой, у маленькім, як пятачок, прасвеце, гнеўнае сонца. Студня, з якой ужо няма выхаду. "Вока тайфуна", сэрца яго. Быццам з дна чорнай прорвы глядзіш, быццам няма табе іншай дарогі, акрамя дарогі да неба.

Мічман здзівіўся, прыдумаўшы такія прыгожыя і хвалюючыя словы, але тут жа зразумеў. што нават калі б здолеў выказаць іх, то нікому не змог бы сказаць, і Жэні Арсенцевай таксама. Здолеў бы, як Каня, можа, усё было б іначай. І несправядлівасць гэтага зноў балюча ўдарыла яго па сэрцы.

"Вока тайфуна". Як яны вырваліся тады з яго – вядома было толькі богу, здзёртым іхнім пазногцям, пабітым на яблык целам, зламаным рэбрам дваіх матросаў і яго, згубленым шлюпкам і якару, памятым бартам карабля.

"Восем год назад, яны тады, адурэлыя і аслепленыя, напаўмёртвыя, напаўзвар'яцелыя, вырваўшыся са страшнага, як смерць, утрапення, не паверылі ласкаваму сонцу, спакою, цішыні. І ён не ведаў, што наперадзе была Жэня. І гэты дзень.

Восем… Тады гэты мандаліннік на ягоную, Дубаўца, пагібель толькі рос недзе. Хадзіў у нейкі там шосты клас. Вучыў у геаграфіях пра тайфуны і ані д'бла не ведаў аб тым, што тады адны толькі рыбалоўныя японскія судны гінулі дзесяткамі, што ў Брыстольскім заліве тайфун, як цацкі, перакуліў нашы сейнеры і ўратаваўся толькі адзін чалавек… Дый яна пра ўсё гэта ведала не лепей за яго.

Тое, што зараз, гэта не тайфун, але на душы горш чым, бадай, падчас тайфуна. Змыла б тады за борт – і ўся табе ютрань. І добра было б. Так і пражыў бы, не ведаючы ўсяго гэтага".

…Хмары ўжо заснавалі ўсё неба і цяжарам сваім як быццам прыціскалі караблі да вады. А вада імчала, уздымалася, абурвалася на іх, гарматна біла ў барты, кідала, раўлівымі плынямі імчала па палубах, абкатвала мосцік, з размазху біла людзей, спрабавала цяжка і ўладна цягнуць іх з сабой, не давала выбіраць апошнія тралы.

Палуба хілілася, нібы хацела дапамагчы вадзе, скінуць ёй людзей проста ў рэдкія белыя зубы.

– Працаўнікі мора, - бурчаў мічман. – Якога яшчэ… Пакутнікі мора, вось гэта будзе вярней.

Старлей Сцівен, трымаючыся за тралбалку сінімі лапішчамі (ён не прызнаваў пальчатак) і ненатуральна шырока расставіўшы ногі, чарціў і чарціў і вецер, і мора, і выбарку трала, і тых, хто выбіраў:

– Што вы чартаўню нейкую робіце. Антонаў, чорт, не бачыш, змывае!!!

Хвалі, перакачваючыся цераз борт, сапраўды змывалі незамацаваныя дэталі, буйкі, канцы.

– Гады! Падлюгі! – грымеў Сцівен. – Засмецілі з гэтай ус… вайной мора, а ты тут ары. Дав-вай, хлопчыкі! Давай наваліся.

Ніхто не звяртаў увагі на чартыханні старлея. Гэта быў неабходны акампанемент да работы, і большасць здзівілася б, каб ён раптам спыніўся.

“Брыда тое, што я падумаў у тое імгненне”, - сам сабе сказаў Дубавец.

Ён бачыў, як Каня (цёмная сасулька чуба падала з-пад мокрай шапкі на яго барвяны ад напругі лоб), увесь заглыбіўшыся ў тое, што рабіў, адным ударам кувалды выбіваў кліны разакоў так, што яны ляцелі на шкафут. Бездапаможна павіснуўшы на тралчастцы (“карова на плоце” – дасціпнічаў Сцівен), разак, перавярнуўшыся, саслізваў па ёй. Яго хапалі рукі другога мінёра і кідалі са звонам у скрынку. За разакамі, здзёртыя на хаду,

ляцелі буйкі. І ўсё гэта было як жудасная, адчайдушна-вясёлая, да надрыву пякельна цяжкая пад гэтымі валамі гульня. Слізгаючы па палубе, учапіўшыся ў вялікія буі і ланцугі, матросы цягнулі іх ад кармы, як чарада мурашак.

– Сідарэнка, ты што гэта мору кланяешся?!

– Гэта ён думае, што на катку.

– Куды цягнеш? У ёлупа й вочы не туды глядзяць.

– Сука ты, а не матрос.

– Моркву носам не капай, хлопцы!

Раздзёртыя ветрам галасы, потныя і мокрыя твары, надрыўны, гудлівы, як ліра, спеў лябёдкі, гмахі свінцова-цяжкай вады, ляск ланцугоў, што выцягвалі з клюза.

І мора нічога не магло зрабіць з імі.

Каня наводмаш біў кувадлай, крычаў нешта, выскаляючыся.

“Зубы прадае, - думаў Дубавец. – Цацкі яму. Не трэба, вядома, каб нешта з ім здарылася. Але хай бы ён пры ёй рэкнуў або зрабіў нешта такое, каб на дзверы паказала, каб ужо аніяк не выправіць”.

Ён разумеў, што несправядлівы, і злаваўся таму яшчэ больш. І ўсё мацней і мацней тлела ў ім нянавісць.

…Тральшчык-напарнік пачаў разыходзіцца.

– Бэнц, хлопчыкі! – крыкнуў Сцівен. – Парадачак. Канец скора! Даматвай з гэтага чорта апошнія кішкі.

– Мо абрыў? – бадай што толькі з пачуцця супярэчання выказаў меркаванне Дубавец.

– А шут з ім, - сказаў старлей. – Да сябе выберам, і хай яго чарты. Выбарка не выбарка, а нібы гладдзю вышываем. Усё ў норме, нібы ў вышэйшай

матэматыцы… Ну, як у цябе, Пятровіч, з тым візітам, што шэфы? Фіціль вялікі быў?

– А нічога, - буркнуў мічман. – Сяк-так адсекся ад начальства.

– Ну й добра, - сказаў Сцівен. – Вось яшчэ некалькі хвілін, і за кармой будзе чысценька.

Калі карабель застопарыў ход, мічман раптам адчуў на твары магільны, вільготна-льдзісты павеў. Узняў вочы, і відовішча, якое адкрылася ім, прымусіла яго сцепануцца. З норду, ад берага, устаўшы між морам і небам, імкнулася на іх белая, плотная – нідзе ані прасвету, - уся нібыта суцэльная сцяна.

– Снег! – крыкнуў Дубавец і кінуўся адцягваць з кармы буі. – Навaліся, малойцы! Наваліся, як на боршч навальваецеся!

Караблі, што ішлі паўночней, танулі і знікалі ў сцяне на вачах, адзін за адным, быццам яна жарліва глытала іх. З ненатуральнай, пачварнай хітрасцю. Знікалі ў нічым… Нібы навекі… Другі… Пяты… Шосты.

Потым белая сцяна прагным рыўцом спаймала “Тайфун” і пачала нібыта сціскаць і абвалакваць яго. Нос, мосцік, труба, мачта – усё знікла ў белым шаленстве бурану. Свет ператварыўся ў першатворны хаос, нібы нічога не было да гэтага і нічога не будзе пасля. За нейкія дзесяць метраў ужо нічога нельга было заўважыць.

І тут з кармы разануў усіх па вушах адчайдушны крык Кані:

– Міна!!!

Грукат ног па палубе выбыхнуў у адказ на гэты крык, але першага, нібы ветрам, перанесла да тралбалкі старлея. Дубавец убачыў ягоны малады прыгожы твар, які дзіка, жаласна і грэбліва перакрывіўся, калі Сцівен націснуў нагою на аварыйны педаль. Лябёдка, заскрыгатаўшы, стала.

Злосць, амаль адчай, гнеў былі на ягоным твары. А старлей усё ціснуў.

“Нібы нешта брыдкае нагой давіць, - недарэчна падумаў мічман. – А Каня аболтус. Стаіць, язык высалапіўшы, як, скажы, марскога змея ўбачыў”.

...Амаль ля самай кармы скакаў на хвалях вялізны, чорнага колеру шар. Быццам ваду тараніў, быццам заігрываў, быццам заляцаўся да карабля: ірванецца бліжэй – і адстане, кінецца да яго – і адскочыць.

Шар густа аброс крышталічнымі калоніямі мідзій і яшчэ нейкай дрэнню. І, чакаючы ўдару, пагрозліва і здзекліва стырчалі на корпусе міны свінцовыя, вострыя на выгляд каўпакі.

Як чорт з блізкага пекла рогі паказвае, - шапянуў Сцівен і, нават з некаторым непаразуменнем, быццам у гэтым была віна матросаў, спытаў: - Што ж вы гэта, хлопцы, такое чартаўё мне прыцягнулі?

Зразумелая збянтэжанасць цягнулася, аднак, нядоўга. Сцівен збялеў, і ў цяжкай цішыні ягоны голас, які раптам сеў, выдушыў:

– Травіць? Давай ходу! За кармою – міна!

Не было ў гэтую хвіліну на палубе чалавека, які не падумаў бы, што нельга чакаць, пакуль дадуць ход, што хвалі кідаюць і карабель і ягоную смерць, што вось-вось адзіны ўдар і карабель – не, цяпер ужо караблік – нахіліцца, пачне рваць бортам хвалі і, як распоратая, іржавая бляшанка з-пад кансерваў, пойдзе на дно. І выбух выкіне гэтых людзей, толькі што жывых і вясёлых. Выкіне, як сардзін з бляшанкі, у ледзяную ваду, дзе ўжо ніхто не знойдзе іх у снежнай кашы. Бо нават SOS падаць не паспееш, бо ніхто не спахопіцца раней чым за гадзіну-дзве, а пасля нельга будзе адшукаць у буране. Бо нават той, хто пратрымаецца, ухапіўшыся за нешта, проста замерзне.

Старлей скідваў рэглан, блытаўся ў ім і ніяк не мог

пазбавіцца ад рукавоў.

– Адпорнік! – І ўсе не пазналі ягонага здзічэлага голасу.

І тут мічман са здзіўленнем пачуў ненавісны голас Кані:

– Дазвольце ў ваду?

Сцівен вагаўся. У ледзяной вадзе скакалі, збіваючыся ва ўсё большыя і большыя, зеленаватыя камякі снегу. Крутая хваля кацілася з белай імглы… Але ж людзі, але ж караблік!

Твар ягоны скрывіўся. Ён сам схапіў адпорны крук і пачаў асцярожна адводзіць ім міну ад борта.

– Дабро, - ён не глядзеў у вочы. – Дабро.

І адразу ж глуха чабарохнула ў ваду.

Мічман не пазнаваў старлея. Звычайна такое маладое і нястрымна легкаважнае аблічча зараз быццам падсохла і скамянела… Але ён не пазнаваў і Кані ў адчайдушным ягоным учынку, у гэтым кідку ў невядомае, магчыма, у смерць. На парозе такога шчасця. Халера яго пабірай.

“Жыцця б ты не ведаў, шчанюк паршывы…
…плакаць будзе…
…рамантыка ўс…
…а яна там як?.. што будзе рабіць?”

Ён, які ніколі не лаяўся ўголас, мацюкаўся зараз сам сабе наўдруз, але ногі ўжо самі неслі яго да кармы.

На хвіліну стала нават радасна. Усё вырашалася без яго, але ён павінен быў бачыць гэта сам, яшчэ й таму… Не, не таму, а таму, што адказваў за мінёра перад позіркам усіх людзей… І яшчэ перад адным, таму, што ён раптам успомніў словы Кані: “…у мяне адразу сутаргі”, і словы іншых: “…на колькі яго хопіць”, і ўсё, што ён заўсёды чуў пра сябе.

“Чаго ж яго панесла вадзяніку ў с… Забыў? Напэўна. Ну і прападай, галава дурная”.

Мічман зараз ненавідзеў мінёра яшчэ й за гэты скачок і за тое, што павінны будуць з-за таго скачка рабіць іншыя. Зусім без ахвоты.

- Дубавец! Выратвальныя кругі! – Сцівен казаў гэта праз зубы, абы не закрычаць. – Дубавец, куды?!

Але Дубавец ужо не чуў. Ледзь прыкмеціўшы на грані імглы чорны “паплавок” галавы мінёра, ён, сам сабою, зусім не жадаючы гэтага, скокнуў з другога борта, скокнуў нехлямяжай, з-за цяжкай вопраткі, “ластаўкай”.

Каля міны мільгалі ўжо цяпер два “паплаўкі”, выратавальны круг і сталёвы канец, што цягнуўся з карабля.

А пасля ўсё гэта растанула, скрылася ў круткім белым хаосе. Загрукаталі машыны, і вада ад вінтоў адкінула міну і людзей, што кешкаліся ля яе.

“А раптам падрэжа міну, - у Сцівена сціснула глотку. – Дзе іх тады шукаць?” Ён ледзь выціснуў тэлефаністу, што трымаў сувязь з мосцікам:

– Застопарыць ход… Травіць адцяжку… Даць слабіну! – яму пакутна хацелася застрачыць мацерна, даць сабе волю. – Мацць тваю… дабром успомню, даруйце, хлопчыкі… Чорт Дубавец, доўбня чортавая… Стоп травіць!

Бурун за кармой карабля, які рухаўся цяпер па інерцыі, знік. У мёртвай цішыні асабліва гучнымі здаваліся ўдары валоў і злавесны, звонкі спеў стальной адцяжкі, што адбягала за карму, адзінай ніці, што звязвала цяпер людзей за бартом з жыццём, а карабель – са смерцю.

– Сігнал падаюць, - шэптам сказаў кубічны старшыня Красоўскі, быццам занадта громкі голас мог перарваць нітку жыцця. – Адцяжка торгаецца.

– Выбіраць, - таксама шэптам сказаў старлей. – Выбіраць, хлопчыкі. Выбіраць, чорцікі. Яны там замерзнуць могуць.

– Спыніцца сэрца – і ўсё, - пацвердзізў старшына.

Хапаючыся адной рукою за леёры, накідваючы другой адцяжку на плечы, спатыкаючыся, аслізваючыся, падаючы на палубу, якую ўвесь час абкатвала хваля, матросы беглі на шкафут… Нібы проста выбіралі буй.

Праходзілі гадзіны, суткі, гады…

Калі мінёр пагрузіўся ў ваду, яму здалося, што ва ўсю поласць ягонага жывата нехта плюхнуў расплаўленым свінцом. Абпякло рукі, шыю, твар. Галаву сціскалі нейкія гіганцкія ціскі.

Пасля ён убачыў міну, што ляцела на яго на грабяні хвалі. Велізарны рагаты шар валіўся зверху, навальваўся, як пачварнае чорнае сонца. Анатоль нырнуў пад хвалю і, ліхаманкава працуючы нагамі і рукамі, ірвануўся ўбок.

Хваля прамчалася над ім з гарматным рыкам. Скакалі ў вадзе зеленаватыя хлапякі снегу. Злева ён убачыў карму, што навісала над ім, справа – міну, а побач з ёй – галаву мічмана. Учапіўшыся ў рым, мічман цягнуў стальны шар убок. Ён прырос да міны, як мідзія, і хвалі кідалі яго разам з ёй. Мічман быў без кіцеля, у адной сарочцы.

З таго часу як Каня скокнуў у ваду, прайшло хіба дзве хвіліны.

…Анатоля адносіла. Ён зрабіў некалькі шалёных рыўцоў і вынырнуў ля мічмана, але ў гэты момант запрацавалі машыны. Вада ад вінтоў перакуліла Каню і адкінула яго ад чорнага шара. Яна пенілася вакол, круціла, несла… На імгненне ён убачыў, як мічман стараўся завесці канец на міну… І тут мінёра зноў з грукатам накрыла хваля. Ён ледзь паспеў учапіцца за адцяжку, што бліскавічна бегла перад вачамі. У глотку рванулася ледзяная, да нудоты рэзка-салоная вада, і ён пачаў ірваць на сябе адцяжку, каб хутчэй глынуць паветра.

Жыватворнае, яно ўварвалася ў лёгкія, і, быццам разам з ім, уварваўся ў напаўаглушаныя ад рыку вушы крык. Крычаў Дубавец:

– З рук вырвеш, чорт, канёк марскі! Мацаваць памагай! Ма-ца-ваць!

Ён крычаў гэта так настойліва і злосна, што Каня зразумеў, стаў мацаваць канец за рым. Мічман трымаў трос і міну, і іх, разам, нібы ў смяротных абдымках, кідала з грабяня ў правал.

Даўно ўжо нічога не было відаць. У свеце засталося толькі іх трох. Касая лятучая снежная імгла закрыла ўсё. Валы білі іх, неслі, напаўняючы громам вушы, адрывалі, грукаліся зверху шматтонным цяжарам на іхнія распластаныя целы.

Кожны такі ўдар мог адарваць іх ад міны, укрыць снегавой заслонай, і тады знайсці іх не магла б ужо ніводная сіла ў свеце. Што там парушынка тытуню, якая ўпала ў пыл? Чалавек у бурхлівым моры – вось хто загублены раз і назаўсёды.

І таму яны трымаліся за гэтую круглую смерць.

Можна было, вядома, кінуць яе і па адцяжцы дабрацца да карабля, да цяпла і святла, да людзей. Але міну магло падсячы. Яна магла, калі яе кінуць, пайсці ў імглу. Яна, смерць, магла месяцамі і гадамі маўкліва калыхацца, імчаць на шляхах караблёў, магла воляй выпадку выйсці на фарватар. Усё гэта за долі імгнення праляцела ў галаве мічмана.

...Белыя-белыя пасажырскія караблі. Смяюцца дзеці, старыя пакурваюць у шэзлонгах, лындае і дурэе на палубе моладзь. Ласкавае мора, сіняе-сіняе неба, чайкі пікіруюць за кінутымі кавалкамі хлеба... І раптам – удар!!! І раптам – да неба смяротны слуп вады. І ўсё разламана напалам... І праз некаторы час толькі заклякоча паверхня мора, калі схаваецца пад ёю нос карабля... Каўтаючы ўсё, усё... І не будзе каму ўжо ні заляцацца, ні смяяцца, ні пакурваць.

– Мацуй, – захлынаўся мічман. – Мацуй канец!

Адною рукою ён дапамагаў яму. Пальцы не згіналіся. І ўсё ж ім удалося надзейна завесці за міну трос.

“Каб трос падсекла і зараз, - Дубаўцова думка замірала, - заставалася б адно…

…Сіняе-сіняе мора… смяюцца дзеці… хвалі нясуць ім насустрач… плывучую… удар… кіпіць на гэтым месцы мора… можа, над ёю… няма каму смяяцца…

…заставалася б адно… ударыць па адным з ражкоў… І тады плыве сабе і плыве белы параход… Жыццё куплена жыццём… а над імі ўстане слуп вады… І ўсё вырашыцца само сабою”.

Мічман усім застылым целам адчуваў гэтае апошняе заспакаенне. А пасля ён глянуў на твар Кані і дзіка спалохаўся. Твар быў скажоны нейкім невядомым болем і пакутай.

– Толя… што? – захрыпеў мічман. Што?

– Уаб-буа-уаб, - адказаў той, захлынаючыся.

Дубавец ледзь паспеў схапіць яго за абледзянелыя слізкія валасы – на ягонай галаве таксама была ледзяная шапка, - выцягнуць на паверхню і прывязаць рамнём за трос. І ўсё адно мінёр так знясіліўся, што то выплываў, то зноў хаваўся пад вадою.

І раптоўна мічман спалохаўся, смяротна спалохаўся, што ён не ўратуе гэтага чалавека. Толькі тут ён успомніў пра выратавальны круг, надзеты ў яго на нагу (паспеў-такі прыхапіць, то ж бо нешта так перашкаджала). Ён зняў яго, накінуў на матроса зверху, а пасля падняў Каню за каўнер і прасунуў круг яму пад рукі.

Мінёр бязвольна матляўся побач з Дубаўцом. Яго даводзілася трымаць адной рукой, каб не падламіліся плечы, каб цела не саслізнула ўнутр круга. На дно.

І раптам бязмерная, “ідыёцкая”, як падумаў ён сам, пяшчота авалодала мічманам. Ён разумеў, што калі гэты… зараз… замерзне або пойдзе ўглыб, ён ніколі не даруе сабе. І тады лепей яму, мічману, таксама пайсці туды ж, услед за гэтым паршывым мінёрам, які раскалашмаціў яму… удрузг… чорт пабірай… якога менавіта таму трэба было…

Ён прыцягнуў да сябе абмяклае цела, адчуў слабую цеплыню і заторгаў трос (гэта й былі тыя рыўкі, што адчуў на караблі старшына), а пасля, абхапіўшы мінёра левай рукой, пачаў прасоўвацца па гэтым тросе, з усёй сілы працуючы нагамі.

Гэтая раптоўная пяшчота да суперніка была, як ён думаў, зусім не для яго, а для той… Усё адно як быццам гэта ён ратаваў яе… А ўвогуле ён і сапраўды дзеля яе… гэтага смаркача… і гатовы быў з лёгкім сэрцам заплаціць за гэта адзіным, што ў яго было.

Ён спрабаваў прывесці яго да прытомнасці, і гэта яму ўдалося. Лепей бы не ўдавалася. Бо твар мінёра зноў не па-чалавечы перакасіўся.

– Толечка. Мілы. Толечка!.. Што?! Што, галубок?!

– Су… сутар… Зноў. – У мінёра падламіліся плечы.

Прыўзняўшы яго, мічман нагамі стаў здымаць, сцягваць з яго боты. Ён біўся над гэтым неймаверна доўга, але боты, у рэшце рэшт, усё ж такі пайшлі на дно. І тады мічман нырнуў, ледзь не знепрытомнеўшы ад ледзянога абруча, які сціскаў чэрап, адшукаў скурчаную, цвёрдую, як дрэва, нагу Кані і моцна, мабыць, да крыві, укусіў яе. Нага тарганулася.

…Хутка яны ўжо цягнуліся да карабля. Мінёр, хаця й слаба, таксама боўтаў нагамі. А пасля трос нацягнуўся, ледзь не вырваўшыся з рук, і пацягнуў іх убок. Сцяпан зразумеў: іх цягнуць. Да карабля. Разам з замацаванай мінай.

Трос слізгацеў у задубелых руках, яны спаўзалі да яго

канца і хутка зноў апынуліся побач з мінай. Дубавец упёрся ў яе нагамі, замкнуў рукі вакол пояса суперніка і так, страціўшы апошнія сілы, чапляючыся хутчэй таму, што ніякая моц не магла расціснуць іхнія зведзеныя, скурчаныя пальцы, яны павіснулі на тросе, павольна набліжаючыся да далёкага, вельмі далёкага карабля.

Мічман адчуваў пад пахаю холад троса, замком рук – шырокія грудзі мінёра, нагамі – яго бязвольныя ногі. Валы раз-пораз накрывалі іх, але ён ведаў, што вочы ягоныя гараць не ад марской солі. Занадта цёпла было вачам.

Нікнучы галавою, ён адчуваў, што робіцца цяплей і ўнутры.

Перад вачамі зыбка ўставалі, увесь час чаргуючыся, майскія сопкі, рабізна пяску на перакатах маленькай беларускай рачулкі, печкуры, што пакусваюць за пальцы босых ног у цёплай вадзе, пяшчотныя жаночыя локці ў далонях. І зноў, нібы пасля ўдару, цяжар нерухомага цела ў замку рук, цела, якога нават коштам жыцця нельга было выпусціць у цёмнае прадонне горка-салонай купелі, якая неразрыўна звязала іх.

А цеплыня лілася і лілася па шчаках. І ўставалі перад вачамі мядовыя таполі, ружовы лотас на азёрах вострава Пуцяціна, жанчына, што стаіць па плечы ў зялёнай крыштальнай вадзе… і цела яе хісткае, бо па вадзе змяіцца рабізна… І трэба сціскаць рукі, каб не адступіць, хаця ўсё незваротна скончана, скончана, скончана.

…Апошнія кроплі цеплыні стынулі на веях.

…Згасала прытомнасць. І апошняе, што ўбачыў чалавек, быў ледзяны хаос, успененыя грабяні валоў, пена, што рвецца з іх у неба, і снег, снег, снег… снег…

...У снежным буране нічога не было відаць за links кармой.

– Колькі ўсё ж гэтыя чэрці паспелі стравіць? – сам сабе, дужа ціха сказаў Андрэй Сцівен.

– Апошня, – таксама дужа ціха адказаў кубічны, нязмерны па ўсіх габарытах Красоўскі.

У белым свісцячым вэлюме праз нейкую хвіліну цьмяна паказаўся, заскакаў на хвалях чорны шар. Людзей не было відаць.

Толькі дужа напружыўшы вочы, Сцівен, здалося яму, заўважыў на чорным дзве галавы, якія быццам прыкіпелі да міны. Бліжэй падцягваць яе было падобна смерці. Старлей цяжка ўздыхнуў, убачыў камандзіра, што стаяў ля кармавога клюза і таксама сачыў за ходам выбаркі-адцяжкі, і сказаў:

– Дазвольце ў ваду?

– Адзін?

– Дый я, бадай, з ім таксама, - хрыпата ад хвалявання сказаў боцман. – Трохі-трохі скупнёмся.

...Калі Дубаўца і Каню абвязалі прыплаўленым з карабля пяньковым канцом, Сцівен толькі з нечалавечым намаганнем адарваў ад троса іхнія зведзеныя, заледзянелыя пальцы. Лёд пакрываў іхнія галовы, лёд, які зліпся з мокрага снегу. Потым боцман стаў адцягваць міну далей, а Сцівен паплыў з двума нерухомымі да карабля. Падтрымліваючы над вадою іхнія галовы, хаця сам ужо нінавошта не спадзяваўся. Потым яны павіснулі на канцы за кармой. Потым дзесяткі рук падхапілі іх і выцягнулі на палубу.

І ўсе былі неймаверна здзіўлены, калі мічман на нейкае імгненне апрытомнеў і, спяшаючыся сказаць, пакуль зноў не накаціла бяспамяцтва, - магчыма, апошняе, - прахрыпеў:

– Каню... Каню ратуйце Ка-ню.

...Каня наглытаўся вады, і фельчару ў лазарэце давялося тры гадзіны вазіцца з ім, а мічман, калі яму ўлілі шклянку спірытусу, ачнуўся, але адразу ж зноў заснуў.

Ён не чуў, як за карму спусціліся на плоціку Красоўскі з мінёрам, не чуў, як іх усцягнулі на палубу, як карабель даў ход. Ён не чуў нават таго, як праз некалькі хвілін за кармой разрэзаў штармавую ноч тытанічна-магутны выбух. Выбух, які раздзёр нават гэты непраглядны снег. Ускінулася над базальтавыміваламі і да самага неба выцягнутае, калматае, падобнае на даурскую папаху воблака.

Ён не чуў гэтага. Ён спаў, і перад вачамі ягонымі плылі праявы, светлыя і незваротна страчаныя. Ён спаў і плакаў, плакаў, плакаў у сне.

Ачнуўся ён толькі наступным вечарам і некаторы час не мог прыпомніць, што адбылося. Дробна вібрыраваў корпус карабля – і ён зразумеў, што карабель. Слаба тхнула спірытусам – і ён зразумеў, што лазарэт.

Ва ўсёй істоце быў шчасны, вызвалены, адлучаны спакой. Як тады, калі яны ўрэшце вырваліся са страшнага вока тайфуна. Цішыня. Не трэба ні за чым ганяцца. І нічога не вернеш. І сам ты стаў іншы пасля вока тайфуна. Дый ці трэба нешта вяртаць?

“Дурнічка ты. Дурачка, - падумаў ён. – Ну, вось і нá табе. Атрымай. Ці будзе ён трымаць так моцна, як… А, усё адно… Я ўсё ж адпомсціў табе. Н-на”.

Ён расплюшчыў вочы і ўбачыў на суседняй койцы Каню. Той шырока, ласкава ўсміхаўся, паглядаючы на яго. І раптам адвёў вочы на ілюмінатар, які лізала зялёная хваля, і сцепануўся.

– Ты аб чым? – спытаў мічман.

– Во каб гэта зноў. Ды зноў такое купанне. Бр-р.

– Не каркай, - сказаў Дубавец, каб схаваць збянтэжанасць. – А то ведаеш, як было? Плыве чалавек у шлюпцы – крушэнне было. Два дні без вады, пяць без ежы. І ўзмаліўся богу: “Пашлі ты мне хаця які карабель, любы, на які твая божая воля”. І праўда – карабель. Той махаць. У апошні момант яго з лайнера заўважылі,

паднялі. Той матросам: “Як назва лайнера, каб было мне за каго бога маліць?..” А яму адказваюць: “Тытанік”. – Памаўчаў. – А наконт купання што? Загадаюць – і купацца палезеш.

– Не загадаюць.

– У тым і справа, што не загадаюць. Тады б яшчэ брыкацца можна было. Сказаць, што запаленне “всегдалишнего” нерва... Сам палезеш.

Зноў трэба было саромецца словаў і хавацца. Але ён, іншы цяпер, не мог забыць начной цеплыні на шчаках, з ім ніколі не было такога, і таму ён з залішняй разухабістасцю сказаў:

– Ты за мяне ні зараз, ні... ну, ніколі не перажывай, хлопец. Добра? Нічога такога не здарылася.

Каня не зразумеў, аб чым гэта ён. Аб начной купелі? Аб міне?

– І тое праўда, - з засаромленай усмешкай сказаў мінёр. – Калісьці і я... Калісьці і ты мне. Дый чаго там асабліва перажываць. Апошняя, ці што? Іх тут яшчэ навалам.

Мічман зразумеў, што Каня кажа не пра тое, але хіба гэта мела значэнне.

– Ты малпу ў маёй каюце ведаеш? – спытаў ён. – Ты забяры яе, падары каму захочаш... Ну, ясна, не кажы, што ў мяне вісела. Не паложана так, могуць пакрыўдзіцца... Вазьмі і падары. Абавязкова.

І, прымiраючыся з непазбежнасцю, заплюшчыў вочы.

БЫЛІ Ў МЯНЕ МЯДЗВЕДЗІ

Бацька мой быў ляснічы. І дзед быў ляснічы і прадзед. І ўсе мае дзядзькі з бацькавага боку былі ляснічыя, лесаводы або яшчэ нейкім чынам былі звязаны з лесам і з навукай аб лесе. Стварылася вялікая лясная

дынастыя, і нават мой малы пляменнік толькі і трызніць, што аб дзедавай прафесіі.

З гэтай дынастыі адзін я, на гаротнае засмучэнне бацькі і дзеда, выявіўся вырадкам. Стаў мастаком-анімалістам. Тым, хто малюе звяроў.

Тата прымірыўся з гэтай здрадай толькі пасля таго, як, па доўгім роздуме, пераканаў сябе, што звяры – гэта таксама лес, што я аддаю перавагу замалёўкам у лесе, а не ў звярынцы. Ну, і яшчэ пасля таго – гэта, урэшце, справы не датычыцца, – калі работы мае да нябёс расхваліў славуты анімаліст Васіль Аляксеевіч Ватагін.

Але справа не ўва мне і не ў маёй працы. Яна сама гаворыць за сябе на выстаўках і ў музеях. Гаворыць менавіта столькі – ні болей ні меней, – сколькі мне ўдалося ў яе ўкласці. І настолькі, наколькі дазволілі мае здольнасці.

Справа ў тым, што з-за спецыфікі гэтай справы дом мой вечна быў поўны рознымі жывёлінамі. Пад ложкам мелі кватэру вожыкі, чарапахі, марскія свінкі. На ўсіх падаконнях акварыумы з рыбкамі розных парод (за імі, досыць беспаспяхова, спрабаваў палявацць мой сіямскі кот Васіліск). У доме – а ён у мяне на ўскраіне – заўсёды было некалькі сабак рознай пароды. У розныя часы жылі ў мяне ваўчаняты, малыя лісы, фенек, шчанюк чыты або гепарда. Дый ці мала яшчэ чаго! Не было толькі таго няшчасця, якое здарылася з нямецкім пісьменнікам Бёлем: у маёй ваннай ніколі не жыў бегемоцік. А так усякай жыўнасці хапала. І так, наколькі я памятаю, было з першай хвіліны, у якую я пачаў усведамляць сябе.

Успамінаю стары-стары, з дубовых брусоў складзены дом лясніцтва наводдаль ад нашага, і як восенню ён бываў укрыты звонкім і спявучым чырвоным лісцем, і як пазней, у зазімкі, пяшчотна серабрыўся яго шчапяны дах. І гэтае срэбра дымела і выпаралася на сонцы, і рэдкія кроплі падалі на ўспацелыя халодным потам гарбузы ў падстрэшку.

З нашага мезаніна былі відаць двухпавярховыя, з галерэямі, пуні, жораў студні, велічэзная сонна-кашлатая адрына. І яшчэ ўзятая ў зруб крынічка пасярэдзіне паплаўца. І – з правых вокнаў – стары мяшаны гай за домам лясніцтва, а вышэй, на градзе, медзянастволы мачтавы Зафееўскі бор, што цягнуўся на многія дзесяткі кіламетраў і вечна шумеў, памахваў небу.

А за вокнамі быў паплямаваны купамі дрэў поплаў, які спускаўся да старыка, а за старыком зноў ішлі паплавы і старыкі. Старыкі і паплавы, на якіх сям-там высіліся векавыя , сінія ад далечыні дубы. Недзе там, за апошнімі дубамі, дужа далёка, быў Дняпро і на другім беразе, калі праплысці чаўном кіламетры два, гарадок, у які ездзілі купляць неабходнае і, часамі, у госці.

Там мінула маё дзяцінства, і я ніколі не езджу туды. Бо ведаю, якой тугой сустрэне мяне гэты куток, у якім я ўжо нічога не пазнаю, калі нават і зліtаваўся з яго агонь вайны. Але нават калі і зліtаваўся – там набудавалі, перарабілі, высеклі і насадзілі, а я хачу, каб ён заставаўся такі, які ён стаіць у маіх вачах: самы найлепшы для мяне куток Беларусі, якая для мяне зноў-такі найпрыгажэйшая ў свеце зямля.

Я паеду туды, хіба што адчуўшы набліжэнне канца, калі чалавек адчувае неадольную цягу аб’ездзіць усе мясціны, дзе калісьці жыў, тое, што прымушае шпака перад адлётам, з якога можна не вярнуцца, наведаць родную шпакоўню; тое, што прымушае мядзведзя абысці ў апошні раз свае ўладанні; тое, што яднае нас з усімі птушкамі і звярамі ў адзіным коле існага. І тады я зноў убачу бацьку на кані і палясоўшчыкаў, што рагочуць з ягоных грубаватых жартаў. І старога Марку, які вучыў мяне вабіць цяцерак, проста так, каб убачыць іх, і вучыў нацягваць на след і стойку сабаку, і браў з сабою на старыкі лавіць велічэзных бронзавых ліноў. І матку ўбачу, як спрытна яна кіруе таратайкай, запрагае каня, доіць карову або зімовай ноччу – было раз такое – страляе з ганка па ваўчынай гайні, якая хацела сцягнуць сабаку або ўдзерціся ў Маркаву аўчарню.

А пакуль што я не хачу ехаць туды. Больш за ўсё, шчыра кажучы, таму, што мне ўвесь час здаецца: вось прыеду, і выйдзе мне насустрач з лесу Бурык, Бурчынька, і засапе, і зарохкае, і будзе цягнуць таўшчэзную лапэту, кленчачы цукерку.

Глупства, вядома. Мінула з таго часу трыццаць год, і мой звер, вялома ж, даўным-даўно мірна заснуў у нетрах (мядзведзі моцныя і таму маюць на гэта права), калі толькі яго не забіла вайна.

Яго прынеслі мне ўзімку саракавога года. Прынёс палясоўшчык з Румеля, мужык з чырвонымі шчочкамі, кучаравымі вялізнымі вусамі і саладзейшымі вочкамі колеру турэцкага тытуню. Палясоўшчыкі ўспаролі мядзведзіцу – тады яшчэ паляванне на мядзведзяў не было забаронена, – забілі яе, двух медзведзянят пабралі сабе, а трэцяга занеслі бацьку.

Той паставіўся да ўсяго гэтага страшэнна няўхвальна. Ён цярпець не мог непатрэбнага “ляснога разбою”, хаця б ён і не быў забаронены дзяржавай.

– Матку страляць. Падурэлі мужыкі.

– Дык... яно... чорт яе ведае, хто яно там сядзеў. А выскачыла, то было ўжо позна. Тут ужо ратуйся. Абуджаны мядзведзь усё адно прападзе.

– А я вось Піліповічу за гэта ўзгрэў дам. Не ведаць, дзе і які звер на ягоным участку.

– Дык малое ж усё адно шкада, – без усякай логікі сказаў рубельскі палясоўшчык. – Не выкінеш жа на мароз.

– А які вы гэтаму маламу лёс прысудзілі? – спытаў бацька. – Дзікі – хай бы сабе й жыў дзікі сабе на радасць. А так будзе ні хатні, ні дзікі. Будзе цягнуцца да людзей, палохаць іх. Скуль жа ім ведаць, што ён мухі не пакрыўдзіць? Ну і нарвецца на кулю. Ці самім давядзецца застрэліць, ці ў звярынец здаць – таксама не цукар без свабоды.

На хвіліну навісла маўчанне.

– Ат, – сказаў Румельскі, – абы ваша галава не балела. Я ведаю спосаб, як зрабіць, каб у лес пайшоў. Толькі ўжо як возьмеце, то годзік трэба патрымаць, пакуль у сілу не ўваб’ецца. На правах, значыцца, пестуна. Не таго, вядома, Пестуна, што старызнікам у гарадку працуе, а звярынага, што маці дапамагае новы вымет выхоўваць. Сяголетніх. А то малое кожны пакрыўдзіць.

– Добра ўжо, – згадзіўся бацька. – А Піліповічу скажы, што як яшчэ такое з маткаю зробіць – я яму...

Румельскі, папіўшы чаю, пайшоў, а бацька сказаў Марку прыказку, той безнадзейны беларускі варыянт прыслоўя, што “будзе і на нашай вуліцы свята”, якім суцяшае сябе наш чалавек, калі нічога, да пары, не можа зрабіць з моцным ворагам.

– Хрысціць хіба ў таго Піліповіча не пайду? Не ведаў ён. Закону ж няма, то што я яму магу зрабіць? Хіба сказаць, што вось “будзе і на нашай вуліцы мядзведзь... – не пушчу глядзець”.

– Відовішча і сапраўды... цікавае, – пакпіў дзед Марка. – Вось бы народу збеглася. Дзіва! А Піліповіча турнуць. Прасіўся б, плакаў: “Пусціце зірнуць”.

– То ж бо, – безнадзейна сказаў бацька.

Я чуў апошнія іхнія сказы, адшвэндаўшыся гадзіны тры па лесе і летучы на лыжах з узгорка да ганка нашае хаты.

– Сяргею Антонавічу прывітанне, – сказаў Марка з заўсёднай сваёй іроніяй.

– Хадзі, Сярожа, сюды, – сказаў бацька.

Ён трымаў у руках аблезлую зайчыную шапку і паказваў мне нешта жывое, што ляжала ў ёй.

– Шчанюк! – ахнуў я.

Шчанюк быў велічынёй з рукавічку, маленькі-маленькі, светлы. І вочкі былі ці то сінія, ці то проста з блакітнай каламуццю, як то бывае ў шчанюкоў. А дурныя ж, дурныя!

– Якой пароды? – спытаў я.

– Мядзведжай пароды, – адказаў бацька. – Гэта медзведзянятка.

– Такі малы? Смяешся, так?

Я шмат разоў бачыў мядзведзяў і не паверыў яму.

– Э-ех, Сяргейка, розуму ў цябе, – сказаў Марка. – А яшчэ лесавік. Мядзведзі ж узімку не ядуць. Вось мядзведзіха такіх і нараджае. Малака ім з напарстак трэба, і яны ўсю зіму амаль не растуць. Іначай высмакталі б ушчэнт. Здохла б матка з голаду. Затое ўжо вясной, як выйдуць на лясны хлеб, пачынаюць як на дражджах перці. Гэта ж не людзі прыдумалі, а натура. Тыя б неадменна прыдумалі нейкае глупства, дый яшчэ горшае, чым у Маркавічах, бо маркавічане хаця са сваёй дурнасцю за вёску не лезуць. А яна мудрая!

Тады я яшчэ не ведаў анекдотаў пра нібыта фенаменальную дурасць жыхароў вёскі Маркавічы, беларускага Пашахоння, але першы ўрок аб мудрасці прыроды завучыў цвёрда і назаўсёды.

Мядзведзіка занеслі ў хату, і там маці, узяўшы яго на рукі, пачала мачаць палец у цёплае малако і даваць яму злізваць. Язычок у таго быў шэры і толькі ледзь-ледзь у ружовае. А пасля Марка вярнуўся з гарадка, з пакупак, і прывёз аранжавую, як апельсін, спрынцоўку, і тады справа ўвогуле пайшла на лад.

Мабыць, з той прычыны, што было ўдосталь покарму, мядзведзік не стаў чакаць вясны, каб пачаць расці. Распірала яго, сапраўды, як на дражджах. Хутка мы пачалі даваць яму ўжо і крышаныя яйкі, і мёд, разбоўтаны ў вадзе. У гэтых выпадках ён асабліва чыста

вылізваў сподак.

Спаў ён у маім мезанінным закутку на старым кажусе, пасцеленым ля грубкі, але часамі ўначы пачынаў так жаласна енчыць і квіліць, сумуючы па чымсьці, што я браў яго да сябе ў ложак, пад коўдру, хаця рабіць гэта мне забаранялі. Трапіўшы туды, ён адразу супакойваўся і пачынаў цмокаць языком усё саладзей і саладзей, аж пакуль не засынаў, а тады ўжо толькі соп. А я баяўся толькі прыспаць яго, ненарокам наваліўшыся ў сне. Занадта ўжо ён быў малы.

Раніцаю бацька, каб не лезці па сходах, грукаў кіем у столь, і я хутка адносіў медзведзяня на месца... Часцей за ўсё ён і не прачынаўся пры гэтым.

А я, пасля ўсіх гэтых ненавісных умыванняў і парэчкавых чаёў, ставаў на лыжы і ішоў пяць кіламетраў у свой трэці клас. І заўсёды шкадаваў, што мядзведзь застаецца дома адзін. Узяць яго з сабой я, аднак, не наважваўся, інстынктыўна адчуваючы, што прысутнасць мядзведзя ў класе асаблівага захаплення ў настаўнікаў не выкліча.

Бурык рос, і ў маім пакоі зніклі аконныя занавескі, бо ён меў звычай караскацца на іх і гайдацца. І знікла сурвэтка са стала, бо ён двойчы сцягваў яе разам з чарніліцай і сшыткамі. Сшыткі ён акуратна дзёр на часткі, седзячы, як чалавек, на падлозе, беручы карэньчык у рот, а астатняе давяршаючы лапамі. І мне давялося хаваць сшыткі, і чарніліцу, і туфлі, што, між іншым, мела вялікае выхаваўчае значэнне. За год ён так прывучыў мяне не раскідваць рэчы, што жонкі і дагэтуль ставяць у прыклад мужам, маім сябрам, маю акуратнасць. У гэтым выпадку праклёны сяброў, па-мойму, павінны падаць не на маю галаву, а на галаву бедалагі Бурыка.

А той раскашаваў у вялізным доме. Аднойчы забраўся ў камору, перакуліў на сябе банку з мёдам, а пасля высыпаў на сябе мяшэчак з мукой. Калі яго заспелі на гарачым, ён з дзелавітым буркатаннем аблізваў з сябе мярзотную бела-аранжавую кашу. Аблізваў плечы.

Здымаў гэтую кашу з дзіцячага, амаль голага, круглага пуза. Перакульваўся на спіну і стараўся злізаць гэта яшчэ і з тоўстых голых пятак.

Матка ахнула, схапіла яго за вуха і павалакла на кухню мыць у балеі. Я дужа баяўся, што бацька возьмецца за шпандыр, хаця ні мяне, ні сабакі, ні каня, нікога ён ніколі не біў. Так, матляне карбачом над крыжам каня, і той слухмяна пераходзіць у намёт.

– Ты не бі яго, – сказаў я.

– А чаго яго біць, – спакойна сказаў бацька і нібы растлумачыў: – Мядзведзь. Узялі, то цярпець маем. Мёд – гэта ўжо вышэй за яго і за дысцыпліну. Гадзіць прывучылі за дзвярамі, а ўжо да гэтага, Сярожа, яго не прывучыш. Усё адно як дзённікі не дзерці. Праўда ж?

Я пачырванеў, бо і сапраўды аднойчы, грэшным чынам, назнарок пакінуў дзённік на стале. У дзённіку было першае маё “пасрэдна”, адзнака, што адпавядае сучаснай тройцы. Карысці мне гэта не прынесла. Паршывец Бурык, як назнарок, падзёр у дробныя шматкі ўсе старонкі дзённіка, акрамя той, на якой была злашчасная адзнака.

Я быў досыць праўдзівы хлопец, бо мяне ніколі не каралі звыш меры і патрабавалі “толькі не хлусіць”.

І тата ведаў, што я раскайваюся, а таму і перавёў размову на іншае:

– Таму і і імя яму – мядзведзь. Мёд ведае. Ведае, дзе мёд. Або мёдам ведае, як, скажам, Сялюк ведае райфа, я – лесам, Мурашэвіч – сельэлектрам, а Падута, скажам, дэпутат – Вярхоўным Саветам. Кожнаму свая пасада.

– Дык гэта ж пасада, абавязкі, – сказаў я, – мядзведзь. А імя яму як?

Бацька паглядзеў на мяне з цікавасцю.

– Глядзі ты, кеміць пачынаеш. Кораня шукаць. Гэта добра. Без гэтага, хлопец, толькі дурні жывуць... Хаця,

магчыма, ім жыць і лягчэй. Толькі... мала ў гэтым гонару для чалавека.

Памаўчаў.

– Чуў, як Маркава бабця гаворыць? Ніколі не скажа “вадзянік”, а заўсёды “зялёны” або “мокры падол”, бо ў таго, хоць ён чалавекам прыкінься, заўсёды з падолу капае. І не “чорт”, а “рагаты”, і не “воўк”, а “шэры пан”. І калі сабакі зімой небяспечныя бываюць, то “паны, што на саломе спяць і зубамі ішчуцца”.

– Гэта чаго? Чаму гэта?

– Забабонная. Верыць, што “пра ваўка размова, а воўк у хатку”. А калісь так усе людзі баяліся. Вось і назвалі звера, “той, хто мёд ведае”, мядзведзь.

– А сапраўднае імя забылі?

– Забылі. Мянушку за сапраўднае палічылі. Унь Маркава нават кліча яго “дзядзька”, або “таўстапяты”. Хіба толькі ўскосна можна адзначыць першародную беларускую назву. Як называецца месца, дзе ляжыць?

– Барлог.

– “Бар-лог”, “бара логава”. Можа, і сапраўды зваўся ён калісьці, як у немцаў “Bär“? Агульнае было слова. Тым больш што і “барлог” у нас і ў іх падобна гучыць “Bärenloch“, мядзведжы склеп. У нас жа таксама кажуць і “склеп” і “лёх”. І, хутчэй за ўсё, менавіта немцы ў нас гэтае слова запазычылі.

– Не хачу, як у немцаў, – сказаў я. – Фашысты яны.

Бацька зноў зірнуў на мяне. Занадта ўважліва:

– Гэх, Сярожа-Сярожа. Далёка не ўсе яны і фашысты.

– То чаго ж тады?.. – абурыўся я.

– Я вось усё думаю. Нарадзіўся б ты, скажам, там.

– Яшчэ чаго, – ускіпеў я. – Як гэта магло быць? Я – тут.

– Ну так, ты беларус. І гэта, павер, зайздросная бацькаўшчына. Ну, а раптам... Або проста нарадзіўся б там такі самы някепскі хлопец. І пачалі б яму талдычыць, што Гімлер – цаца, што Гітлер – бог. Не давалі б ні адпачынку, ні часу. Казалі б, што адзін ты такі на зямлі, што трэба вось другіх хлопцаў, бо ім не адкрытая праўда фюрэра, забіць. Дзяўблі б і дзяўблі. І ўдзяўблі б. Галава ў цябе доўгая, валасы і вочы светлыя. Будзеш высокі і стрункі. І глядзеў бы ты з пагардай і нянавісцю і на Маркава ўнука, бо ён паляшук чарнявы, і на Пінева Хоню і на Мамедава Асана з Татарскага Канца. А людзям, як і мядзведзям, усім патрэбна павага.

Памаўчаў.

– Многае, брат, можна ўбіць у галаву чалавеку. Часам – усё. Ну, ладна, нясвоечасовая гэта размова. Падрасцеш – пагаворым яшчэ.

Я змоўкнуў. І наступная наша размова адбылася падчас вайны, калі я, заўчасна пасталеўшы, зведаўшы і небяспеку, і цану жыцця, сапраўды шмат зразумеў. Харошы быў чалавек мой бацька. І правільна, да канца правільна глядзеў на свет.

...Але пра гэта пасля. Вернемся да нашых мядзведзяў.

У тое лета я, ідучы з Маркам у лес, пачаў усё часцей і часцей барць з сабою Бурыка. Спачатку той баяўся лесу, ціснуўся да ног, але з часам пачаў прывыкаць. Нават мог знікнуць, але як толькі крыкнеш, з усіх ног валюхаў да цябе, смешна матляючы віслым задам.

Марка спецыяльна, на вачах у яго, адкідаў і перакульваў камяні і калоды, браў чарвякоў, што спяшаліся ў зямлю, ды лічынак і харчыў імі Бурыка. Той аж чамкаў. З месяц нічога ў нас не атрымлівалася. І якая ж была радасць, калі ён упершыню паспрабаваў адцягнуць калоду. Невялікую. Ён быў гладзенькі, і сыты, і ўжо досыць моцны.

– Пакрыўдзілі мы яго, – сказаў Марка, – то трэба

выправіць, як здолеем. Каб не збыткаваўся з яго лес, як выпусцім.

Аднойчы я заспеў яго, калі Бурык знайшоў цецеручынае гняздо. Узяў адзін прыемны круглы прадмет у пашчу – хутчэй як цацку – і выпадкова раздушыў. Выраз ягонай морды ў гэты момант немагчыма апісаць. Спярша нязмернае здзіўленне, – а куды тая цацка падзелася? – а пасля нечаканае ўразуменне, што гэта ежа, і смачная ежа.

– Дураў, – сказаў пра Марку тата. – Гагенбек. Цырк Чынізелі.

Той сапраўды паказваў дзівосы цярпення. Аднойчы, напрыклад, выкупаў мядзведзя ў Водры, а пасля падвабіў яго цукрам да бліжэйшага мурашніка. Паклаў цукар на ягоную макушку. Бурык палез па яго спачатку лапай, пасля мордай. Пасля пачаў адступаць і церці морду лапамі, і лізаць іх, і сліна, змешаная з цукровым сокам, цякла па лапах і жываце. І ён злізваў яе разам з мурашкамі. Марка зрабіў гэта некалькі разоў, і вось у адзін са днёў, калі Бурык раптам прыціхнуў у гушчары, дзед асцярожна паклікаў мяне.

Мядзведзік сядзеў ля мурашніка, слініў лапу і разграбаў гліцавую піраміду. Трымаў там лапу і пасля аблізваў яе. Без усякага цукру.

– Глядзі ты, сук-кін сын, як саабражае, – здзівіўся Марка. – Нездарма ж кажуць, што мядзведзі – гэта людзі, якія ў лес уцяклі, каб на чужога дзядзьку не працаваць... Каб прыганятага над імі не было. Цівуна... Ну, а ты чаго ж, Сярожка? Няўжо цябе даўжэй за мядзведзя вучыць трэба?

– Як?

– А так, – дзед зламаў дзве арэхавыя віцы і абабраў, абдзёр з іх кару. – Вось толькі горкага дрэва не бяры. Вольхі, скажам, асіны. А цяпер пасліні сваю, – ён паслініў белую віцу і, прысеўшы да мурашніка насупраць мядзведзя, паклаў віцу на паверхню конуса. –

Кладзі і ты.

Мурашкі абляпілі хлюдзінку. Марка пачакаў хвілінку, страхнуў з дубчыка насякомых і чыстае лясное смецце і пачаў абсмоктваць яго, нібы на флейце граў.

Я зрабіў тое самае. Кісленькі, неймаверна прыемны смак адразу выгнаў сліну. Некуды знікла смага, ўто ўжо даўно мучыла мяне.

– Што, Сярожка? Смачнае мурашынае піва?

У Бурыка аж на зубах храбусцела. І так мы сядзелі трох ля мурашніка і раскашавалі, ласаваліся. Два чалавекі і мядзведзь.

...Да маліны яго і прывучаць не трэба было. Ён дужа цікава еў яе: абшморгваў разам з лісцямі, соваў у рот, чамкаў, аж заплюшчываючы вочы ад асалоды, а пажмаканае лісце пасля выплёўваў.

Так мы пражылі лета. А за ім прайшла восень з яе жалудамі і брусніцамі. І зноў засерабрыўся дах пуні, а Бурык стаў вялы і сонны і не хацеў гуляць са мной.

Адразу за нашай хатай ужо з год ляжала яліна-вываранень. Ніяк не даходзілі рукі распілаваць яе. А пасля бацька забараніў. Таму што ў яму пад каранямі нанесла шмат сухой літоты, і аднойчы ён убачыў, як Бурык залез у гэтую яму і топчацца, і топчацца там. Бацька загадаў мне кожны дзень, як прыйду са школы, награбаць граблямі два мяхі сухой лістотыі высыпаць туды.

Пасля лістота стала мокрая, пасля змерзлая, жорсткая, як шкляная, аж звінела, а Бурык пачаў часцей і часцей знікаць. Спачатку на дзень, пасля на дзень і ноч. Бацька сказаў, што гэта ён шукае траву і карэнні, а можа, і змерзлыя мухаморы, каб выгнаць паразітаў, калі яны ў яго ёсць, інакш яны яго з’ядуць. І што гэта называецца інстынкт, памяць продкаў, бо ніхто Бурыка гэтаму не вучыў.

Пасля ён залез на дзень у свой барлог, але вылез, бо

зноў стала цяплей. Пасля аж на тры дні. А аднойчы я з’явіўся са школы, – якраз выпаў першы сухі сняжок – і не ўбачыў яго, а тата сказаў, што ўначы той канчаткова лёг і што непакоіць яго ані ў якім разе не трэба.

Паваліў, паваліў снег, засыпаў нашу сядзібу, пуні, яліны ў лесе, стагі і ядлоўцавыя хмызы. Уставалі і клаліся пры газавых лямпах. Вечарамі стралялі грубкі, і зменлівы, бягучы водбліск бегаў па старонках кнігі. І мне было шкада, што за сцяной, не так ужо і далёка, спіць у снезе мой звер. Хаця я ведаў, што ён добра ўпасвены, а ўкормленаму лёгка перажыць зіму.

Зрэдку я браў татаў бінокль і глядзеў на снежную гару вываратня, на цёмную адтуліну ў ёй і на лёгкі, амаль нябачны парок, што ў моцныя маразы віўся над дзіркай. Ён быў як міраж, і тата сказаў, што гэты міраж каштаваў жыцця не аднаму паляўнічаму, бо калі мядзведзь выскачыць з барлога, то ў гэтакай пары ён здаецца нібы вышэй, і таму стрэл заўсёды трэба крыху заніжаць, іначай справа можа скончыцца кепска.

– А ўрэшце, няма чаго табе думаць пра гэтую гадасць.

Я падзяляў ягоныя думкі.

...Бурык устаў, калі снегу было ўжо куды менш, чым зямлі. Увесь нейкі нібы аблезлы, з праваленымі бакамі, з вострай, нібы ў беспароднай свінні, мордай. Я не бачыў, як ён устаў. Толькі разрыты лаз – пуста глядзеў. На ўсход, як заўсёды ў мядзведзяў. Бацька супакоіў, што ён не ўцячэ, што гэта ён проста пайшоў пагрызці крушынавай кары ці яшчэ чагосьці, што яму трэба выгнаць корак, бо мядзведзі ўзімку не толькі не ядуць.

І сапраўды, на трэці дзень ён з’явіўся, крыху больш здзічэлы, але ўсё яшчэ свой. Мы далі яму хлеба, уціснуўшы ў бохан драбкі цукру, і ён захрабусцеў, як раней.

Цяпер ён часам знікаў на дзень, а то й на два, але заўсёды прыходзіў і канючыў ежу, бо ў лесе яе было яшчэ мала. Але паступова ўсё больш прыгравала сонца,

сонечна закалыхалася між дрэў мора мора заечай капусты, выпаўзлі мурашкі, пярэстымі, як у фіялкі, падкоўкамі лісцяў рассыпаліся над ярамі падалешнікі. Ежы стала болей, і ён еў і ў лесе, і ў нас.

Сярод усіх людзей ён, па-ранейшаму, адзначаў мяне. Нават узяў прывычку праводзіць мяне ў школу. Да ўзлесся. Страшэнна падрос. Калі ставаў на заднія лапы, быў ужо вышэйшы за мяне, і мне забаранілі дужацца з ім, бо ён у запале можа не суразмерыць сілы. Але ўсё адно мне было прыемна хадзіць з ім, ведучы яго за вуха, або паваліць і ўсперціся на яго. З таго часу заўсёды, калі я гляджу на ілюстрацыі да “Кнігі джунгляў”, дзе Маўглі размаўляе з Балу, я заўсёды ўспамінаю яго і той час.

Пэўна, не адзін чалавек шчыкаў тады сябе за руку, убачыўшы, як купаюцца ў Водры або разам выходзяць на адхон хлопчык і мядзведзь, якога хлопчык вядзе за вуха.

Аднойчы ён да паўсмерці спалохаў нейкіх баб, што збіралі для аптэкі познія смаржкі і розныя зёлкі. І тады, каб не цягаўся за мной, вырашылі садзіць яго на ланцуг на тую гадзіну, што патрабавалася мне, каб дайсці да школы.

Тут і я зразумеў, што азначае ланцуг, калі выходзіў з лясніцтва, і неасцярожна азірнуўся, і ўбачыў ягоныя вочы і тое, як ён стаіць дыбкі і перамінаецца, і пераліваецца яго сытае, святлейшае колерам, пуза. І як ён цягне тоўстыя лапы. Не дай вам бог бачыць гэта, калі вы любіце звяроў і людзей! Гэта кажу вам я, даўно ўжо дарослы чалавек, які па глотку сыты сцэнамі смерці і тых, і другіх.

І тут здарылася тое, што прыскорыла нашу з ім разлуку. Калі праз дваццаць год я расказаў гэта знаёмаму натуралісту, ён сказаў, што недзе чытаў нешта падобнае. Мо ў Брэма, мо ў папулярызатара М. Хана, аўтара “Нарысаў з жыцця малпаў” і “Жывёлы нашых лясоў”, а мо ў нейкім часопісе.

У Брэма гэтага не было. Хана я пасля гэтай размовы прачытаў і таксама не знайшоў нічога падобнага, акрамя баек пра тое, што мядзведзі могуць красці жанчын, і разважанняў, што “разве верность и преданность теряет свое высокое значение в человеке вследствие того, что и собака обладает этими благородными качествами”, ды яшчэ сказамі накшталт таго, што “все существа … созданы и поддерживаются… согласно вековым… законам, установленным непостижимым для нас Творцом”, што ў прынцыпе, наконт адзінства жывога, правільна, ды таго, што “не стыдится же никто из ученых или поэтов, стяжавших громкую славу, что родился тем же путём, как и грубый невежа”.

Але я нідзе не чытаў падобнага. А калі нешта такое і было – што ж, гэта азначае толькі, што жывёлы адной пароды ў схожых абставінах робяць схожыя ўчынкі.

Калі я адыходзіў, Бурык звычайна ляжаў, безнадзейна паклаўшы галаву на лапы. Я аглядаўся, бачыў яго, наш двор, пасыпаны жвірам, бэльку, што падпірала сцяну лядаштай пуні, і матку, якая стаяла на ганку, сыпала з рэшата зерне і клікала:

– Пылі-пылі-пылі-пылі!

Курэй у нас было шмат. І вось куры пачалі знікаць. Спачатку думалі: ліса. І толькі потым смурод выявіў за сабачай будкай цэлыя курыныя могілкі. А пасля ўдалося падсачыць, як гэты паскуднік Бурык зграбае жвір, устае на заднія лапы і паволі высыпае яго з пярэдніх. Няма птушкі, дурнейшай за курыцу. Тыя падыходзілі, і тут мядзведзь, цвёрда ведаючы, наколькі дазволіць яму гэта ланцуг, рабіў кідок і жыва скручваў курыцы вязы. А пасля закопваў за будкай. Ён у нас не быў прывучаны да мяса. Ды мядзведзі й ядуць яго свежым толькі вельмі галодныя, аддаючы перавагу тухляціне. Спецыяльна закопваюць мяса, каб пратухла.

І гэта рабіў ён, сыты, як ні адзіны звер ва ўсім Зафееўскім бары.

– Звярэе, – сказаў бацька. – Ну, Сяргей, хочаш не хочаш, а час развітвацца. Іначай будзе паскудна. Можа быць бяда.

...Вырашылі адвезці яго ў пятніцу, а ў чацвер здарылася тое, што старыя назвалі б “промыслам божым”, а бацька сказаў, збялеўшы: “Ну, пашанцавала”.

Я пайшоў у школу, а хвілін праз дваццаць Бурыку ўдалося сцягнуць з сябе нашыйнік. Ці то зацягнулі не на тую дзірку, ці яшчэ што, але ён круціў-круціў галавою дый вызваліўся. А вызваліўшыся, кінуўся даганяць мяне. Як адчуваў, што гэта апошні паход. А можа, і нешта іншае адчуваў.

Узлессе толькі-толькі засвяціла наперадзе, сонцам праз дрэвы, як я, азірнуўшыся, убачыў белы ажарэлак з клінам наперадзе, і мехаваты зад, які матляўся з боку ў бок, і лапы, якія ён нязграбна выкідаў наперад.

Дагнаў і захукаў, засоп, забурчаў. І я вырашыў, што дазволю яму апошні раз давесці мяне да ўзгорка. Паклаў руку яму на загорбак і так, злёгку абапіраючыся, пайшоў далей. Так мы адышлі далёка ад лесу, калі я ўбачыў...

...Я не ведаў, што ў той дзень удалося вызваліцца не толькі аднаму Бурыку, што ў той дзень выкруціў з ноздраў кальцо яшчэ й саўгасны бугай Гром. Проста выпаў вінт, яно распалася на два паўмесяцы ў выглядзе лацінскага “S”, і Гром датуль цёр пысай аб траву, пакуль не пазбавіўся ад адзінай рэчы, якой можна ўтаймаваць бугая, кальца, трымаючыся за якое нават сямігадовае дзіця можа весці жывёлу куды захоча.

Мой траюрадны брат Алік, сын дырэктара школы, і яшчэ два хлопцы пагналіся за ашалелай жывёлінай. Да таго часу Гром паспеў перакінуць на рагах цераз высокі хмыз пастуха, зламаўшы яму пяць рэбраў. Ад смерці таго ўратавала толькі тое, што бык, дзякуючы хмызу, згубіў чалавека з вачэй... І вось тры коннікі, сцёбаючы пугамі, дзве гадзіны ганялі быка, пакуль не загналі ў пустое гумно. Ім удалося зачыніць усе трое варот. Брат

забраўся на бэльку, завязаў на ёй тоўстую вяроўку і пачаў спускаць другі яе канец, з бягучай пятлёй, туды, дзе соп, рыкаў і пароў паветра страшнымі рагамі бугай.

Яму пашанцавала закінуць пятлю на гэтыя рогі і зацягнуць яе, але тут звер, адчуўшы няволю, тарганууўся, кінууўся наперад, і таўшчэзная вяроўка толькі дзынкнула, як перацягнутая струна. Брат, які ўсё яшчэ трымаўся за яе, ад рыўца не ўтрымаўся і ляснууўся з бэлькі проста пад капыты пачвары. На шчасце, бугай не зразумеў, што да чаго, і, не звярнуўшы на яго ўвагі, рынууўся наперад, высадзіў рагамі даўно не рапараваныя вароты і кінууўся бегчы. Пакуль сябры паднялі брата, пакуль той здолеў дыхнуць, пакуль лавілі коней і сядалі на іх – таго і след прастынуў.

– Страляць яго! – крычаў дырэктар. – Усё адно кроў пачуў.

– Не, – сказаў брат, – занадта гэта дарагая штука, чыстапароднае мяса.

– А заб’е каго? Ты адказваць будзеш? Ты яму кальцо ўвернеш?

– Зловім, – сказаў брат.

Прынеслі новыя вяроўкі, і тройца прыпусціла ў пагоню...

...Калі я ўбачыў, як наперадзе паўстала воблака пылу, і, матляючы галавой, каб скінуць з рогаў пятлю, падскокваючы на ўсіх чатырох і дугою выгнуўшы над зямлёй хвост, імчыць на мяне вялізная, як зубр, чырвоная пачвара швейцарскай пароды, зразумеў: уцякаць не было куды. Ад лесу я адышоў далёка. І вакол хаця б кусцік, хаця б яміна.

Я не спалохаўся тады. Проста ўсё ўва мне нібы скамянела. Бугай спыніўся: заўважыў. Налітыя крывёй вочы глядзелі на мяне, пена валіла з пысы. Ён рыў капытамі зямлю і напружваўся. І ўсё ніжэй апускаліся вострыя і бліскучыя, нібы паліраваныя, канцы рогаў.

Кінуўся з дзікім рыкам.

Я паспеў адскочыць. І яшчэ раз адскочыць. І яшчэ. Доўга такая гульня цягнуцца не магла. Ногі ў мяне пачалі павольна млець. І тут, калі Гром у чацвёрты раз кінуўся на мяне, з нечаканай хуткасцю мятнуўся на яго збоку, здавалася б, такі нязграбны, буры цень.

Бурык адвесіў цяжкай лапай удар па загорбку пачвары і раздзёр яго. Але нават не рана прывяла Грома ў прытомнасць. Ён урэшце заўважыў мядзведзя., зразумеў, з кім мае справу, адчуўшы ненавісны і страшны, дзікі, звярыны, лясны пах.

...Калі ўрэшце падскакалі коннікі, Гром адступаў, дрыжучы ад нянавісці і жаху, задкаваў, усё яшчэ капыцячы зямлю, але ўжо не асмельваючыся рынуцца наперад. Нізка рыкаў і адступаў перад зверам, які на задніх лапах наступаў на яго. Бугаю накінулі на рогі і на заднюю нагу распетлі і павялі. Бурык ішоў ззаду, як канваір, і давёў усю гэтую мілую кампанію да кузні, дзе Грому зноў укруцілі кальцо.

...Маці дазволіла адвесці мядзведзя толькі ў нядзелю, усе тры дні адкормлівала яго, як кабана, і калі мы вялі Бурыка ў машыну – дырэктар, у падзяку за бугая, даў дзеля гэтага старэнькую саўгасаўскую палутарку, – цалавала яго ў морду і плакала.

Звера завялі па сходцах у кузаў. Бацька і я селі побач. Марка – у кабіне з шафёрам. Мядзведзь устрывожыўся было, калі затурчаў матор, але хутка супакоіўся. Глядзеў маленькімі вочкамі, як плылі назад лясы, і бліскучая, нібы цыратавая, цюпка ягонага носа рухалася: чытаў баравыя пахі. Мне было да болю шкада расставацца, але я разумеў, што ён увесь час аддаляецца, што хутка пачнуцца мядзведжыя гульні, што мядзведзя майго цягне да сабе падобных і яму там будзе лепей, чым сярод нас. Усё ж ён быў народжаны для свабоды.

Мы адвезлі яго за пяцьдзесят кіламетраў, у самы глухі кут, дзе найчасцей сустракалі мядзведзяў, выпусцілі,

агладзілі яго і пайшлі да машыны. Некалькі разоў ён імкнуўся быў за намі, але пахі першабытнага лесу перамагалі, і ён усё аддаляўся. Бацька і Марка ўбачылі, як ён праводзіць нас позіркам, і далі ў паветра некалькі стрэлаў. Тады ён пабег трушком і знік сярод дрэў. Марка схадзіў і праверыў: гною не было. Значыць, спалохаўся, але не да хваробы.

Машына аддалялася. І я марыў, што вось будуць суніцы і чарніцы, будуць маліны і слімакі, а там жалуды. І ён жа ведае, як зімаваць. І жонка ў яго будзе, і дзеці. Усё яго чакае, а галоўнае – свабода.

...Праз некалькі тыдняў немцы бамбілі гарадок. Першыя бомбы трапііл ў пошту, універмаг, тэатр. Палясоўшчыкі казалі, што звяры скопам перакачоўваюць ад шуму і ад дарог у нетры лясоў. І адзіным слабым суцяшэннем сярод усеагульнага гора мне было тое, што звер, якога я любіў і які ўратаваў мне жыццё, цяпер напэўна не пойдзе да дарог, на якіх выбухаюць бомбы і гудуць танкі, над якімі праносяцца на брыючым самалёты.

На другім тыдні вайны мы ўсе пайшлі ў лес.

Не буду расказваць, як ствараўся ў нашым раёне адзін з першых атрадаў, якія памылкі па нявопытнасці былі дапушчаны, як гэта скончылася ледзь не поўным разгромам, як рассеяныя рэшткі атрада, пераседзеўшы небяспечны час, зноў пачалі збірацца ў адно. Не буду казаць і пра тое, як я быў сувязным. Для мяне, дванаццацігадовага падлетка, гэта было – у параўнанні з сувязнымі дарослымі – лічы што бяспечна. Калі, вядома, не спаймаюць на гарачым. Што расказваць? Пра гэта ўжо столькі пісалі. Дадам толькі яшчэ некалькі слоў.

...Восенню сорак другога года мы з дзедам Маркам прабіраліся лясамі на сувязь. Абодва ў кужалі і шарачку, абодва з торбамі. Марка, што адпусціў сівую бараду, сапраўды быў падобны на старца, а я быў у яго павадыром.

У нас і “легенда” была някепская. Бацька з маці

“загінулі ад бомбы, а Марка, шкадуючы, падабраў мяне”. Прыдрацца не было да чаго.

Лес быў увесь засыпаны звонкай сухой лістотай, залатой, іржавай, чырвонай, вішнёвай. Яна шастала пад нагамі і аж звінела, калі праносіўся подых ветру: мільёны лімонных і вінных матылёў узляталі ў паветра і мільгалі між дрэў.

І вось калі мы падыходзілі да яра ў вярхоўях Водры (з яра якраз выбівалася крынічка, што ўпадала ў яе), Марка раптам паклаў мне на плячо руку і спыніў.

Яр быў ледзь не па самы верх засыпаны лістотай. Зрабі крок – і ўтонеш. І дрэвы ўсё дабаўлялі і дабаўлялі ў яго золата і чырвані. І, мабыць, гэты шолах даў нам магчымасць падысці непачутымі так блізка.

На тым беразе адвальваў тоўстую, зялёную ад моху калоду магутны буры мядзведзь. Віслы зад, страшныя крываватыя пярэднія лапы, куды таўсцейшыя за заднія. І нават адсюль было відаць, як пераліваюцца мускулы на вялізным падвойным загорбку.

Калі ён адваліў калоду, сеў і пачаў выбіраць з-пад яе нешта і чамкаць, я ўбачыў белы ажаролак, і радасць гарачай хваляй абліла маё сэрца: “Няўжо ён? Ой, не ён. Ой, вядома ж, ён!”

– Бурык! Бурчынька! – шэптам паклікаў я.

Марка паклаў мне далонь на вусны. А мядзведзь насцеражыўся, і сеў, і стаў паводзіць сваёй цюпкай, і зыркаць ва ўсе бакі. Але паветра веяла ад яго на нас, а заўважыць нас ён не мог (мядзведзі кепскавата бачаць). І я маўчаў. Тады ён вытаргнуў, як мне здалося, амаль прызыўнае крактанне. Ласкавае, жаласнае, падобнае на мурканне. Ці, можа, я хацеў у гэта верыць?

Мы маўчалі, і паступова ён супакоіўся, даеў тое, пад калодай, і павольна, перавальваючыся, завалюхаў у нетры. Павеў ветру ўзняў між ім і намі чырвона-залатую сець. Пасля лістота пасыпалася з урвішча на дно яра.

Мяккім хвалістым вадаспадам. І лісце нібы празвінела наўздагон яму. А пасля стала ціха.

Мінула вайна. Я даўно скончыў мастацкі інстытут, і даўно працаваў, і дабіўся вядомасці. Калі часам даводзілася ўспамінаць пра тыя дні, я пераконваў сябе, што звер мой стаў мацёрым магутным мядзведзем, “дзедам” і “прадзедам”, патрыярхам вялікай мядзведжай сям’і, і мірна заснуў ад старасці недзе на сонечным, укрытым кветкамі схіле.

Так цягнулася да таго часу, аж пакуль мяне не запрасілі мастаком на фільм пад назваю “Гісторыя аднаго мядзведзя”. Рэжысёру “в порядке бреда”, кажучы словамі ідыёцкага кіношнага выразу, здалося, што цікава будзе ўвесці ў гісторыю мастака-анімаліста (нехта расказаў яму пра маю кватэру якраз, калі творцы марна імкнуліся выціснуць нешта з галоў), да якога трапляе мядзведзік Туп. Я не бачыў прычыны, каб адмаўляцца і не дапамагчы майму сябру-аператару, які дужа прасіў мяне. Акрамя таго, у фільме мне трэба было рабіць амаль тое, што і ў жыцці: маляваць, карміць звяроў, гаварыць з імі. А я навучыўся гэтаму за дваццаць пяць гадоў практыкі.

Там я і пазнаёміўся з Тупам і з ягонай сястрой, дублёршай Тапай. Здымаліся яны цераз дзень. У сястры быў злосны і сварлівы характар, і таму, калі здымкі падыходзілі да канца, яе завезлі ў запаветны лес і выпусцілі, прычым яна нават не азірнулася на людзей, урачыстай хадой аддаляючыся ў пушчу.

А Туп быў поўнай процілегласцю і таму быў агульны ўлюбёнец.

Яму дазвалялі лізаць мёд, забірацца ў гарачыя дні ў рэфрыжэратар і храбусцець там лёдам. Нават свавольствы яму даравалія за яго рахманы і пяшчотны характар. Акрамя таго, ён меў прывычку, калі яго возьмуць на шворку, учыняць бег на месцы, у якасці доказу свабоды сваёй волі. Ён увогуле любіў свабоду.

Калі здымкі скончыліся, яго аддалі на станцыю юных

натуралістаў, і я ўзрадаваўся, што не ў звярынец. Прасторныя пакоі, вялікі парк, дзеці, якіх ён любіў і, падобна разумным сабакам, ніколі не крыўдзіў.

І вось праз пару месяцаў я прыйшоў на студыю і, ідучы вялізным няўтульным здымачным павільёнам, дзе выбухалі галасы, ляскала жалеза, грукаталі малаткі ў руках рабочых, рухаўся кран і ўсё было заліта мёртвым, бязлітасным святлом дзігаў, я ўбачыў у куце, сярод хламу, вузкую і вельмі нізкую клетку, у якой, на тоўстым пласце гною, ляжаў сціснуты з усіх бакоў, страшэнна брудны Туп.

– Гэта яшчэ што? Чаму ён тут?

– А, – сказаў аператар, – сволачы. Ён жа да пяшчоты прывык. А тут знайшліся раздураныя вырадкі, пачалі дражніць, цягаць. Я яго ведаю, ён да канца цярпеў. Ну, а пасля цяпнуў нейкага. Так проста, узяў у пашчу, нават следу не было. Напалохаць хацеў. Я ж ведаю, значыцца, зусім сілаў не стала трываць. – Друг аж кулакі сціснуў. – Ну, тут маменька ў кулонах – адзадак, як ступа, а мазгоў і напарстку няма. Як жа, рабёнка пакрыўдзілі. Ну, тыя і вярнулі.

– То чаму ў запаведнік не аддалі?

– Грошай, кажуць, няма. Ну, мы кажам: не трэба, вазьміце так. А яны: звініце, але трэба дакуманты, адчотнасць... Гэта імушчаства... Вось і цягнецца гэтая “справа аб імушчастве” месяц. І папомні, яшчэ два месяцы будзе цягнуцца. А звер мучайся.

Туп пазнаў мяне. А вочы ягоныя глядзелі з такой смяротнай, не звярынай, а амаль чалавечай тугой, што мне раптам сціснула сэрца. Нібы гэта не малы чатырохногі артыст пакутаваў тут, а той, даўні, што ўратаваў мне жыццё. Такі горды і вольны звер быў кінуты зараз у клетку, у гной, у подлае і ганебнае рабства.

– Давай шворку, – сказаў я, адчыняючы клетку.

– Ты што?

– Давай, трасца іхняй праклятай матары. Не патрэбен стаў – забылі. Як чалавека. А ён з намі і пад дажджом, і па снезе. Гэтак многіх... спісаць можна. Ён жа здохне тут, пакуль яны... з “імушчаствам”.

Я вывалак яго з клеткі, і ён, узрадаваны, стаў дыбкі і “абняў” мяне, запэцкаўшы зялёным гноем мой блакітны світэр. Мыкаў і лізаў-лізаў мне аблічча. Здарава падрос, быў ростам з мяне амаль, а я вымахаў не на хлопчыка з мізінчык. І галава была вялікая, з вялікай пашчай.

Я вывеў яго на двор, пакачаў па снезе, каб хаця крыху ачысціць – снег у тым месцы стаў амаль чорны, нібы на ім выбівалі дыван, і павёў дваром да прахадной. Вахцёр паспрабаваў быў затрымаць мяне, але не дужа заўзята, бо Туп у калідорчыку стаў дыбкі і забурчаў, нібы разумеючы, што гэты заслон пахне зноў клеткай. Службіст, нібы сам сабою, адскочыў з дарогі і толькі прабрахаў мне наўздагон нешта здзеклівае.

– Слухайце, – сказаў я, – мне нічога не каштуе зняць шворку. На такіх турэмшчыкаў, як вы тут, трэба па закону спускаць мядзведзяў. Вось пачакайце, унясу законапраект.

Ён закрыўся знутры. Мы з сябрам зарагаталі, і я павёў Тупа да прыпынку таксі. Я павінен быў зрабіць дзеля яго тое, што хацеў зрабіць. Хаця б у памяць Бурыка і ў знак таго, што людзі вінаватыя ва ўсіх смяротных грахах перад звяр’ём.

– Я патрымаю яго ў сябе, пакуль не дамовяцца з запаведнікам.

– Угм, – сказаў сябар.

Ля віннага магазіна прыядналіся да нас яшчэ два дружкі: гукааператар і асістэнт аператара. І так упяцёх мы падышлі да стаянкі таксі з самотнай “Волгай” на ёй.

– Чацвёра, – сказаў я таксісту. – Законная колькасць. Парушэння правілаў няма.

У таксіста палезлі на лоб вочы, калі ён убачыў Тупа:

– А г-гэта?

– Мале-енькі сабачка, – нявінна сказаў аператар. – Малю-юсенькая бясшкодная істотка.

Таксіст збіраўся газануць, але перамагла цікаўнасць.

– Шчыры друг чалавека, – сказаў я. – Ніхто не асмеліцца абразіць яго, выказаць хаця б цень сумлення ў тым, што ён бязвінны, як верабейчык.

Я ведаў, як мядзведзі любяць смактаць лапу, не сваю, дык чужую, і часта вытвараў такое – як з Бурыкам, так і з Тупам. Закасаў рукаў світэра і працягнуў локаць Тупу.

Да самага локця, ну, ва ўсякім разе, дзюймы на тры вышэй кісці, змясцілася ў ягонай пашчы мая рука. І ён пачаў смактаць яе, стогнучы ад асалоды.

– М-мну... м-му... М-м-мну-м.

Ніякай небяспекі тут не было. Я ведаў, што калі ён забудзецца ад шчасця, не суразмерыць сілы і пачне сціскаць сківіцы – досыць злёгку ляснуць яго далонню другой рукі па мордзе, каб ён апамятаўся і, пяшчотна-вінаваты, адпусціў. Але ж шафёр гэтага не ведаў. Ён бачыў схаваную ў пашчы руку і трохкутныя белыя зубы, сантыметры на чатыры даўжынёй, бачыў, як зубы труць, нібы перапілоўваючы.

– Пане мой божа, на ўсё святая воля твая! Вы з цырка? Выньце, выньце, калі ласка!

– Н-не выну, пакуль не павязеце. Бясшкодная, маленькая тварынка. Мініяцюрны калматы сабачка. Скочтэр’ер, не, нават балонка. Ціхенька ляжа ў нагах на радасць міліцыянеру, які надумае правяраць. Улічыце, небяспекі ніякай. Падумае, што звар’яцеў. Тры рублі за дастаўку сабачкі на вуліцу рэвалюцыйнага дэмакрата Міхайлава.

– А чорт бы з вашымі грашамі, – ускіпеў таксіст. –

Цягніце яго хутчэй на задняе сядзенне, пакуль не бачаць.

Я вызваліў руку, укрытую густой зялёнай слінай, і выцер яе снегам. Мы паклалі Тупа ў праход між пярэднім і заднім сядзеннямі і, не без выгоды, размясцілі на ім свае ногі.

– Хай яго, можа, вы і сапраўды дасцё яму зноў сваю затычку, – сказаў таксіст. – Хаця не. А раптам падкіне на яміне. Трымайце толькі за галаву. Дасць бог, можа, усё і абыдзецца.

Шафёр гнаў, уцягнуўшы галаву ў плечы, але зрэдку хмыкаў, відаць, задаволены і заінтрыгаваны. Добра, што мы пад’ехалі да майго дома ў прысмерку і ў двары не было цікаўных. Шафёр, калі мы выцягнулі Тупа, настолькі акрыяў духам, што гулліва спытаў:

– А шчанюка б?

– На жаль, фізіялагічна немагчыма. Кабялёк. Вось павяжам, можа, тады.

Таксіст загыгыкаў і рвануў з месца.

...Жыў я тады ў кватэры на пятым паверсе. Мы ўсцягнулі звера туды і перш за ўсё накармілі. Я схарчыў яму бохан хлеба, паліты паловай банкі згушчонага малака, а пасля спаіў два пакеты малака звычайнага. За гэта час наплала ванна, і мы, распрануўшыся да трусоў, агульнымі сіламі перавалілі яго туды. Ён ведаў толькі летняе купанне ў рэчцы і таму спачатку ўзвыў ад гарачаватай вады, як грэшная душа ў пекле. Але паступова пачалі адыходзіць лапы – мядзведзі ж не прыстасаваныя бадзяцца па снезе, бо ў іх голыя пяткі, – і ён супакоіўся.

Чатыры разы давялося яго мыліць, пакуль чацвёртая вада не стала празрыстая, а мыльная пена белая. А пасля я расшчодрыўся і закаціў яму пятую ваду з “Бадусанам”, і ён блажэнна ляжаў у пене, цяпер ужо зялёнай і пахнучай лесам, і сніў пра верасовыя паляны

ў векавых соснах.

А пасля мы насуха выцерлі яго, узвалілі на тахту, укрылі посцілкай, так, што стырчала адна галава – так нам здалося больш смешна, – і ён засоп, салодка, як немаўля. А мы селі да яго спінамі і распілі дзве бутэлькі каньяку за Тупа, за яго шлюб з Вялікай Мядзведзіцай і за хуткае з’яўленне Малой. Словам, за ўсё, за што п’юць мужыкі, калі яны адчуваюць, што непасрэднай прычыны для выпіўкі няма, а што яны проста харошы народ.

...Другі мой мядзведзь пражыў у мяне два з паловаю месяцы, і, слова гонару, гэтыя месяцы былі аднымі з лепшых месяцаў у маім жыцці. Слаўна нам жылося. Ён пасыцеў, поўсць стала льснянай і чыстай. Любіў качацца ў снезе і купацца. Спаў ля батарэі, але часам клаўся да мяне ў ногі і ўпарта не хацеў злазіць з тахты. Я ведаў, што ён ніколі не зачэпіць мяне, ніколі не азвярэе, што гэтыя сталёвыя простыя кіпці, толькі злёгку сагнутыя на канцы, ніколі не ўдараць: звяры ўмеюць помніць дабрыню. Але што я мог зрабіць? Улетку я заўсёды ад’язджаў на некалькі месяцаў малявацъ, і на каго я мог пакінуць яго ў горадзе? А ўзяць і вазіць з сабой?..

Мне заставалася суцяшэнне, што я даў яму пару месяцаў харошага жыцця, якое нічым не было азмрочана. Хіба што спачатку, дні тры, маёй маўрскай мартышкай па мянушцы Лявонька, а калі паважліва, то Леанідам Юльевічам, таму што прынеслі мне яго ў ліпені.

Сусед мой па пляцоўцы, аднак, зваў Лявоньку часцей за ўсё лацінскай відавой назвай cercopithecus fuliginosus, рыпучай у першай частцы і намякаючай – у другой. Ён быў вучоны чалавек, сусед.

– Фулігінозус ты.

І прыбаўляў:

– Экая преподлая обезьяна!

Малпа была, сапраўды, падлючая... Варта было засмяяцца з Лявонькі, і ён у адказ круціў пальцам ля лба. Пакрыўдзіць нехта – і ён, калі прыйду я, скакаў да мяне і лапатаў на вуха нешта яраснае. “Наводил ябеду” – па словах таго ж суседа.

Паспрабаваў Лявонька даводзіць сваім подласцямі і Тупа, але той урэшце страціў цярпенне і так рыкнуў на яго, што бедалага ўзляцеў на шафу і, дрыжучы, сядзеў там з гадзіну. А назаўтра я застаў ідылічную сцэнку: Леанід Юльевіч сядзеў на мядзведзі і з самым падхалімскім выглядам перабіраў ягоную поўсць, хаця нічога там не было і быць не магло.

Заўсёды так з гэтымі нахабамі. Гаркнеш – і стануць лізаць. Так што і тут усё абышлося як найлепей. І я рад быў, што звер уратаваны, што яму добра.

А на пачатку мая выйшла нарэшце згода наконт “маёмасці”, і я завёз Тупа ў запаведнік і пакінуў там. Жыць на волі і для волі.

Недзе праз год з’явіўся да мяне чалавек, які пабываў “непадалёк ад запаведніка”. Адзін з тых някепскіх увогуле людзей, якія, аднак, больш за ўсё любяць перадаваць вам жа непрыемныя для вас чуткі і плёткі пра вас.

Ён і перадаў мне, што Тупа застрэлілі. Спачатку нібыта ён выйшаў проста на дзевяцігадовага хлопчыка і пяцігадовую дзяўчынку, якія збіралі маліну. Хлопчык павёў сябе па-геройску: уцёк, кінуўшы сястру. А калі прыбег з дарослымі – мядзведзь і дзяўчынка гулялі. І ён нават хацеў пайсці, але яна чаплялася за яго і смяялася. І хаця ён вырваўся б і ад дзесяцёх дарослых – ён цярпеў.

Тупа занадта добра ведалі і на гэты раз нібыта “даравалі”. Але хутка здарыўся канфлікт “міжнародны”. Яго панесла на нейкую замежную дэлегацыю, і там ён задумаў пагуляць ужо не з дзіцем, а з дарослай сцервай,

якую вызвалілі ад яго ў стадыі моцнага шоку.

Я прымерна ўявіў сабе, як магло адбыцца такое “вызваленне”. Мядзведзі почасту паміраюць, як людзі, стогнучы і прыціскаючы лапу да раны. І грызучы зямлю. І ў ціхім непаразуменні адыходзячы на ёй. Каму ўжо і ведаць гэта лепей за мяне, паляўнічага, сына і ўнука паляўнічых? І менавіта таму я з’еў бы жыўцом усе гэтыя паляўнічыя заказнікі, запаведна-паляўнічыя гаспадаркі на качыных азёрах, дзе звер адзін супраць многіх узброеных, і ўсё такое іншае. Паляванне толькі тады паляванне, калі яно адзінаборства. То што ўжо казаць пра звяроў, якіх мы кідаем у рабства, прывучаем любоўю, а тады забіваем толькі за тое, што яны любяць нас і шукаюць нас.

Было гэта так, як быццам я сам адвёў сябра ў камеру смяротнікаў

Чаму я не меў магчымасці прывучыць яго, як таго, першага? А дзе я мог яго прывучыць? У каменнай клетцы, куды яго сілаю ўзялі з вольных лясоў? Чаму той, падчас вайны, калі людзі звярэлі, гатовы быў пазнаць мяне, калі б я паказаўся? Толькі таму, што на яго не шкадавалі цеплыні. І дзе яна была ў гэтых, з “імушчаствам”? Куды яна падзелася?

Пасля, праўда, мне расказалі зусім іншае. Той самы аператар, з якім мы купалі Тупа. Я расказаў яму пра чутку, і ён сказаў, што гэта лухта, што мой звер ходзіць і зараз. Але я баюся гэтаму паверыць. Ён ведаў мае адносіны да мядзведзя і як чалавек душэўны і тактычны мог схлусіць.

Часам я ўсё ж сню, як малады мядзведзь ідзе лесам, выварочваючы калоды. І сыплецца на яго вінна-чырвонае і залатое лісце. І выходзіць яму насустрач сівы патрыярх, той, першы мой мядзведзь. Яны сядаюць ля мурашніка, і побач з імі сядаюць бацька, дзед Марка і я, ці то яшчэ падлетак, ці ў сённяшнім веку. У іх лапы, у нас дубчыкі ў руках. І мы, усе жывыя, сядзім за адным сталом, і ападае-ападае на нас лістота.

Так, былі ў мяне мядзведзі.

І менавіта таму мне ўсё цяжэй і цяжэй робіцца адбіраць у жывёл свабоду – адзінае, дзеля чаго існуе ўсё чыста жывое на зямлі.

КРАІНА ЦЫГАНІЯ

Параходзік звярнуў з Прыпяці ў Стрынь і прайшоў яе звілістым рэчышчам аж дзесяць вёрст спецыяльна, каб высадзіць мяне ў Завід-Гарадку. Прайшоў – пад мат рулявога – дзеля аднаго мяне, а рака была, як змяя, што звіваецца, круціцца і штохвілінна спрабуе сама сябе ўкусіць за хвост.

Такі “спецрэйс” не быў такой ужо рэдкасцю для гэтых спрадвечных глухіх мясцін Палесся. Тут зямля не давала абвіць сябе дарогамі, дый тыя, што былі, заліло летняй повенню: у Карпатах і на Валыні гулі дзікія злівы, і беларускае Палессе захлыналася. Заставаліся нялётнае ўжо тры дні неба і першабытны вадзяны шлях.

...Сорак вёрст давялося б мне тупаць сюды да бліжэйшай прыстані, Уласт-Гарадка. А ў мяне быў руксак з рэчамі і акрамя яго бліц, штатыў, экспанометры, безліч плёнкі. А яшчэ апараты: “Зеніт-Е”, “Салют” з усёй оптыкай, з усімі гэтымі тэлевікамі і шырокавугольнікамі (а важыць гэтая бандура з прычындаламі восем кіло) – ды яшчэ цудоўны нямецкі “Лінгоф” і ўлюбёнка мая, непараўнаная японская “Мамея”.

Капітан – добры хлопец – проста пашкадаваў мяне, дай Бог яму здароўя.

...Туманным чэрвеньскім ранкам я сышоў па сходнях на бераг, проста пад сівыя, карказломныя валы старажытнага гарадзішча, на якіх варушылася трава і вісеў вэлюм туману.

Гасцініцу атрымаў лёгка. Гарадок не толькі не быў ужо

“Трэцяй сталіцай” магутнага княства, а і раёнам перастаў быць. Таму я сюды і трапіў, прашвэндаўшыся пяць год па цэнтральнай і заходняй Беларусі, а пасля па Палессі: шукаў, чаго тут яшчэ не затапталі.

Я адвык ад дому, але не скардзіўся. Гэта быў мой хлеб, і ён быў смачны мне. Я нібыта ратаваў старое Палессе, ягоныя хаты і драўляныя цэрквы, уборы, касцёлы, каб не патанула ўсё гэта на дне рэк сваіх і азёр.

..У чайной сядзелі звычайныя палескія бабы з “крэндалем” на галаве, балбатлівыя маладзіцы ў белых фартухах паўзверх расшытых сукняў, сівавусыя дзядзькі. Пілі дрэннае піва. А сярод іх я заўважыў некалькі цыганскіх сем’яў: дзяцей у кожнай было, як снапкоў, і мяса яны бралі з місак мурзатымі лапкамі… Ну і што?.. І толькі выйшаўшы на вуліцу, я нязмерна дзівіўся: плошча перад чайной, чэзлы скверык – усё гэта рдзела, як майскі букет. Сінь, зелень, залацістасць шаўкоў, срэбнасць намістаў, дымная чырвань шырокіх сукняў, медзь твараў.

Цыганоў было куды больш, чым мясцовых, што з-за дамоў з ласкавай, іранічнай палескай цікавасцю глядзелі на ўсё гэта.

Я ішоў здымаць драўляную царкву XVII стагоддзя, адзінае, што мне трэба было зняць, ды назаўтра і ад’ехаць. На вулках быў тлум і не тое каб ціша – цыганы і ціша! – а прыглушанасць шуму. Толькі дзеці абступілі мяне, як камары:

– Дзядзька, паздымай! Дзядзька, паздымай! – І, калі зняў:

– А кеды фоткі?! А кеды фоткі?!

Цікаўныя палескія цёткі ішлі “ў адну дарогу” са мной:

– А што, і вы цыган?

– Нешта накшталт таго. Ды што ў вас тут робіцца?

– Цыганы гадавую спраўляюць. Год назад тут іхні адзін

утапіўся. Кажуць, самы вярхоўны іхні цыганскі суддзя. Аркестра будзе. Сабраліся з усёй чыста зямлі. Бацюшко дазволіў ім на могілках трызну правіць. Адных курэй дзвесці штук насмажылі, трох кабаноў купілі. Гарэлкі – мора. Нічога, не сваволяць.

Я ледзь адвязаўся ад іх. Пайшоў пад вязамі і ліпамі паўз хаты – на франтонах іхніх быў палескі сімвал сонца, – паўз пратокі і каналы – проста на могілкі да Юраўскай царквы. Трохзрубная, з трыма шатрамі даху, яна аж танула ў бэзе і вішняку пад каравымі векавымі хвоямі.

Паздымаць мне, аднак, так і не ўдалося. Грымнуў жалобны марш. За агароджаю рухаўся на новыя могілкі цыганскі натоўп. Я хацеў быў зняць яго – калі яшчэ такое ўбачыш – і баяўся: яшчэ ў кішэнь накладуць. Пабойванні былі, аднак, дарэмныя. Да мяне падышоў змрочны дзядзька з касымі вачамі, у якіх жыла, здавалася, уся журба свету, і папрасіў:

– Здымі, друг. Харошы быў чалавек. Здымай.

І пачалося маё звычайнае: на дрэва – на агароджу – зноў на дрэва – ледзь не пад аскаленыя, пенныя конскія морды.

Сівы Мафусаіл наперадзе нёс ікону, абвітую ручніком, за ім сталыя цыганы, зморшчакаватыя бабці, шалёна прыгожыя дзеўкі. Пазвяквалі намісты, хваляваліся, як мора, сукенкі – вішнёвыя, гранатавыя, язмінныя, сінія, як бэз. І ўсё гэта было жыццё, хаця і крочыла ў месца смерці. Ехалі на вазах зусім расслабленыя і старажытныя, трымаючы на руках немаўлят. Вялі пад цуглі варанога цмока-каня, які страшна скаліўся, выкатваў вочы і, здавалася, не дакранаўся капытамі зямлі.

– З канём! З канём сфатаграфуй! Яго конь! А-а-ай і конь-конь!!!

Блішчалі бляхі збруі. І сумная, апошняя была песня колаў на апошнім шляху.

Яшчэ з дрэва я заўважыў у натоўпе, што скідаўся на медны, залаты і чырвоны жар, адзіную белую пляму, а калі ўшчаміўся ў натоўп – убачыў, што гэта дзяўчына або маладзіца. Убор яе не ўвесь быў белы. Сукенка ў дробныя складкі – напалову палеская, напалову цыганская – была яркая, аж вачам балюча. І толькі вышэй яе была вельмі шырокая кофта з белых карункаў. З намістаў-мірыкляў, як сцябліна дзівоснай кветкі, вырастала шыя, валасы былі цяжкія, цёмна-каштанавыя, амаль чорныя. Рот дзівоснай свежасці, паўнаваты і белазубы. Нос смелай формы, з нервовымі ноздрамі. І цёмныя вочы – ні ў кога на зямлі я яшчэ не бачыў такіх выразных вачэй. І такой ганарлівай, такой усходняй, такой каралеўскай хады. Нібыта шар зямны, без ніякай натугі, нясе на галаве. І ясна, што не табарная, а з аседлых. Не змучанае, не змарнелае, не спечанае ўшчэнт сонцам, здаровае, чыстае, уходжанае цела.

Сумна ўсміхнулася аб’ектыву, адразу ж іншай стала пастава і хада. І гэты рух, і гаты боскі выгін клуба.

Я пайшоў у натоўпе непадалёк ад яе.

На могілках сонца не магло прабіцца праз шаты шматвяковых дрэў, як на дно вільготна-халоднага зялёнага возера. Сям-там толькі прарываўся салатавы прамень, і ў адным з такіх прамянёў блішчала жалобная рыза папа і плыў шызы дым ладану. Убаку, там, дзе не было яшчэ магіл, з латаў, што ляжалі на галінах дрэў, звісалі палотнішчы, утвараючы даўжэзны шацёр, апошні шацёр нябожчыка, з якога адпраўляцца цыгану ў апошнюю яго краіну. Пад ім стаялі сталы з трызнаю. Убаку брудна бялеў другі шацёр, меншы. Там бразгалі талеркі, на якія накладалі стравы жанчыны.

– Глядзі, цыганскі фатограф!

– І фатографа свайго прывезлі!.. А колькі ж яны табе заплацілі, хлопец?

Тлум, спеў хору і выгукі папа, убаку, проста на траве, купкі людзей. І кожную купку – хоць у оперу. Вось

старая курыць люльку. Вось дзяўчынка вязе каляску з брацікам і з гартаннай дзікасцю крычыць:

– Чавэло!

Ах, Цыганія-Цыганія! Ах, і мая ж цыганская кроў! Індзейская ярасць у вачах, калі унь тая, з крыху адутлаватым тварам і доўгімі індзейскімі валасамі, крычыць нешта.

Я зноў сфатаграфаваў “белую”. Іначай не мог. Такая была грацыя ў кожным руху! Тэатр! Балет! Чорт ведае што!

І дзіўна было побач з гэтым святам жыцця, увасобленым у гэтай дзяўчыне, бачыць пліту і надпіс на ёй:

Рапановіч Гарась Іванавіч. 1928-1968

– Быў наш вярхоўны суддзя, – гаварыла яна чыста па-беларуску.

– Як гэта з ім?

– Вашу дзяўчынку ратаваў. Беларускую дзяўчынку. Наш, цыган. Не ўратаваў.

Што мне было яшчэ рабіць тут, побач з гэтай ганарліва-гожай дзяўчынай.

– Фота куды даслаць?

– Часцей за ўсё мы сядзім у вёсцы Горск. Дасылайце Яні Быгоцкай.

У беларускіх цыганоў амаль ва ўсіх беларускія імёны і прозвішчы.

– Ну, а як нагадаць, калі забудзецеся? – У вачах і ў голасе яе бездань іроніі і разумення.

Я сказаў імя і адрас.

– Раман, – паўтарыла яна імя. – Ну вось, а “ром” –

значыць, цыган, муж. Бацька мой каваль у Горску. Астатнія на цукровым працуюць. Там толькі восенню ды зімой работа... Вунь мой бацька!..

Адправа скончылася. Пажылы цыган, дасканалы, як медная статуя, усаджваў людзей за сталы пад шатрамі. Доўга, дужа доўга і ўважна глядзеў на мяне, праўдзівей, нібы аглядаў і ацэньваў. Твар быў змрочны. Пасля ледзь таргануўся ражок рота пад чорным вусам.

...Музыканты выпілі па шклянцы і пайшлі. Была ўзнята маўклівая, змрочная першая чарка. Пад незнаёмыя мне словы. Я пайшоў зноў на старыя могілкі і са здзіўленнем убачыў, што яна стаіць у засені ліп, узлокціўшыся на плот, загадкавая, эгіпецкая ўсмешка застыла на яе вуснах і прыплюшчаных павеках.

– Не хачу так, – ціха сказала яна. – Не люблю смерці. Не хачу сядзець у асобным шатры. Лепей тут...

Увесь час, пакуль я здымаў царкву, яна сядзела ў траве, у сонцы і сакатанні палескіх цыкад і сачыла за мной. Уважна, дапытліва і цяжка.

– Цёмны, – сказала, калі падышоў, – у нас таксама не ўсе чорныя. І рухавы.

У канале шалахцела, уздымаючыся, вада.

– Рухавы, як вада. Бегчы ёй далё-ока. Кажуць, заліло б горад, каб жыхары не нанялі бульдозер ды не зрабілі дамбу, дзе яна з цясніны на абшар вырываецца. А мне шкада вады. Вада павінна бегчы. Я зайздрошчу вадзе. Ты шмат водаў бачыў?.. А ну, дай руку... Бачыў шмат водаў. Зморшчына цыганская унь якая!

– Беларускія воды ўсе бачыў. Ну, і некалькі марэй. Два акіяны.

– Шчаслівы. А я вось сяджу.

Я ўзняў каменны крыж, што ляжаў ніцма. Паставіў. Аблічча распятага было страшнае. Паганскае, асірыйскае, перакрыўленае, з жудаснай, як кашмар,

грымасай болю. Ступакі ног вялізныя, нібы ў палескага злодзея, далоні рук, як шчыты.

– А я вось блукаю ўсё жыццё. І ўсё адно, якую б ваду я ні бачыў – няма нічога лепей за гэтую раз’ятраную Стрынь, каналы, зарасці глогу над цёмнай вадой і ў гэтых зарасцях каменныя крыжы, на якіх што ні распяты, то – Твар.

Я сапраўды так думаў. І мяне разумелі гэтыя каменныя твары з пермскімі, вавілонскімі, этрускімі – чорт ведае якімі – а праўдзівей, з першароднымі палескімі рысамі.

– Абодва робім не тое, што хочам, сокал ты мой, – задумліва і ўпершыню на «ты» сказала яна.

– Робім, як здарылася, – сказаў я. – Як распарадзілася жыццё. У кожнага свой шлях.

– Праўда. І вось я сяджу, а ты і хацеў бы сесці, і любіў бы сядзець, а носяць цябе ногі пад воўчым сонцам. Ты ж не мог бы кавалём тут?

– Так, любіў бы. Так, ногі носяць. А кавалём – куды ўжо мне?

– Цыган, значыцца, ты. А я – так сабе. Вось муж мой памёр, здавалася б, вольная, а сяджу на месцы. Ты хаця мне пра шляхі раскажы.

І я расказваў. Спачатку на гэтых могілках у спакойным ззянні заходу, што залівае аранжавай пяшчотай Юроўскую царкву, у гэтым адыходзячым спакоі старога. Пасля ў «чыстым» пакоі чайной, дзе глядзелі на нас дзесяткі непаразумелых вачэй. Расказваў, як ніколі.

– Вечарам падыдзі да месца трызны, – хрыпавата сказала яна, адыходзячы. – Можа, і яшчэ нешта ўбачыш. Дый я на цябе пагляджу.

Дзіўна, калі яна адышла, я, здаровы дурань трыццаці год, чалавек, не здатны да сантыментаў, адчуў дзіўны неспакой, нібы яна, ідучы гэтай ганарлівай паходкай, забрала з сабой задаволенасць, раўнавагу, душэўную

цішыню. Нешта некуды клікала, нешта смактала, нешта рабіла дыханне перарывістым, як пасля слёз.

Вада ўсё бурліла. Жыхары маліліся, каб не заліло кветкавых плантацый, бо людзі жылі тым, што прадавалі насенне кветак ледзь не да самай Камчаткі. І страшна было думаць, што гэтыя снежныя шары півоняў, ліловыя стрэлы касачоў і хмары духмянага гарошку апынуцца пад бурай звар’яцелай вадой. Разам з вадою і на душу находзіла незразумелае і страшнае.

Каб не засесці тут, я знайшоў механіка з сельгастэхнікі – ён нядаўна саматугам змайстраваў сабе аўтамабільчык-амфібію – і папрасіў яго заўтра раніцай даставіць мяне на той бераг цераз два паплавы і пратоку. Адтуль было недалёка да прыпынку аўтобусаў. Я разумеў, што мне не трэба тут быць, што насоўваецца нешта пагрознае, цяжкае і гаротнае. Прадчуваў гэта, як сабака пажар у доме.

...І ўсё ж прыцемкам я пайшоў да могілак. Вогнішча асвятляла шатры, бронзавыя твары людзей, плавілася ў намістах і бутэльках на сталах, цемрай і барвай бегала на вопратках. Вочы коней ля плота гарэлі трывожным агнём.

Яна была тут жа, ля мяжы святла. І – здалося мне або не, што бацька яе, адвярнуўшыся ад падпітай трызны, доўга глядзеў нам услед.

Былі каналы, і човен, і вёслы ў маіх руках, і яна на карме, задуменная, ледзь асветленая апошнім, няпэўным промнем захаду. А калі стрынская Венецыя і сама Стрынь засталіся ззаду, была пойма з таямнічымі ў тумане вялізнымі дубамі.

– Запалі вогнішча, – гартанна сказала яна.

Тое вогнішча, два малыя вогнішчы ў бліскучых яе вачах. І індзейская суровасць аблічча, і гэты тонкі нос, і строгія вусны – я ведаў, на што я іду. Ведаў, але не разумеў, як апошняе ўбоіска.

– Вось бачыш, – сказала яна, – ты разумееш і маўчыш. Ты сапраўдны цыган. У цябе і ў вачах гэта... Чаго не знішчыш.

Я паклаў галаву ёй на калені, як быццам вечнасць ведаў, як быццам так і трэба было. Дурны я быў побач з ёю, зусім нікудышны. Мне было тысячу год, ёй – тры тысячы.

– А мы аселі ўжо на гэтай зямлі. Часам толькі па сэрцы рэжа. І вецер. Некаторыя толькі восень і зіму на цукры, а там зноў – зноў на колы. Але мы аселі. Зайздрошчу табе. Але ты з сабой не бяры. Скончаны наш шлях. І як жа шырока табе.

Я ўзяў яе за цяжкія валасы і нахіліў да сябе.

– А можа, і я... Ну, быў муж. Усё адно што не было. А род наш павінен цягнуцца.

Цямнела ў мяне ў вачах, але яна паклала далонь між маіх і сваіх вуснаў.

– Ты мне абяцай, што я табе душу аддам, а ты панясеш паўсюль.

– Так, – аднымі вуснамі сказаў я.

– Ты здалёк. І каб не гаварылі, не калолі вочы, ястраб ты мой. Не хачу, каб ведалі хто. Цыганоў нарадзіў вецер. Ты, як вецер паўсюль. Вось. Але я не таму, што адна, без цяжару на руках.

Адрэзаны вогнішчам ад усяго, акрамя яе, я маўчаў.

– Я хачу цябе. Я з першага міргу ўбачыла цябе.

Цалуючы яе, адчуваючы непаўторны, дымны пах яе валасоў, я чуў, нібы праз непрытомнасць, як яна, нібы адным горлам, заспявала суровую песню, падобную на малітву і заклінанне... Гэта была дзікая ярасць, і страсць, і нібы водпуск на ўсё, і такая цёмная, жудасная даўніна, якой немагчыма ўявіць...

– Ну вось, – шэптам сказала яна, – цяпер можна.

– Пачакай, ты ў белым.

– Не-не, – яна схапіла мяне і з неўтаймаваным імкненнем прыцягнула да сябе.

Не стала ўсплёскаў прыбываючай ракі, ночы, агню – толькі ягонае зарыва на яе пакутна сціснутых вуснах і пагрозных вачах...

– Ястраб мой... Я твая перапёлка... Хадзі сюды, Ром.

І зноў зарыва, і зноў глыбіня, і зноў Прарадзіма, і боль. І зноў, і зноў, і зноў смерць.

...Раніцаю ў тумане мы пераплылі раку. Датлявалі над могілкамі вогнішчы, спалі ля іх людзі. І я зноў памёр, не ў змозе адарвацца ад усяго гэтага.

Пасля, праводзячы мяне да залітага ракой прычала, яна сказала:

– А вяртацца не трэба. Сёння скончыўся год, і праз месяц жонка суддзі выйдзе замуж... Мой год – месяцы праз два. Такі закон... Не, я не пайду зараз з табой. Нічога добрага не будзе, ястраб. Ну, як ужо смерць табе, то знойдзеш на шырокім Палессі. Падумай, паміраючы, – пачую, сама прылячу. А тут ляці зараз. Ляці, пералётны бусел. Можа, і ўбачыш, як перапёлка і сокал разам палятуць. Пранясі там і маю душу. Гарась – суддзя мо ўжо там. Можа, толькі наперадзе – Цыганія.

Цалуючы яе, чуючы яе гартанны ад любві голас, я як скамянеў. Не адчуваў, што гэта назаўсёды, і не перажываў асабліва. Быў хутчэй тупы і неўразумелы. Толькі ўвесь час помніў рухі яе ног, абдоймы, дзіўныя словы на незнаёмай мове. Гэтыя ўспаміны разбухалі на вачах, як Стрынь, што залівала ўжо да паловы аксамітна-зялёныя ад вільгаці плыты і па ўсіх незлічоных каналах біла аб іх шэрагі чаўноў з загнутымі, як у індзейскіх пірог, насамі.

...Калі механік высадзіў мяне на мысе і сплыў у бок

Прыпяці, я ўбачыў здалёк на беразе, ад якога цягнуліся чэзлыя слупы дыму, постаць, якая махала мне рукой. І толькі тут зразумеў, што я амаль на тым, начным, месцы, што яна зараз ад’едзе і што я, чорт пабірай, не магу без гэтага голасу, рук, вачэй, пажадлівых ног, што я проста быў не пры поўнай памяці ад жадання, што яна душу, памяць у мяне ўзяла, а ці дала сваю?.. І я літаральна абалдзеў ад раптоўнай, як касой па горле – тугі... Я рушыў проста ў ваду, не бачачы, што ўсё ўжо не так, што Стрынь несла дошкі і бярвенні знесеных, відаць, пад Сернай мастоў, цэлыя дрэвы, вымытыя з коранем. Я першакласны плывец, але тут рака штурхнула і збіла мяне з ног.

Белая ад ярасці, яна ўскіпала з дна, на вачах заліваючы берагі, несла бярвенні і, у кроку ад мяне, труп авечкі. Толькі потым я зразумеў, што гэта пад Волінам прарвала шлюз і змыла бярвенні, падрыхтаваныя для сплаву.

Выкінуты валамі на бераг, я літаральна выў, б’ючыся галавой аб зямлю, сочачы за кропкамі, за станіцаю цыганскіх вазоў, якія пацягнуліся ад месца начлегу за далягляд. Выў, як пакінуты сваімі цыган, трасучыся ад адчаю і непапраўнасці.

А можа, яна і сапраўды аддала мне сваю душу?

Цэлы дзень праседзеў я над вірлівай, страшнай і цяпер шырачэзнай Стрынню і не мог куды-небудзь ісці, што-небудзь рабіць, аб нечым думаць.

...І потым, трасучыся ў брынклівым аўтобусе сярод клункаў і соннага мармытання баб, думаў аб тых, што адыходзяць пад шатром, пад злівамі і зорамі ў далёкі шлях, па якім вечна рыпець колам, у нязнаную, у страчаную мной Цыганію. І толькі плакаў аб ёй, пакінутай, аб ёй, не знойдзенай, аб цыганскіх маіх шляхах.

Дзе ты, мая Цыганія? Вось ноч, і зноў аўтобус, але, здаецца, рыпяць колы, і падаюць знічкі ў забыты дым вогнішчаў, і ты ўся, уся была побач, а зараз я качу ў

свой апошні, у бясконцы, у цыганскі мой шлях пад вечныя зоры, пад начное воўчае сонца.

Так. А ўсё ж такі, што мне рабіць? Што рабіць?

КАЛЯДНАЯ РАПСОДЫЯ

У бэзавым прыцемку, які пачаў асядаць на зямлю, зноў таргануліся колы. Павольна паплыў перон. Цягнік, нервова здрыгануўшыся на першым стыку, сказаў: ”Так”. І паплыў, паплыў назад ужо не перон, а ўвесь Пінск з ціхімі вулачкамі, заінелымі вербамі, з прадаўнімі дзікімі вежамі званіц, што з чыгуннай суровасцю перакрэслівалі акаём.

Вячэрняя зара разлілася на паўнеба, стылая, дзіка-чырвоная, пагрозлівая.

“Будзе люты мароз”, – падумаў мужчына год трыццаці. Ён паклаў на столік старую кнігу, закінуў чамадан на паліцу і зноў глянуў у акно.

Чырвань была такая сцюдзёная, што ён сцепануўся, нібы гэта яго ўжо зараз марозіла. Наліў на дно шклянкі каньяку, выхіліў, але зноў адчуў, што мурашкі бягуць па скуры, хаця ў купэ было хутчэй горача.

“Божа мой, які страшны, які бязлітасна-мерзлы захад! Як, ты скажы, космас на зямлю прарваўся!”

У чалавека было харошае, крыху нервовае аблічча. Калісьці, відаць, дужа простае, палеска-сялянскае, цяпер – адзначанае заўсёднай, у кожную хвіліну , магчыма, нават у сне – думай.

Вельмі густыя бялявыя валасы. Сінія, дужа добрыя і стомленыя вочы рэзка кантраставалі з прыгожымі вуснамі. Псаваў аблічча хіба што няправільны нос, крыху занадта задзёрты ўгору. Ды не, не псаваў. Пасаваў. Быў дарэчы на гэтым абліччы: замяні грэчаскім, а пасля плюнь.

Нервовыя, моцныя пальцы рук. Словам, наўрад ці знайшлася б дзяўчына, якая на яго запрашэнне не пайшла б з ім на танцы.

Толькі зараз гэтых дзяўчат не было. Мужчына ехаў адзін не толькі ў купэ, але ці не ва ўсім вагоне.

Было Палессе. Былі каляды.

“Божа мой, гэта ж якраз заўтра каляды!.. І вакол Палессе. Маё Палессе. Не Брэстчына, не лясістыя, лістоўныя ўзгоркі Мазыршчыны. Маё. А я ж сто год не быў на радзіме. І вось ужо хутка мой паўстанак. Палову хвіліны стаянкі. Потым ударацць у пазелянелы медны звон, і цягнік кіне мяне на рэйках .

А там яшчэ дваццаць вёрст – і вось мае маленькія Ласевічы, загубленыя сярод бясконцых лясоў, дрэмлючыя ў снягах пад начную пераклічку ваўкоў у палях і сабак у сяле…

…А я наштосьці еду на сто вёрст далей. Да жанчыны, пра якую не ведаю нават, кахаю яе альбо не”.

Балаты, азёры пад ільдом, лясы, мора снягоў. А ўлетку мора вады.

“Усё нібы змяшалася ў гэтых успамінах. Не толькі поры года, але і прыцемак з днём і ноччу. Заплюшчыш вочы, і вось усё паплыло, паплыло перад вачамі”.

Вось сітнягі, што ўмерзлі ў голы сіняваты лёд. Суха пяюць пад калючым ветрам. Выцягнеш з пелькі кошык з сенам і вытрасаеш з яго на лёд гнуткіх, як змейкі, жвавых уюноў. Пальцы ад вільгаці і марозу чырвоныя і кепска гнуцца.

За акном вагона рэдкія аазісы вёсак і першыя агні ў хатах.

“А я еду да той, пра якую нават не ведаю, кахаю яе альбо не”.

Цёплая хваля коціцца па сэрцы толькі пры думцы аб

прытульнасці яе гнязда. Увойдзеш, кінеш чамадан, і яна выбежыць насустрач табе, у халацiку, заспаная, цёплая са сну, чарнявая дужа мяккімі густымі валасамі, вельмі белая аблiччам, абаўе цёплыя рукi яму вакол шыі, павісне.

Потым яны лягуць. І яна, муркаючы, будзе тычыцца носам яму ў плячук, уладкоўвацца, як зручней.

Раніцаю будуць сядзець адно супраць другога ў крэслах, паклаўшы ногі ў крэсла таго, хто сядзіць насупраць, прыхлёбтваць віно, слухаць музыку, чытаць, і зрэдку ён будзе браць яе ладныя моцныя ногі і грэць іх у сябе на каленях. І за ўсе гэтыя дні аж да вечара ён ані на хвіліну не выйдзе з цёплай хаты на люты мароз. А можа, і вечарамі не заўсёды выйдзе.

…Пазнаёміліся яны на вакзале, калі гэта можна было назваць знаёмствам. Ен тады ўпершыню прыехаў у яе горад. Здарылася буйная непрыемнасць: пажар на электрастанцыі. Галоўнаму інжынеру пагражаў суд. Добраму, страшэнна сумленнаму ў працы чалавеку, спецыялісту, якіх пашукаць. Усе ведалі гэта і шкадавалі. І таму паслалі тэхнічным экспертам менавіта яго, Міколу Ласевіча; ведалі таксама і пра добрыя яго адносіны да інжынера, і пра поўную ягоную бесстароннасць, і пра тое, што ў аўтаматыцы ён разбіраецца, як ніхто: большасць аўтаматаў упраўлення на электрастанцыях рэспублікі ставіў і наладжваў або ён, або ягоныя людзі.

Выйшаў тады на ранішні замглёны перон, убачыў, што з цягніка злезла хіба што з дзесятак людзей і сярод іх ідзе дзяўчына з дужа цяжкай валізкай. Злосная, відаць, з гэтай прычыны. І яшчэ таму, што недаспала. Дагнаў, узяўся за ручку:

– Мілая дзяўчына, якім гэта манерам даехаць на вуліцу Міцкевіча?

Тая тарганула чамадан на сябе. Зрэнкі пашырыліся ад раптоўнай ярасці.

– На таксі!

– На гэткія пытанні дакладна так адказваюць ерэванскія міліцыянеры.

– Слухайце, адкасніцеся ад мяне, – у яе нейк дзіўна, нібы праз стрыманыя слёзы, заблішчалі вочы.

– Здарылася нешта? – са шчырым спачуваннем спытаў ён.

Але яна не адчула ў глыбокім ягоным голасе гэтай шчырасці.

– Адыдзіце, – праз сціснутыя зубы, з непрыхаванай нянавісцю сказала яна. – Ведаем мы вашу спагаду, добранькія вашы вачаняты... Ну!

Пацікнуўшы плячамі, ён пусціў ручку.

...Справа ягоная і сапраўды не вартая была выедзенага яйка. Ніхто не быў вінаваты. Проста супала адразу некалькі прычын, якія, па тэорыі верагоднасці, маглі супасці – ну, раз у тысячу год. І здарылася аварыя. Затое цяпер інжынеры ўсёй Зямлі тысячу год маглі спаць спакойна.

Ён хацеў у той жа вечар ехаць дадому, але сутыкнуўся на вуліцы з сябрам – архітэктарам, і той, не слухаючы ніякіх пярэчанняў, увогуле нічога не жадаючы слухаць, пацягнуў яго да сябе “на каляды”. Адзіным довадам у яго было тое, што “нельга ж правесці ка-ля-ды ў дарозе”.

Гэта былі гарадскія каляды. Як ва ўсіх такіх сем’ях, што (асабліва ў апошнія гады), раптам спахапіўшыся, пачынаюць вешаць на сценкі сялянскія посцілкі і вярэнькі для хлеба, ставіць на паліцах, пафарбаваных “пад старое дрэва” фарбай “Ван Дзік”, побач з мадэрновымі вазамі вясковыя карцы і каўшы або нават – яшчэ горш – шыць сабе з неацэнных палескіх ручнікоў, па-варварску перакройваючы і рэжучы іх, сукенкі.

Кактэйлі каля самаробнага хатняга бара, міксеры,

здабытыя чорт ведае дзе, досыць смелыя, хаця й прыстойныя дэкальтэ, размовы: спачатку пра высокія матэрыі, а пасля…

І толькі распісная міска з куццёй, на якую ніхто не звяртае ўвагі (З рысу. Куцця з рысу – цьху!), ды жмутак сена, падкладзены пад ражок абруса (пад увесь нельга: келішкі будуць стаяць няроўна, паб’ецца крышталь), сяк-так нагадваюць у першыя хвіліны, што гэта не проста “міжсабойчык”. Потым абавязкова знойдзецца госць, які прыкінецца п’яным да быдлячага стану і пачне тое сена жаваць, чым і выкліча ўхвальны смех і воплескі.

І вось у гэтым тлуме – гаспадара затрымалі ў бюро, і госці былі амаль усе ў зборы – Мікола амаль адразу ўбачыў тую, з чамаданам. Сябар, не слухаючы нараканняў жонкі, цягнуў Міколу знаёміць. І вось наблізіліся. Стаіць з келіхам у руцэ, глядзіць адчужана і няўхвальна.

– Марыначка, лапачка, вось табе наш інжынер, заапякуйся.

– Мікола Ласевіч.

Пазнала. Але хаця б цень нейкай збянтэжанасці, нейкай няёмкасці ў вачах. Той жа суровы, пахмурны позірк.

– Марына Леантовіч!

– Го-го-го-го! – выбухнуў сябар. – Вось гэта дык удала. Нават манагра́м на насавіках мяняць не давядзецца, як сказалі б старарэжымныя божыя абдуванчыкі.

Яна глянула на яго так, што ён, як кажуць, “зашыўся”. Прамармытаў нешта і адышоў.

– Пагаварылі, – усміхнуўся Ласевіч.

– А іначай, відаць, і гаварыць не варта, – суха сказала яна. – Ні з кім. Менш будзе асечак, расчараванняў, непатрэбных думак.

За сталом іх пасадзілі побач: зноў нехта пастараўся. Хаця Міколу зусім не даспадобы былі яе рэзкія, калючыя манеры і словы – ён не любіў вечна ўсім на свеце незадаволенных людзей, – дый яна, відаць па ўсім, была незадаволена гэтым суседствам. Сядзіць простая, нібы тычку з’ела, вусны падціснутыя, вочы пагардлівыя. Анічога з таго, што ён так цаніў і любіў у жанчынах: мяккасць, іранічнае какецтва, вясёлая зменлівасць, дасціпнасць і гнуткі, такі адменны жаночы розум.

Сумесь воблы, ваўчаняці і лютай тыгры. Шчыра кажучы, ён куды з большай ахвотай знаходзіўся б зараз у кожным іншым месцы, абы не тут.

– Вы інжынер? – Бо трэба ж падтрымліваць хоць нейкую размову. – Цікава.

“Нічога ёй гэта не цікава”.

– І любіце сваю працу?

– Я не люблю сваёй працы.

Ён сапраўды не любіў яе. Паступіў калісьці на энергетычны толькі таму, што гэта хаця й нялюбае, але, прынамсці, “сур’ёзнае”, і яшчэ таму, што страшэнна не хацелася вучыцца на трактарыста ці яшчэ на кагосьці такога.

Граў на баяне ў студэнцкім аркестры, вывучыў самастойна ноты да таго, што самае складанае мог бы бегла чытаць з ліста, пачаў учашчаць на канцэрты. І раптам зразумеў: тое, што ён з самага дзяцінства мармытаў сабе пад нос, – гэта таксама музыка. І не проста музыка. Ягоная музыка. Яна і зараз спявала ў ягонай душы, і ён параўноўваў яе з тым, што чуў, і казаў сам сабе, што ў яго часам – не горш. Можа, нават лепш.

Дзень, калі ён усведаміў сабе гэта, быў самы благі, самы паршывы дзень у ягоным жыцці. Гэтае ўсведамленне няшчасця, усведамленне таго, што ўсё існаванне ягонае, усё, дзеля чаго ён быў, магчыма, пушчаны

лёсам у свет, было адабрана ў яго толькі таму, што да бліжэйшага піяніна было дваццаць вёрст, а да бліжэйшай музычнай школы – каля трыццаці. І жыццё ягонае было прынесена ў ахвяру нялюбай справе толькі таму, што яму недзе было зразумець і зведаць музыку, недзе было нават зразумець, што ён яе любіць, што гэта і толькі гэта – ягоны шлях.

Заставалася, праўда, і магла б яшчэ тады дапамагчы яму ўсвядоміць сваю любоў палеская песня, якую ён патаемна любіў, але нікому не прызнаваўся ў гэтым, бо дзяўчаты і хлопцы, па дурасці, песні гэтай саромеліся, а замест яе спявалі розную модную гарадскую лухту, якая хутка прыходзіла і гэтак жа хутка знікала ў нябыт. Саромеліся аж да таго, што калі бабы, бывала, завядуць у застоллі старую песню, нехта з маладых абавязкова кіне:

– Ну-у, завялі. Староцце гэтае.

Цяпер ён са спозненым болем успамінаў самы нязначны паварот гэтых мелодый… Нібы абразіў маці, якая даўно памерла.

Ён быў мужны чалавек і таму, разумеючы, што позна , вырашыў зрабіць хаця б нешта з таго, дзеля чаго ён быў створаны. І гэтаму нязначнаму “нешта” ён аддаў з таго дня ўвесь свой вольны час і ўсю без астачы сваю душу. Пешшу, на спадарожных машынах, на прыпяцкіх параходах, набітых стракатай гурмой, хатулямі, дыхтавымі валізкамі і спявучай гаворкай – ён абхадзіў, аб’ездзіў, скалясіў Піншчыну, Століншчыну, Пружаншчыну, Мазыршчыну, Слонімшчыну. Ад запісаў сшыткі рабіліся пульхныя. Многія дзесяткі сшыткаў.

Вынікам усяго гэтага, усіх гэтых бясконцых, утомных і благаслаўлёных вандраванняў былі том народных песень, кніжачка песень дзіцячых і дзесяткі паўтара песень сваіх. На большае – ён з болем адчуваў гэта – яго не ставала. Песні – і толькі.

Песні спявалі, песні ягоныя хвалілі нават “мэтры” ад музыкі – не без ценю паблажлівасці, – і адзін ён ведаў,

колькі такіх вось песень, напетых ім недзе ў кампаніі, за келіхам віна, рабілася потым у тых жа “мэтраў” скразной тэмай сімфоніі, арыяй, часткай грымучай араторыі на адцягненую, чужую тэму, тым, за што аўтараў пасля хвалілі: ”глядзіце вы, сапраўды народна і як жа арыгінальна!” А песня была сапсутая надуманай, ненатуральнай і непатрэбнай апрацоўкай.

“Самадзейны кампазітар”. Што ж, бывае і горай. Што ж, няхай ён паслужыць беларускаму люду і песні беларускай хаця б у такім спосабе.

...Нешта падобнае ён і сказаў тады суседцы за сталом.

– Ну, а чаго б вы хацелі?

– Кінуць працу. Я някепскі інжынер, мяне, думаю, паважаюць. Але я хацеў бы кінуць гэта і ўвесь век хадзіць, запісваць, пісаць свае песні, калі ўжо на іншае ў мяне слабая кішка.

Сябар, відаць, чуў іхнюю размову, таму што засмяяўся.

– Ну, браце, гэта ты кінь. На тое, чым ты марыш заняцца, не пражывеш.

– Ведаю, – сказаў ён.

Пасля паўзы Марына ціха спытала:

– І вывад які?

– Жыццё не задалося, – проста сказаў ён.

Толькі тут яна зірнула на яго з нейкай глыбокай пільнай уважлівасцю, цікаўнасцю, магчыма, нават з доляй спачування і разумення.

І хаця яны былі на падпітку, усё ж яны былі цверазейшыя за астатніх, бо кожны думаў аб нечым сваім, незагаданым, што не споўнілася. Таму, калі нехта з гасцей, па загадзя зададзенай праграме, пачаў жаваць сена, яны пераглянуліся і непрыкметна выслізнулі з хаты на вуліцу. Яму былі непрыемныя яе настойлівая

рэзкасць, сварлівасць, вечнае жаданне адказаць уколам у адказ на працягнутую руку, але ўсё адно лепей было быць з ёю, чым у гэтай кампаніі. Таму лепей, што ў пэўнае імгненне яна глянула на яго спагадліва.

Акрамя таго, ён яшчэ не адышоў ад пакутных падзей, якія здарыліся з ім за год да таго. Яму было дужа цяжка...

...Ляціць цягнік. Прысмерак і бязлюддзе. Выходзіць на ганак старога, калісьці, відаць, фальварковага – бо з драўлянымі калонамі – дома, моцна заняпалага, стары ў “бурцы” з таўсценнага, у палец, чорнага сукна.

“Не, не, не трэба думаць. Не трэба думаць аб тым, чаму было цяжка. Трэба думаць аб той, да каго едзе”.

Ён разгарнуў кнігу:

“Вообще вся сия местность замечательна по первобытности жителей и по дикости природы”.

Прырода за акном сапраўды была дзікая. Лес і лес. І раптам выбухнулі ў паветра, пачалі бегчы, з громам, па дузе, хілячыся лявей і лявей, удалячынь, сталёвыя мачты.

Пацягнулася, папаўзла некуды таўшчэзная змяя нафтапровада.

Было тады дужа цяжка... Не, не трэба ўспамінаць... І ўсё ж, як яно тады было з Аленай?

Які быў дзікі лес вакол Ласевічаў. Дзікі і іскрысты, белы-белы і аж блакітны ў сінія цені, хрусткі. А крыху раней – барвяны, бо ўзыходзіла ненатуральна вялікае марознае сонца.

Было якраз перад калядамі. На вяселлі малодшай Любоўчыцавай, Надзеі. І узыходзіла, як ужо тысячы разоў над гэтай зямлёй, марознае каляднае сонца. Асвятляла вёску, нерухомыя слупы дымоў над комінамі, заглядвала ў вокны хат і тут адразу рабілася цёплым, жывым і прытульным. Ён сек дровы, каб Любоўчыцам

хапіла паліва на ўсё вяселле. Сек, з асалодай адчуваючы мароз, сваю гарачую ад марозу і працы кроў і тое, як са звонам развальваюцца сасновыя калоды. Роўна-роўна. З акуратнымі падоўжнымі жылачкамі-баразёнкамі на расколіне. Пагаблявацъ крышку, і хоць ты скрыпку рабі.

Ён насек цэлую гару і заскочыў у хату пакласці сякеру. У хаце бабы і дзеўкі ладзілі вясельны каравай, вялізны, з кола ад воза, белы і аж чырвоны зверху, дзе падпякло. Прыкрашалі яго кветкамі, стужкамі, залатой каніцеллю і васковымі “слёзкамі маці божай”. Каравай атрымаўся – дзіва прыгажосці. Ялінка, а не каравай. Бабы і двое дзяўчат былі ў клятчастых, з разрэзам, андараках, у вышываных сарочках, на якіх белага было менш, чым чырвонага, сіняга, зялёнага, жоўтага. А за спінамі жанчын быў ложак з бялюткай шытай покрыўкай, горы расшытых падушак, стракатая, як вясёлка, посцілка на сцяне.

Адны рукі ўпрыгожвалі, другія абкладалі каравай яйкамі, маслам і сырам. А галасы вялі:

І свеціць месяц
На дварэ,
Каравай месяць
На стале.
Каравай цвіцець
На стале.
Прыступі, божа, з раю,
І прыступі, божа, з раю,
К нашаму караваю.
І, ой, у садзе ды веццe вісіць,
Сам бог каравай месіць,
І ангелы прыступаюць,
Караваю памагаюць.

Яму паднеслі пагрэцца. Ён выпіў халодную, з сенцаў, гарэлку і закусіў, з храбусценнем, ледзяным крамяным агурком, з асалодай адчуваючы сваё здароўе, і мароз, і тое, як гэты мароз з яго выходзіць і як пахне агурок часнаком і кропам.

Ён, відаць, быў нават на выгляд вельмі здаровы і шчаслівы, таму што адна з каравайшчыц, здаравенная, грудастая, прыгожая маладзіца, пры адным позірку на якую чамусьці прыходзіла на розум гумно, белыя ногі на саломе, а пасля дзесяць дзяцей і хата, што аж рыпіць ад чысціні, скосу, хітравата паглядзела на Міколу гожымі, як у каровы, вачамі і завяла, ні з пушчы ні з поля, песню, што спяваюць, калі месяць каравай:

Ой, упала я ў дзела,
Цела маё запацела,
Дый цела маё запацела,
Гарэліцы захацела.
Э-гей, гарэлачкі зап’янюсенькай.
Дый для мяне маладзюсенькай.

Ён прыняў выклік, узяў за шыю запацелую бутэльку і рушыў да маладзіцы. Наліў, працягнуў стопку:

Ой-гей, ды ты, гарэлачка, зап’янюсенька,
Завязала свет маладзюсенькай.

І тут убачыў, што за спінамі баб сядзіць на зэдліку і вяжа кветкі ў гожыя пучкі-букеты нешта такое, чаго ён ніколі не бачыў і што адразу ўразіла і ашаломіла яго, як раптоўны дар. Нешта ў сіняй сукенцы і карункавай белай кофце, нешта залатавалосае, сінявокае, нешта найбольш як васемнаццаці год.

Божа мой, што гэта за нешта было! Глядзела на яго сінё і празрыста і ўсміхалася ружовым прыпухлым роцікам. З відавочным падкусам, але адначасова і з адценнем заахвочвання. А стан! А ногі!

– Выпі і ты, – сказаў ён.

– Не хачу, каб завязала свет маладзюсенькай, – усміхнулася яна.

Бачыла, да канца разумела, што ён як раптоўна аглушаны, што яго зараз, тут жа, у першую хвіліну, можна браць за руку і весці хоць у апраметную, гэтага гожага бамбізу, і гэта падабалася ёй; нечаканая, за

імгненне непрадбачаная ўлада над ім.

– Ты хто? – голасам, які сеў, спытаў ён. – Адкуль?

– А ты хто? А ты адкуль?

– Я з гэтай вёскі.

– І я з гэтай вёскі.

– Я не бачыў цябе. Ніколі.

– І я не бачыла цябе. Ніколі.

– Інжынер ён, – умяшалася маладзіца. – З мінулай зімы не быў. Нібы тут працы мала, а хлопцаў – па дзіркі ў носе.

– Глядзі ты… інжынер… А цягне, як прахвесар.

– Выпі, – спрабаваў ён падвысіць голас, бо прывык да таго, што дзяўчаты яго слухаюцца, што яму лёгка вядзецца з імі.

– А ты што за падмаршалак такі?

Страшэнным, гаротным успамінам уставала пазней у яго вушах гэтае слова “падмаршалак”. Нібы ўсё адразу і яшчэ загадзя было кімсьці бязлітасна наканавана. Бязлітасна і назаўсёды.

– Ты, падмаршалак, што, сур’ёзна думаеш, што як загадаеш, каб у мяне хвост вырас, то й вырасце?

– А і вырасце, – сказала маладзіца. – А не вырасце, то ён сам табе замест хваста будзе.

Сказана было занадта рэзка. Усе сціхнулі. Не звяртаючы ўвагі на жарт, Мікола сказаў, ужо спакойна:

– Выпі. Вусны памачы, ну.

– Ды выпі, выпі, – загулі бабы. – Бач, хлопец дабром просіць. Што ты, дзеўка, натурышся? Клейнот які, цаны яму няма.

Дзяўчына ўзяла чарку, сапраўды, памачыла вусны, зрабіўшы мале-енечкі глыток. Ён узяў стопку і перахіліў яе з таго самага месца, дзе краналася вуснамі краёчка яна. Гэта было зроблена такімі дакладнымі рухамі, так па-заліхвацку, з такім падкрэсленым значэннем, што бабы ахнулі:

– Бач, зух, бач, хват!

А ён адышоў да дзвярэй і спытаў у Петры, брата Надзеі:

– Хто такая?

– Алена… Наваграй прозвішча.

– Не з тых Наваграяў, што з Дуброўнага канца?

– Дык Грыцука ж сваякі. Яшчэ перад вайной на Гродзеншчыну з’ехалі. А цяпер, на старасць гледзячы, вярнуліся вось на радзіму мінулай вясной. Хата Грыцукова ўпусце буцвець пачала, то перасыпалі ды занялі.

“Дык вось адкуль такі не тутэйшы, дзіўны акцэнт,” – падумаў ён, і яшчэ раз агледзеў усю кампанію кабет, каравай, цёмны кут, дзе сядзела яна, вырваную святлом з паўцемры залатую галаву, смуглява-аранжавую ад таго ж святла скуру аблічча, і з раптоўным вясёлым адчаем сказаў сабе : “Божа ты мой, прапаў!”

І, каб хаця крыху абмысліць гэты новы, амаль страшны і нічым не падобны на ранейшыя яго прыгоды стан, выйшаў у сенцы. А наўздагон яму ляцела:

Ой, красная каліна над рэчкай,
А красней таго На́дзейка ў мамкі.

Стаяў у халодных сенцах не ў змозе сабраць думкі. А з хаты гучала прыглушана:

А ў сені ўвайшла – сені заззялі,
А ў хату ўвайшла – паны ўставалі,
Паны ўставалі – шапкі здымалі.

Ой, цару нябесны, гэтыя песні! Так і гучаць, і гучаць у вушах, настырна, як у ціхай хаце пасля вяселля, калі на падпітку не можаш заснуць. І як холадна гаворыць пра гэта старая кніга: "Музыкальность составляет выдающуюся черту в характере полешука". Гэта пра песні, якімі ён так пякельна, пакутліва шчаслівы.

Як самай каханай жанчынай у хвіліну блізкасці. Як Аленай калісь.

"Гэх, саскочыць бы зараз ды паехаць. Плюнуць на ўсё. Зваліцца ў санкі, на сена і… Каляды… Сонцаварот… Сонца на лета – зіма на мароз. І хутка будзе абуджэнне, і сонца будзе вышэй, а на сэрцы цяплей, і аджывуць нівы і душа, якая ўжо столькі часу нібы спіць… Паехаць. І прападзі яно ўсё пропадам разам з той, што й на печы ніколі не сядзела ".

Дарога праз зімовы лес. У небе вясёлкавыя па краях, рэдкія хмаркі. Залатая поўня то нырае ў іх, то зноў вызвалена вырываецца на волю, плаўна плыве ў глыбокай сіні начнога неба. І ад яе пушча то змрочна пахмурнее і цішыцца, а то ўспыхвае іскрыстым блакітам, і заснежаныя яліны робяцца аж празрыстыя. Нібыта ў блакітных шатрах разгараюцца, мігацяць сінія агні.

Заснежаныя бярозкі дугамі над дарогай: дзесяткі сіне-срэбных арак. Ударыш пугаўём, і пасыплецца, пасыплецца сухі, як порах, снег, і дрэўца, хістаючыся ўсё болей і болей, неахвотна ўстане на ногі, усё яшчэ крыху хіляючыся на шлях.

І вось прыемна, пасля марозу, прыпякае праз посцілку добры чарэнь печкі. Водбліскі агню скачуць па вязках цыбулі на сцяне, па вокнах, і ўжо клякоча па патэльні свяжына, а на печ, каб грэўся далей, падаюць чарку.

…Жанчыны ля кроснаў спяваюць: апошняя кросенная песня гэтага года, бо потым аж тыдзень ткаць будзе нельга. Ах, як добра ляжаць, выцягнуўшы ногі, і ведаць, што цяпер з месяц зусім мала працы, што наперадзе аж цэлыя тры куцці. І сёмага студзеня, і трынаццатага, пад

стары Новы год, і ў ноч на дзевятнаццатае. Дваццаць тры стравы, а то й болей. Адной рыбы адзінаццаць гатункаў. Тут табе і ліны, і ўюны, і смажаны ў смятане карась… А квас, які так смачна паруе грыбамі. Як успамінак аб леце. Аж да кашы з мёдам.

Язык каўтнеш.

“Сена на стале пад абрусам. Паказаць бы гэта ў натуры на экране. Стол ломіцца. Ядуць так, што ўсе гледачы сарваліся б з месцаў і пабеглі б з кіназалы ў буфет…”

…Усё цямнее і цямнее. Снягі з бэзавых сталі сінія. Вагон калоціць на стыках.

Нябожчык бацька ставіць на стол сноп, сядае і, з-за яго, пытае ў маці:

– А ці бачыш ты мяне, ці бачыш?

– Сконд жа? Не бачу.

– Ну, то каб жа аж ты два месяцы свету не бачыла за морквай чырвонай, за бобам зялёным, за крамянымі гуркамі, за пузатымі гарбузамі.

– А ты мяне ці бачыш?

– Не-а.

– Ну, то й ты каб не бачыў свету ва ўвесь канец лета за стагамі духмянымі, за копамі цяжкімі, за снапамі – не абняць, за вазамі, што аж крэкчуць і рыпяць.

А тады, калі яны ўцяклі з гэтых ідыёцкіх гарадскіх каляд, як жа ўспаміналіся яму тыя, вясковыя! Успаміналіся з радасным заміраннем сэрца і адначасова з сухой нянавісцю, бо ўсё было скончана, бо яму адрэзалі вяртанне да ўсяго гэтага, бо ў сэрцы была пустэча. Бо і сена пад абрусам, і сноп на стале – усё гэта было ўжо яна: абраза, рэўнасць, нянавісць, абыякавасць.

А побач была жанчына, якая, прынамсі, не

прыкідвалася добрай, ласкавай і прынаднай. І ён ішоў за ёю заснежанным бульварам, глядзеў на выразны профіль, на заінелую пасмачку валасоў, што выбілася з-пад футравай шапкі, а потым з палёгкаю пераводзіў вочы на вокны дамоў, дзе markdown рознакаляровымі агеньчыкамі таямніча свяціліся ёлкі, дзе мільгалі вясёлкавыя цені людзей.

Кампанія ідзе насустрач. Рагоча. Злёгку “на парах”. Спяваюць песні. У Ласевічах гэтая кампанія “вадзіла б казу”. Прыгожа. Але абрад “казы” гэта таксама Алена, гожая, як ніхто, ненавідная і незабыўная.

…Снягі занеслі ўсё. Няярка свеціць чырвонае марознае сонца. Валіць сярэдзінай вуліцы гурма, ды не, цэлая працэсія. Наперадзе “каза” ў вывернутым кажусе. Драўляная морда ляпае ніжняй сківіцай, рогі з саломы, барада з мачалы, хвост з трапанага лёну.

Го-го-го, каза, го-го-го, шэрая!

“Воўк” у вывернутым кажусе кідаецца на “казу”, і яго б’юць снежкамі. Усе даўно забылі, што каза – дух нівы і пладнасці, як і ў старажытных грэкаў.

Дзе каза ходзіць, там жыта родзіць,
Дзе каза хвастом, там жыта кустом,
Дзе каза рогам, там жыта стогам.

Але вось усё ж бароняць яе, качаюць ваўка, і хмараю ўзлятае ў паветра сыпкі іскрысты снег.

“Сонцаварот. Павярнула, здаецца, не туды. Не на сонца, а на мароз… Як жа гэта я яе ўпершыню абняў. Напаўжартам. Здаецца, там, на задварках, калі яны ішлі да каляднікаў. У сіняй цемры рухалася наводдаль чырвоная кропля зоркі. Слаба, але віскліва даляталі адтуль галасы:

Калядка хадзіла пяшком-пяшком,
Каўбасу насіла мяшком-мяшком.

“Шчасце маё – шчасце п’янага на кірмашы”.

...Ячная куцця. Куцця “свентага козліка”. Калі ён, малы, спытаў тады, чаму гэта так, яму адказала ягоная стогадовая бабуля:

– Бо ён рожкамі, рожкамі кідаў на малога ў яслях сена, каб дзіцятка не змерзла.

Якія ў яе былі страшныя, амаль нерухомыя рукі! Твар, як з сасновай кары. І якія ясныя, усё яшчэ сінія, але ўжо далёкія ад усяго вакол вочы, што глядзелі ўжо нават не ва ўспаміны, а ў тое, што скора мелася адбыцца з ёй, а некалі і з усімі, каго бачыла яна на вяку.

Няўжо і з Марынай... І з ім... І з Аленай?

...А тады ж, калі ён абняў яе і раптам адчуў тугую пад кажушком спіну, бліскучыя ў цемры вочы, цёмныя ў змроку кветкі хусты, калі адчуў усё яе моцнае цела, як жа моцна яго пранізала, працяла адчуванне яе і сваёй вечнасці!

Можа, гэта і было – праўда?

Яна тады адштурхнула яго. Са смехам:

– Ты што, падмаршалачак, рукі распусціў? Глядзі, адсохнуць.

– Затое не змерзнуць. На гарачым.

– Ой, глядзі. Спаймае цябе Астап Васілеўчык на гарачым. Будзе табе горача.

– Дамо і яму рады. Гарачай. Што я, горшы за яго?

– Ды не горшы. Толькі Астап спачатку многа практыкаваўся. Дрэвы ды пні абдымаў.

...Так, Астап. Супернік, ён ужо чуў пра гэта. Рудаваты здаравень з грубаватым вясёлым абліччам. Скалячы гожыя зубы, кожную дзеўку зачэпіць, закруціць ваўчком нават не ў клубе, а на вуліцы. Былі сябрамі, і вось – на́ табе”.

Яна тады вырвалася і пабегла на рухомую чырвоную зорку, топчучы нагамі густа-сіні снег. Ён глядзеў ёй наўздагон. І раптам засмяяўся ад шчасця.

“Вось спускаецца на Палессе ноч. Мільгаюць на залатым чорныя сілуэты ялін і дзіўныя, расторганыя ў розныя бакі сілуэты хвояў: як ведзьмы на тычках”.

Цягнік ляцеў, і гэтыя ведзьмы круціліся ў шалёным кругавароце.

Гонкі! Бог ты мой, гонкі! У снежных віхурах, у звоне бразготак, што аж захлынаюцца ад захаплення.

Як быў я конь у ліхога пана,
Настаяўся я пад сметнічкам,
Наеўся я саломкі,
Напіўся я балотнай вады.

Побач скачуць вярхі ў масках і вывернутых кажухах. І лятуць у калматых снежкі.

Задзёртыя конскія храпы з ашалелымі вачамі. Ногі шырока мераюць снегавую парчу. Сонца, рыжыя кажухі, чорныя хусткі з чырвонымі і сінімі кветкамі, перавітымі зялёнай лістотай.

Ён стаіць у санях, гагоча і страляе пугай. А побач пад хусцінай румянае, белазубае, сінявокае аблічча. Таксама смяецца. І такая яна зараз… такая!

…Ёнываліў яе ў гурбу, і самываліўся з ёю. Яны ўпалі і праваліліся ў пульхнае, нібы ў пярыну. Як патанулі.

Усё далей і далей грымела і звінела рознакаляровая, стракатая, як поплаў, кавалькада.

Засталася мёртвая цішыня. Белае вакол іх. Сонечна-сіняе высока над галавою.

Ляжаў, абдымаючы яе за плечы, моцна прыціскаючы да сябе.

І раптам яна змоўкнула. І ён убачыў, як раптам стаў

спынены і суровы яе позірк.

Нібы мерала, нібы пранікала яго да самага апошняга дна. Цішыня. Гэты няўмольны позірк. Белае вакол. Сіняе ўверсе.

..Потым яна сказала яму, што варажыла з першым блінам у руцэ, што наваражыла добрае, і пад акном у суседзяў слухаючы, і на раздарожжы, і ў лазні, але калі ён спытаў, якое ж будзе імя таго, апусціла, нібы вінаватая, вочы. Ласевіч засмяяўся.

...У купэ цьмянае святло. Пагойдвае. Усё змрачней і змрачней пейзаж за акном: дзікая, ветхая нейкая беспрытульнасць.

“Та...та...та...та...”, – зноў замільгалі, крыжуючыся, бэлькі моста, і прагляну ў на лёдзе апошні сіні водблеск паміраючага дня.

...З Марынаю было куды прасцей, і ён спачатку не ведаў, не здагадваўся чаму. Ішлі заснежаным горадам, насустрач крочылі вясёлыя гаманлівыя пары: штурхаліся ў снег, абсыпаліся ім, прабягалі міма, і яна праводзіла іх нейкім дзіўным пасуравелым позіркам.

– Што вы так? – спытаў Ласевіч.

– Бабуля адна калісь глянула ў калыску і прашамкала: “Дзіця глядзіць і чагосьці жджэ ад жыцця”.

– Няўжо вы такая бабуля? – засмяяўся ён.

– Легкаважны вы. Сапраўды, мне ва ўнукі здаліся б.

Ён зразумеў тады: з гэтым чалавекам нешта здарылася. Нешта вельмі нядобрае і крыўднае. Яму стала шкада яе. Дый каго яшчэ яму было цяпер шкадаваць? Тое сяло, у якім усё адрынула, падманула, надоўга растаптала яго? Тое клятае сяло!

...Вячэрняе сяло. Пад месяцам рухаецца перад натоўпам чырвоная зорка. Снег ззяе, нібы нехты густа засыпаў усё цукрам.

Палае вялізны корч, абкладзены лаўжамі: грэюць неба, каб прыйшоў сонцаварот. Палаць яму суткі, пакуль не будзе бойкі між світаю зімы і світаю лета, пакуль не перамогуць, пакуль не спаляць чучала зімы.

...Грукат колаў цягніка.

...Яны з Аленай Наваграй ідуць побач у натоўпе калядніkaў. Мікола часам паварочвае галаву, бачыць яе ўсмешлівыя, незразумелыя вочы і вусны, якія таксама ці то ўсміхаюцца, ці проста іхні краёчак прыўзняты ўгору.

– Невыносны. Ты не на мяне вочы вытрэшчвай. Ты – унь туды.

“Туды” – гэта наперадзе. Там прыскоквае каза, паважна – да часу – выступае “дзед” з ільняной расчасанай барадою, “цыганка”, з абліччам, пафарбаваным бураком ледзь не да колеру слівы, а сама ў неймаверных рызманах, механоша, калматыя “воўк” і “мядзведзь”, што паказвае і як дзеці гарох крадуць, і які аграном бывае злосны на падпітку. Тут жа і “чорт” з ляскаўкай. Яму пазней, калі накалядуюць, круціцца і старацца ўхапіць каўбасу з торбы.

Цымбалы, і скрыпка, і бубен.

Мікола ідзе і часам сціскае ёй локцік, і такая гарачая хваля пракотваецца па ім ад гэтага дотыку, што ён замірае.

І равуць, равуць над усім беларускія палескія трубы з вярбовай кары. У восем – дзесяць чвэрцяў даўжынёй: два з паловаю метры.

І яму, калі ён дакранаецца да яе, такой цёплай – ён адчувае – пад гэтым рудым кажушком, здаецца, што гэта ім равуць трубы, што ўсё гэтае шэсце дзеля іх, што гэта іх вядуць на вечнае каханне, на гора і радасць. Зірнуў – здаецца, і яна адчувае.

“Пэўна, і труб такіх ужо даўно няма. Іхняя вёска заўсёды лічылася глухой”.

Гудуць трубы. Як архангелы ў дзень судны, як трубы Ерыхона, як на страшнага ворага. І як жа не гармануе – і гармануе з імі – пяшчотная песня каляднікаў:

Чорны валішча – той дроў прывязе,
А памялішча – той печ замяце,
А ты, бабачка, стара галачка,
На печцы сядзі, чырвонцы лічы.

Увайшлі ў хату, запоўнілі двор.

– Святы вечар.

– А, сёння ў нас усе вечары – грэшныя, – не па правілах адказвае гаспадар.

“Як мне гэта забыць?!”

– А ну, – гэта дзед, – паскачы, каза, павесялі гаспадара. “Што ж гэта за насланнё?!”

– Ды пакланіся гаспадару, гаспадыні, каб нашу казу дый падарылі: рашато аўса, а наверх каўбаса, рашато грэчкі на варэнічкі.

Сала, ружовае на зрэз, стылае кельца каўбасы, хлеб яшчэ цёплы.

Зноў з гоманам, песнямі, гікам валіць проста праз гурбы натоўп калядмікаў... А зоры ўверсе былі спакойныя, амаль не дрыжалі. У снегавых пульхных падушках гарэлі агеньчыкі ў вокнах. І паўсюль гучалі, здалёк гучалі песні калядмікаў. У адным канцы сяла. У другім.

– Аленка, даражэнькая ты, добра як!

Яны адарваліся ад усіх, бягуць проста па гурбах у завулак і далей, у закінутую дрывотню, над якой пустой перагорнутай шапкай – буслянка.

– І добра, яшчэ лепей, што ўцяклі, – сказаў ён.

Дзяўчына ўпершыню не вырвалася. Стаяла, прыціснуўшыся да яго, і зрэдку ўздрыгвала. Ён

скарыстаўся з гэтага.

– Не бойся. Ніхто не зойдзе. Усе там.

– Я не таму, – глуха сказала яна. – Ты застацца не мог бы?

– Я і застануся. Ля цябе. Усё адно дзе.

– Тут… Бо што ж я ў горадзе. Я там з нудоты пamру.

– Не памрэш. Звыкнеш.

– Не звыкну. Была двойчы. Смурод, дым. А ў нас у полі вецер – такі празрысты. Дый смяяцца там будуць, што гавару не так. Застанься. Ну, добра?

“Не, досыць пра гэта”.

Марына ніколі і нічога ад яго не патрабавала. Нават у той, першы, вечар.

Яны, урэшце, дайшлі да яе пад’езда. Стаялі, не дужа ведаючы, што і гаварыць, як і сказаць гэтыя апошнія словы. І раптам ён адчуў…

– Бывайце, Марына, – усё ж сарвалася ў яго з языка.

…І раптам ён адчуў, што яна не будзе супраць, калі ён зойдзе. І яшчэ адчуў сябе такім самотным у гэтым горадзе і ўвогуле ў гэтым свеце, што яму стала холадна… Але як? Усяго некалькі слоў, якімі яны абмяняліся, нязначных, пустых. Што яны маглі вырашыць?!

А можа, гэтая сухасць, гэта яе нянавісць – можа, гэта яны? Калі гэта ўсё так, то гэта не болей чым пагарда да яго. І, магчыма, жаданне адпомсціць за нейкую вялікую, нясцерпную крыўду. Тады гэта яшчэ горай.

Дзяўчына, відаць, да канца зразумела.

– Зойдзем, – проста сказала яна.

Толькі тут, пры нізкім святле таршэра, ён паглядзеў на

дзяўчыну больш уважліва, і раптам яго як стукнула: бог мой, да чаго ж прыгожая! Валасы чорныя-чорныя, мяккія нават на выгляд, мяккі авал твару, у чорных веях сінія вочы. Грацыя рухаў, калі прыносіла сёе-тое на столік, такая, якая бывае толькі ў жанчын з дасканалай фігурай. Чаму не заўважыў раней?

Вельмі проста. Знік з аблічча злы выраз. Цяпер на ім толькі лёгкая грэблівасць і стома.

– Ну вось, сядайце. Будзем павольна піць віно і маўчаць.

– Чаму маўчаць?

– Аб чым гаварыць? Аб холадзе?

– Ну, не так ужо і халодна.

– Ды я не аб тым холадзе.

– І я не аб тым.

Маўчанне.

– Слухайце, – сказаў ён. – Што з вамі, ну што? Вы крыху адышлі толькі тут.

– Тут мая крэпасць. А ўвогуле што ж, мы дарослыя людзі. Бываюць на зямлі такія крыўды, за якія няма даравання.

“Помсціцца. На мне”.

Але дзіўна, гэтая думка, тое, што ён здагадаўся правільна, на гэты раз аніяк не абурыла яго.

– Вось бачыце, а вы накінуліся на мяне на пероне, як дзікая звярына, – іранічна сказаў ён. – У бібліі гэта называецца: свая сваіх не пазнаша.

– Я ведаю, таму вы й зайшлі сюды. Я за вечар зразумела тое, што з вамі. У мяне, па некаторых прычынах, за апошні час нюх на такое.

“Значыць, думае, што і я хачу помсціць. Не, гэта даўно,

некалькі месяцаў, як перагарэла. Толькі пустэча. Проста пустэча, і ўсё”.

І яна зноў зразумела гэта без слоў. Ён сеў ля яе ног на падлогу.

– Гэта вы кіньце, – сказаў ён. – Нічога добрага з гэтага не атрымаецца. Для вас.

– А я не думаю зараз ні аб сабе і ні аб кім. Самоты людзей, крыўды людзей – каго яны абыходзяць?

– Не заўсёды ж самота.

– А потым зноў пустка.

– Ну, бываюць жа, згадзіцеся, хаця дні без усяго гэтага.

– Так.

– Ну вось і разумныя. Сядзіце ціха, мілыя, ачуньвайце.

Яны маўчалі. Ён сядзеў ля яе ног і ўспамінаў, як гэта было тады.

...Адрына. Чорная цёплая пашча варот, з якой патыхала летам. Ішлі нацянькі, задваркамі, да яе хаты і выпадкова натрапілі на яе. А можа, і невыпадкова. Можа, вяло нешта вышэйшае.

Патрэсквалі сцяблiны. Нешта шамацела, можа, мыш. Дужа здалёк, ад хат, ляцела ледзь чутнае:

Жаль на зязюлю,
Жаль на рабую.
Што рана закавала.
А-а-а жаль на матулю
Жаль на радную,
Што мала я пагуляла.

Абняўшы яе, ён зразумеў, што гэта ўсё, канец.

А яна дрыжала ў ягоных руках. Не ад холаду, бо ў сене было хутчэй горача.

“Досыць, досыць пра гэта!”

Таму што далей пайшла нейкая лухта. Нейкае дзікае, неверагоднае непаразуменне.

Ласевіч паехаў, абяцаючы праз паўтара месяца вярнуцца і ўзяць яе з сабой: здалася-такі.

Матляючыся ўсе гэтыя дні і тыдні ад станцыі да станцыі, недаядаючы і недасыпаючы, бо не было калі, начуючы ў дрэнных гасцільнях і на ліпучых канторскіх канапах з цыраты, – ён здзіўляўся, што яшчэ бываюць такія, – Мікола ўвесь час успамінаў чырвоную пляму зоркі, душны ад сена і свежы ад вонкавага марозу пах адрыны, Аленчыны рукі, што нечакана моцна сціскаюць ягоныя рамёны, цёмны рот, і цёмныя вочы, і няўлоўны водар яе валасоў.

Два лісты – і няма адказу. Крыху абражаны, ён даслаў паштоўку – нічога. І тады ён, упершыню ў жыцці, сят-так скінуўшы з плячэй справы, узяў на некалькі дзён водпуск і памчаў у Ласевічы: ратаваць тое, што засталося, і ўсё, што толькі магчыма.

Нічога не засталося.

Вось такой ноччу ехаў ён, і так жа калаціла цягнік, і такія ж прывіды ўставалі за вокнамі. І ён кляўся сабе, што калі толькі ўсё добра, ён ніколі ні на імгненне не выпусціць яе з рук. А потым была вёска, незвычайна ціхая, у параўнанні з калядамі, яшчэ больш заснежаная і заінелая, з блакітнымі пацёкамі лёду ля студняў, з умытым ружовым усходам.

І сустрэча была. Спяшаўся да хаты Наваграяў і, твар у твар, сутыкнуўся на вузюткай, нерастаптанай яшчэ сцежцы. Ішла ў гэтым сваім рудым, расшытым па баках і кішэнях кажушку, у той жа хусціне.

Толькі твар быў не той. Не той, які смяяўся тады на санках, такі ззяючы і румяны. І на той цьмяны і загадкавы, як тады ў адрыне. Гэта быў твар жанчыны, якой давялося-такі сербануць ліха, падсохлы,

жарсткаваты, з падціснутымі вуснамі.

– Алена.

Ён спалохаўся, убачыўшы, як пацямнелі яе вочы.

– Што з табой?

– Дай прайсці.

– Дык вось жа я. Прыехаў.

– Бачу, што прыехаў. Свайго недзе не знайшоў, то прыехаў.

Прыгожыя дыялогі бываюць толькі ў раманах. У жыцці яны, часцей за ўсё, грубыя, кароткія і невыразныя. Але каб вы толькі бачылі, колькі болю, пагарды і нянавісці было ў гэтых вачах.

– Саступі.

– Ты раней растлумач, што здарылася? Чаму не адказвала на тры мае лісты?

– Тры? У каго ты вочы пазычыў? Хоць бы слова за ўвесь гэты час!

– Хлусня.

– Гэта ў цябе хлусня. Ва ўсіх вас хлусня. Каляды забыў. Адрыну забыў. Такое забыў. Шэлег табе цана, ты – тхор.

– Алена, гэта памылка нейкая. Немагчыма, Алена.

Гаворачы нешта бязладнае, ён паспрабаваў узяць яе за рамёны, расказаць, растлумачыць нешта. Але яна раптам з усёй сілы саштурхнула яго са сцежкі. Ён не быў зломкам, але штуршок быў зусім нечаканы, і ад яго Мікола сеў у снег.

І ўсё гэта бачылі людзі, а яна прайшла, не, праплыла міма, выяўляючы спінаю такую неймаверную пагарду, што Ласевічу стала холадна пад сэрцам.

У ранейшыя часы ён у адказ надаваў бы ёй ляшчоў, і ўсё, магчыма, высветлілася б, але цяпер ён быў для гэтага ўжо занадта цывілізаваным чалавекам. Кепская ўсё ж, часам, рэч – цывілізацыя.

Таму ён толькі выбраўся на сцежку і, абабіваючы снег, сказаў услед глухім голасам:

– Ты аб гэтым, Алена, пашкадуеш. Ні каляд і нічога я не забыў. І лісты дасылаў. Дзе – не ведаю. Спытай у свайго сумлення. Можа, адказваць не хацела, то й прыкінулася. Няхай. Шкадаваць не буду. Але

лісты – былі, хай так мая хата гарыць і сам я здохну.

Павярнуўся і пайшоў прэч. Аблічча было такое, што твары ўсіх, хто бачыў, пасур’ёзнелі.

Ён прамінуў хат каля пяці, калі яму здалося, што нехта ззаду паклікаў яго па імю. Ён не аглянуўся, з яго было досыць гэтай несправядлівай абразы на вачах вуліцы, ледзь не на вачах усяго роднага сяла.

І зноў нібы нехта паклікаў. Няголасна. Ці, можа, яму толькі хацелася ў гэта верыць? Ясна, што толькі хацелася. Напаўголаса ніхто не кліча, ні на дапамогу, ні тады, калі бурыцца свет.

А свет бурыўся. Мікола ішоў, амаль не бачачы дарогі, сутаргава хапаючы ротам паветра, і ўсё ўнутры ледзь не рвалася ад абразы, кахання і ўспамінаў.

…Праз месяц, у камандзіроўцы ў Пінску – Міколу часта даводзілася ездзіць сюды – ён, скарачаючы дарогу, ішоў рынкам. Быў сакавік, і неба ўжо было празрыстае і сіняе, але ўсё яшчэ марозіла, у баб былі шызыя ад марозу шчокі, мужыкі ў вайлаках пераступалі з нагі на нагу, а ўюны ляжалі на прылаўках, змерзшыся ў вялікія срэбна-карычневыя купы, і іх даводзілася раздзіраць нажом на брылы, каб адважыць колькі ўжо там кілаграмаў.

“Смачная рэч уюны. Адтаяць, нацерці соллю, каб не слізгалі ў руках, калі патрашыш. Дый якое там

патрашэнне...”

І тут Ласевіч нечакана сутыкнуўся з Петрам Любоўчыцам, у хаце якога прыбіралі каравай. Стаяў здаравенны, чырвоны ад марозу і ад таго, што, відаць, хільнуў чарчыну, усміхаўся.

Пайшлі ў сталоўку непадалёк, хаця Міколу й не хацелася. Ён увогуле амаль нічога не еў увесь апошні месяц; не хацелася жыць. Але пацягнуў Петра, гарлаючы аб тым, што ў яго такі лешч, якога Ласевічу ніколі ў жыцці не даводзілася бачыць, а ў сталоўцы ёсць піва.

Лешч, сапраўды, быў такі, якога не бывае. Сантыметраў на сорак. Яны абдзіралі з яго скуру, і агалялася карычнева-чырвоная плоць, якая аж сачылася, аж спадала кроплямі тлушчу. Два заўсёднікі за суседнім сталом пазіралі на іхнюю оргію з зайздрасцю. Петра і ім адхапіў па кавалку. Ён быў добры чалавек, Петра. А Мікола засумняваўся толькі, ці павезлі б яны, едучы да Петры, скрынку піва.

Яны гаварылі аб сім-тым, папіваючы гаркаватае смачнае піва. Тытунёвы дым сцяліўся пад столлю (курыць у сталоўцы было катэгарычна забаронена), і толькі пад канец Петра спытаў:

– Ну, і калі да нас?

– Мабыць, ніколі.

– ?!

– Лепей ты да мяне прыязджай. А я матку ў горад днямі забіраю.

– А хата?

– Хату хай Навуграі сабе бяруць. Ім, мабыць, скора дзяльба спатрэбіцца.

– Дык ты што? Праз Аленку? Што гэта ў вас там?.. А, не мая справа! Але ж і ты свінтухайла! Столькі не пісаць!

Звёў дзяўчыну і...

– Пісаў я гэтыя лісты!

– Не брашы, – ён відавочна не верыў. – Ясна – не.

Міколу раптам стала горка. І гэты не верыць.

– Няўжо ты думаеш, што праз уласную ляноту я захацеў бы страціць яе? Калі так, то глупства ты думаеш. Яна мне была...

Голас быў такі шорхлы і адчайдушны адначасова, што ў Петры раптам аж вусны задрыжалі. Паверыў.

– Дзе ж яны дзеліся? Дзе, да трох д’яблаў?

– Хацеў бы я й сам гэта ведаць.

– Дзядзька Астапа Васілеўчыка дырэктарам пошты ў Лоўні працуе, – уголас разважаў Петра. – Ды не, гэты на злачынства не пайшоў бы.

– На службовае злачынства, – з крывой усмешкай сказаў Ласевіч.

Рукі ягоныя дрыжалі.

Петра думаў. Потым раптам зрабіў здаровы лык піва, нібы ў яго ў глотцы перасохла.

– Ведаю. Ідыёт. Ёлуп. Здаецца, разумею, чаму так. Паштальён тады захварэў, і дзядзька Астапаў...Пошту цэлы месяц Іван Ступа насіў.

Мікола ўнутрана сціснуўся. Яму стала горача.

“Сябар Астапаў. Шырокая, вясёлая і бессаромная морда. Вечныя паскудствы. На вачах у іншых такія мілыя, з такой ладнай прыдумкай, што ўсе яму даравалі. За вочы, калі нават падазраваць не ўсе будуць, такія, за якія б’юць морду. Напрыклад, у спёку кінуць суседу некалькі пачак дражджэй у прыбіральню, каб разлілося на ўвесь двор... Ясна, зрабіў сябру паслугу. Хутчэй за ўсё, без ягонага ведама. Астап харошы,

сумленны хлопец. Божа, хутчэй трэба ратаваць становішча. Растлумачыць. Сказаць”.

– Петра, ты сёння ж назад? З машынай? Бяры мяне з сабой, – заспяшаўся Ласевіч.

Петра глядзеў на яго са спачуваннем і скрухай, як на цяжкахворага.

– Узяць та я цябе вазьму, – з уздыхам сказаў ён. – Але як ты з гэтай прычыны хочаш ехаць, то лепей не трэба, Міколка. Не вернеш нічога. Толькі душу наддзярэш.

– Што?

– Выйшла яна замуж тыдзень таму. Не піша, не вяртаецца, то са злосці хоць за Астапа, сказала, пайду.

Сцены сталоўкі закруціліся перад Міколавымі вачамі. Каб не ўпасці, ён учапіўся за сталешніцу. Апошнім праблескам прытомнасці ўбачыў белыя з перапуду Петравы вочы, а потым цяжка ўпаў галавою на стол.

Павольна вярталася прытомнасць. Яго тармасіла за плячо буфетчыца:

– Надрызгаюцца тут, пасля на падлогу бляваць пачынаюць.

– Не на стойку ж яму бляваць, – груба сказаў Петра. – І ўвогуле, ведаеш што. Валі ты адсюль. Ты што, бутэлькі гарэлкі ад фунта ліха адрозніць не можаш. Гора ў чалавека.

Буфетчыца глянула на Міколаў твар і спалохалася:

– А бра-атачка. Дык што ж гэта з табою? Ды не бядуй, не бядуй ты так, даражэнькі.

...Пасля ён крыху прыйшоў да прытомнасці ўжо на вуліцы. Цьмяна памятаў, як праводзіў Петру і як

той сказаў:

– Ну, я цяпер Ступе! З морды квашаніну зраблю, падле.

Дый тым мала не будзе.

– Не трэба.

На горад спускаўся прыцемак. Ласевіч ішоў, а сэрца нібы стаяла ў яго глотцы.

Ён спыніўся ля касцёла францысканаў. Змрочныя гмахі ўзносіліся ў нізкае неба. Брудна-шэрыя муры былі нібы пасыпаныя цукарнай пудрай, а вакол стаялі заснежаныя дрэвы. Невядома нашто ён зайшоў на цвінтар і сеў у нішу мура.

Калі нехта адчыняў дзверы, адкрывалася ўнутранасць касцёла, раскалена-чырвоная, як вусце печкі, і з гэтага агню даляталі трубныя гукі: мякка рыкаў арган.

І раптам чалавек заплакаў. Без слёз, адной глоткай, што аж разрывалася, калоцячыся ўсім целам, як усе людзі, якія не ўмеюць плакаць.

У нумары ён паставіў на стол бутэльку гарэлкі і стаў жлукціць поўнымі шклянкамі, як на апошнюю літасць, спадзеючыся на тое, што памрэ.

Доўжыць гэта, нясцерпнае, не было ні сілы, ні жадання. Ён ляжаў, а ў вушах ягоных гучала, і гучала, і гучала, зноў, і зноў, і зноў, як сапсутая пласцінка:

Купіла я сукню
Белага шоўку,
Ды ж тую не знасіла.
Толькі я ў ёй красавалася,
Як я ў ёй вянчалася.
Гарэлі свечы
Дый яснюсенька,
Борздзенька пажахалі,
А мне, дзевіцы,
Маладзюсенькай,
Ды ўжо свет
Завязалі.

Ён не памёр. На жаль. Спачатку хацеў быў напісаць ёй, але раздумаў. Нашто разбіваць ім шчасце. Дый морду

біць нікому не хацелася. Позна было нешта рабіць. Астап, ясна ж, нічога не ведаў. Не пайшоў бы на такое. Усё ж былы друг.

Пару месяцаў ён кожную хвіліну хацеў, каб на яго наляцела машына, упала з даху брыла лёду, абы толькі не тое, што адбывалася з ім. Потым стаў пакрысе адыходзіць, цяжка, павольна, пасля занатурыўся: ну, і чорт з імі!

...Цягнік, ірвучыся праз ноч і лясы, працягла заспяваў, загаласіў, скардзячыся на нешта. І чамусьці гэта нагадала Ласевічу гукі тых даўжэзных труб на калядах. Пэўна, яны гучалі і на вяселлі.

...Хата аж гарыць святлом, сталы, знесеныя адусюль, аж ломяцца: студзіна, вялізныя пякучыя кавалкі свежыны, зялёныя бутэлькі, горы смажанай рыбы.

Яна сядзіць у вышыванай сарочцы. Вянок з кветак і васковых “божых слёзак” аблямоўвае яе залатыя валасы. А пад ім аблічча, крыху сумнае, але ўсё ж здаволенае сваёй пачэснаю роллю на гэтым свяце жыцця. Сінявокае, з празрыстым румянцам, з вішнёвымі вуснамі, што ўсміхаюцца сумнавата і адначасова расчулена.

– Горка!

Той схіляецца да яе, здаровы, чубаты, вясёлы, гаспадар. Вочы смяюцца. І вусны Аленчыны раскрываюцца насустрач ягоным прагным вуснам, як кветка. А вакол гудзе і гудзе:

Ды сядзіць зайка
Да пад ліпкаю,
Вочкі трэ,
Да прыйшоў к яму
Падмаршалачак,
Зайка́ б’е.
“А за што ж мяне,
Падмаршалачак,
Да ты б’еш?

Да ці ж я твае
Вараны коні
Напужаў?
Да ці ж я тваю
Красну дзевіцу
Адбіваў?
І… ды напужалі
Вараны коні
Вераб’і,
І… ды адбівалі
Красну дзевіцу
Малайцы”.

“Божа, куды мне ўцячы ад усяго гэтага?”

…Таму праз некалькі там месяцаў ён і сядзеў ля ног іншай.

– Кіньце, – пасля доўгага маўчання сказаў ён. – Яшчэ некалькі месяцаў назад і я думаў, што свет абурыўся. Даходзіў да такога вар’яцтва, да такога свінства, да такой нізасці, што, каб вярнуць былое, згадзіўся б, каб увесь свет ляснуў, а засталіся толькі яна і я. І вось – нічога. Нічога. Можна жыць. Можна і трэба жыць.

– Дзеля чаго трэба?

– Хаця б дзеля таго, што чалавек зрэдку вось так, як зараз, патрабуе другога.

– Калі вы гэта вырашылі?

– Тады, калі сказаў сабе: не, з гэтым глупствам, з гэтай мукай трэба канчаць.

Яна паклала далонь яму на галаву, пагладзіла валасы.

– Ламанула вас, небараку.

І тады ён абняў яе доўгія моцныя ногі і прынік аблічкам да яе каленяў.

– Ну што, што?

– Нічога, проста мне ўпершыню за апошнія месяцы амаль зусім добра.

Маўчалі. Цікаў гадзіннік, і яна адчувала, як, амаль у такт яму, няўхільна адмяраючы час, калоціцца ягонае сэрца. Незваротны, хуткаплынны, няўмольны час яе і яго жыцця.

Яна схілілася і прыпала галавою да ягонай галавы:

– Пусціце мяне, калі ласка, мілы вы мой.

– Ды не пушчу, – з уздыхам сказаў ён.

І раптам яна сама адчула, што яе сэрца, спячае, нібы замарожанае, безжыццёвае, пачало калаціцца ў тым жа рытме, што й ягонае.

– Вы што ж, усю ноч так і праседзіце тут?

– Калі спатрэбіцца, то і ўсю ноч.

– Гэтага не трэба, – з цяжкім уздыхам, нібы скідаючы нешта, сказала яна.

І ўстала. Ён, нібы зразумеўшы нешта, бязважна гладзіў яе ногі.

– Устаньце ж, – гудным голасам сказала яна.

У гэтым голасе гучала нешта такое рашучае, што ён падпарадкаваўся. Яна прыцягнула яго да сябе і халодна прыклала вусны да яго лба.

– Ну вось. Нікуды я вас не пушчу. Транспарт ужо не ходзіць. Вось ваша тахта. Кладзіцеся. Я зараз.

...Ён ляжаў і абыякава глядзеў у столь. Караблі, так бы мовіць, былі спаленыя. Чуў нейкія рухі ў кухні. Пасля даляцеў голас:

– Згасіце святло.

Ен працягнуў руку, націснуў выключальнік, і адразу пасвятлела чорнае дагэтуль акно. На яго фоне рухаўся

сілуэт.

– Хадзіце сюды, – ціха сказаў ён.

– Я і іду..

Пачуўся электрычны нейлонавы трэск. Пасля нейкі лёгкі прывід слізнуў у цемры і крануўся яго.

Ляжала, уся сціснуўшыся, са зведзенымі плячамі, нібы кожны момант чакала ўдару аднекуль з цемры: жывое ўвасабленне краху і адчаю. І ён, прынікшы да яе, пачаў укрываць мяккімі бязважкімі пацалункамі яе плечы. Нібы суцяшаў. Ды так яно і было.

Ляжала з моцна заплюшчанымі вачамі, не адказвала ні на яго пяшчоту, ні на ласкавыя рухі ягоных рук, і вусны былі сціснутымі так горка і так неймаверна моцна, нібы яе катавалі.

– Бедная мая, што з табою ўчынілі … бедная мая… харошая мая… Ну, прачніся, адтань, не трэба… вось бачыш… Усё яшчэ можа быць добра.

Паступова, вельмі паступова яна адтавала; правяла рукою па яго валасах, уздыхнула, абняла яго, пачала прыціскаць мацней і мацней:

– Пашкадуйце мяне, слаўны мой, пашкадуйце мяне… Мне кепска, цяжка, вельмі нядобра… Халодна… Мне цяпер няма куды… няма… няма.

У яго і сапраўды было толькі шкадаванне, шчымлівае, нязноснае, страшнае шкадаванне, у чымсьці падобнае на любоў. Але яна, не ведаючы гэтага, не жадаючы ведаць, цалавала яму рукі:

– Мне страшна… Мне ўсе гэтыя дні было страшна, што я не вытрымаю.

І раптам заплакала. Спачатку з такім нясцерпным адчаем, што мужчына спалохаўся. Потым ўсё больш ціха і жаласна, як пакрыўджанае дзіця. Ён гладзіў яе па валасах, і яна ўжо толькі ўсхліпвала. І раптам,

прыхліпваючы, сказала яму:

– Дзякуй табе. О, дзякуй табе! Я сёння не магла б адна. Ноч, песні. А тут халодны пакой, і думы, і нясцерпная абраза. І таму ўсё як з гуся вада ў гэтую ноч і ва ўсе ночы. Я не была з ім, але ён мне, але я яго…

– Кінь пра яго, – жорстка сказаў мужчына.

– Не буду болей. Не варта. Ты мяне навучыў гэтаму. Дзякуй табе, што ты не пакінуў мяне адну. Нават калі ніколі болей – дзякуй. За тое, што трапіў на шляху – дзякуй, што суцешыў і даў сілы – дзякуй, за тое, што ты ёсць – дзякуй.

– Дзякуй і табе. За ўсё.

Яна заснула, прыпаўшы галавою да яго пляча. Зрэдку сутаргава ўздрыгвала ў сне. А ён ляжаў бяссонна і думаў.

І зразумеў, што гэта ўварвалася ў яго жыццё не проста дарожная прыгода, і шкадаванне, і жаданне цішыні на адзін вечар, жаданне паратунку, да якога ён прыпаў, як атручаны да проціяддзя, а нешта куды большае, цяжкае, няўмольнае, але тое, ад чаго нікуды не пойдзеш, дый не трэба ісці.

…Крык цягніка, што ляціць у ноч.

“Так з ёю ніколі і потым не было таго, салодкага, магутнага, пагрозлівага, як смяротная часіна ў навальніцу… Каханая болей за ўсіх, а болей няма і не будзе… Ніколі не было таго, што прынеслі тады яму каляды… Але затое з ёю было іншае… Але затое тут была бязмежная адданасць, цеплыня, пяшчота і давер да яго.

І вяртання ўжо не магло быць. Якімі пасля гэтага сабачымі вачыма ён паглядзіць у гэтыя адданыя вочы, якія жывуць толькі дзеля яго, яшчэ раз жорстка, да смяротнай абразы, а можа, і да смерці падмануць яе, добрую, мілую, якая спачатку проста хацела адпомсціць, а пасля зразумела, што з гэтага

атрымалася нешта зусім не тое, і прыпала да яго, як да апошняга мура, і даверылася яму ”.

“Усё скончана”.

А можа, паспрабаваць яшчэ раз. Прыйсці, уладна ўзяць за руку, вярнуць тое, чаго не было, няма і не будзе.

Вось ён ідзе па начной вуліцы. І каляднікі падыходзяць пад яе хату, і звініць песняй пад самае зорнае неба стракатая юрма.

Ходзіць-паходзіць месяц па небе,
Кліча-пакліча зоры з сабою.

Ускінутыя да зор аблічча, урачыстыя вочы.

Ой вы, зоранькі, сястрычкі мае,
Да хадзем жа мы пана шукаці,
Краснага пана, пана Астапа.

І вось ён і яна кідаюць у мяшок каляднікам сала. Яе рукі, такія белыя, так плаўна і мякка загнутыя на локціках, з ямачкамі ля гэтых локцікаў, кладуць у мех каўбасу.

Ён скрыгнуў зубамі ад пакутлівай рэўнасці.

Не, сысці, узяць за руку, павесці за агністай чырвонай зоркай пад урачыстыя гукі доўгіх труб.

...Але ж, магчыма, нічога гэтага няма, няма.

Ёсць! Ёсць! Яны топчуць снег, і яе рука ў ягонай руцэ, моцная, цёплая, рука каханай болей за ўсіх, а болей няма і не будзе. І весела, радасна скачуць вакол воўк, мядзведзь і каза.

...А Марына ляжыць на тахце, утаропіўшыся ў цемру пустымі вачамі, з якіх знік назаўсёды ён, з якіх знікла назаўсёды ўсё.

Цягнік запавольваў хаду. Радзей і радзей стукалі колы. Праплыў адзін агеньчык... другі.

Мікола схапіў чамадан і кінуўся ў тамбур.

Паўстанак. Будыначак, што дзівам збярогся ў вайну. Слабае святло з акон. Таўшчэзныя таполі ў кветніку.

“Як я мог без гэтага?”

Пазелянелы звон. За будынкам, пад скупым ліхтаром, сялянскія сані. Рыпіць пад нагамі ў людзей снег! І яна! Яна!

Брэнкнуў звон. Цягнік паволі рушыў у ноч.

Кінуць чамадан, каб усё, каб так ці інакш скочыць…

“Так… так… так…”, – адбівалі колы.

Ён прымерыўся.

“Не так… не так… не так…”, – змяніў рытм цягнік.

Праплыло дзесяць агнёў… два… адзін… Потым цемра. І толькі дужа-дужа слабыя агні хутароў рэдка-рэдка міргаюць у снягах.

…Ён стаяў у тамбуры, прыціснуўшы лоб да ледзянога шкла, і даўкі яблык паступова таяў, таяў, таяў.

“Я ўсё ж страшэнна шкадую, вельмі кахаю яе”.

Ён курыў, а ў вушах чамусьці стаялі радкі з нейкага польскага верша. Чые, ён забыў:

Отвужце, отвужце окна в гломб кшычонцэго огроду,

Топельцем в песнь поплынэн, кіпелён похлоненты

Лець, укоханы доме, зэрвій сен з земі окрентем!

О, жоно! О, пшыяцеле! Доправды: нема повроту.

Цягнік набіраў хаду, вырываючыся ў палі, у якіх рэдка-рэдка траплялася агні і па якіх слаба гуляла дуйка. Пасля зноў пагружаўся ў лес, у нетры, і тады квадраты акон імкліва вырывалі з цемры заснежаныя яліны, каб

разбудзіць іх на хвіліну, а пасля зноў пакінуць зімовым снам.

Чалавек стаяў, курыў і глядзеў у начныя снягі.

КНІГАНОШЫ

(Навела)

...У сасновым лесе – маліцца, у бярозавым – любіцца, у дубовым – волю каваць, у яловым – душу д’яблу прадаваць.

Гэты лес быў яловы.

Ён цягнуўся амаль на сорак вёрст, і ўсе гэтыя вёрсты шумелі верхавінамі і маўчалі ўнізе, дзе былі сухія замшэлыя галіны, сівы лапнік, рэдкія галявіны з імшарамі ды куп’ём і чорныя ручаіны.

Усё тут расло цяжка, змагаючыся за кожны глыток паветра, за кожны прамень, і таму мухаморы былі крывавыя, а з абсыпаных гліцай рыжыкаў, калі збіць іх нагою, таксама тачылася рудая кроў.

Недзе на палове лясны шум абрываўся на хвіліну ручаінным звонам, а потым зноў шумеў аж дваццаць вёрст. І на тым баку ручая ўсё было такое самае і... інакшае.

Бо там была Прусія.

Яліны там былі такія і не такія, бо прускія, і мох быў прускі, і рыжыкі – прускія, і лясны шум таксама прускі.

І калі тамтэйшы мужык бачыў купіну, унізаную каралямі журавін, ён таксама параўноўваў ягады з кроплямі крыві, але меў на ўвазе прускую кроў.

У лесе, вярсты за чатыры ад краю, на адзіным месцы, якое ўдалося адваяваць ад лясоў і імшар, стаяў пагранічны кардон, людзям якога было загадана лавіць

кантрабандыстаў, калі тыя пойдуць з прускага боку, ды яшчэ не дазваляць мясцовым мужыкам і бабам хадзіць за мяжу, да кумоў, на хрэсьбіны ці вяселле. Такое заахвочваць было нельга, бо кум, хоць “дзекаў” і “чагокаў”, быў падданы прускай зямлі і плаціў падатак каралю, а не цару, як то належыць кожнаму сапраўднаму чалавеку.

Урэшце, людзі з кардона раней не звярталі на гэта асаблівай увагі; пенсія ў іх маленькая, за кожным мужыком ганяцца не будзеш – хай сабе ідуць. Але вось ужо год, як становішча змянілася, і загадана было сачыць як найпільней.

Бо нейкія людзі, у парыве сыноўскай удзячнасці, кінулі дзве бомбы ў цара-вызваліцеля і разнеслі яго ў шматкі. Гэта было нечувана і супраціўна Богу. Таму забойцаў павесілі, а на месцы замаху пабудавалі храм з чырвонага граніту.

Але нішто не змянілася. Пакутнік спачываў у бозе, то бо ў фамільнай царскай магільні, а змусціцелі баламуцілі і падбухторвалі людзей. І вось таму пагранічнай варце даводзілася мала спаць: з-за мяжы насілі крамолу – жамойцкую, расейскую, польскую, а за апошні час – як невыразна казалі пагудкі – яшчэ і нейкую мясцовую, тутэйшую.

Кніжак гэтых пакуль што ніхто не трымаў у руках, але казалі: яны з’явіліся. З’явіліся, надрукаваныя то лацінкай, то грамадзянскай кірыліцай, і ўжо ў гэтай самой падвойнасці было нешта такое, што насцярожвала і палохала.

Напэўна, гэта была таксама крамола: на тутэйшыя кнігі, на тутэйшую гаворку ўжо даўно была накладзена афіцыйная забарона. І чорт яго ведае, ці не новы гэта канал знайшлі, каб прапаведаваць свае думкі, падбухторшчыкі і валасатыя прапагандысты?

Таму загадана было сачыць і лавіць карабейнікаў, асабліва ж носьбітаў тых кніг, што не прайшлі мыты і маглі быць небяспечнымі. А гэта быў даўні промысел

некаторых мясцовых сялян. Пісьменныя мужыкі куплялі кніжкі і малюнкі, ціснутыя за мяжой. Яны былі больш танныя, асабліва калі мыта не падвышала іхняй цаны. А замежжа друкавала ўсякія кнігі: па-жамойцку, па-польску і па-расейску – абы куплялі.

І вось кніганош загадана было лавіць.

Ніхто не думаў, што аўтары і друкары змушчальных лісткоў і крамольных кніжачак наўрад ці спакусяцца перапраўляць іх цераз кардон такой дарогай, у корабах малапісьменных кніганош. У чужую душу не заглянеш. Валасатыя – хітры народ. І лепей за ўсё было закрыць усе магчымыя падводныя каналы, якімі кніга магла пратачыцца на абшары імперыі. Тым больш што ў самім выглядзе гэтых танюткіх кніжачак, у іхняй паперы, у самім гучанні іхніх слоў было адценне крамолы. Небяспечнай. Зацятай. Нездарма ж сярод тых, што забілі цара, былі два тутэйшыя. А тое, што з-за мяжы ідуць і расейскія кнігі, нікога не абыходзіла. Гэта было яшчэ горш, бо па-расейску чытае большая колькасць людзей, бо галавою забойцаў быў расеец.

Людзі з кардонаў лавілі і часам нават абстрэльвалі кніганош. На тым кардоне, пра які мы завялі гаворку, гэтым займаліся вельмі грунтоўна, бо камандаваў ім паручнік Вольке, афіцэр з быхаўскіх немцаў, сасланы ў глуш за непрыстойныя, нават для афіцэра, папойкі і гульню ў карты. Цяпер ён стараўся выслужыцца, гэты белы бландзін з абліччам рыцарскага збраяносца і ўсмешкай грэшнага анёла. Акрамя таго, яму вечна былі патрэбны грошы, а за кожнага злоўленага кантрабандыста плацілі.

Пяцёра салдат з пагранічнай варты не тое каб не паважалі Фердзі Вольке, але адзываліся аб ім у іранічным ключы: пагоня за набыткам не карысталася поспехам у людзей, увесь набытак якіх быў шыла ды мыла.

Але Фердзі быў ясны, як белы дзень. А вось да другога афіцэра, прапаршчыка Алега Буткевіча, адносіны былі дваістыя. З аднаго боку – просты і нядрэнны хлопец, не

б’ецца, не лаецца, грае ў вольны час на флейце, але з другога боку – занадта ўжо стрыманы, ніколі не жартуе з салдатамі. Справа вядомая, кар’еру рабіць пачынае, а такія бываюць небяспечныя: там, дзе другі проста морду набіў бы салдату, ды справе канец, – гэты можа аддаць пад суд.

Салдаты бадай што і не памыляліся. Буткевічаў бацька быў аканомам у невялікім маёнтку, не мог памагаць сыну, і таму Алегу сапраўды даводзілася рабіць кар’еру і дакладна выконваць загады, не дазваляючы сабе разважанняў нават над самымі бязглуздымі.

Але салдаты не ведалі, як гэта было яму цяжка. Заўтрашні генералпалкоўнік (на меншае ён не згадзіўся б!) быў выхаваны на раманах аб вайне і каханні, якіх у дастатку было ў панскай бібліятэцы, дзе ён калісь прападаў. І цяпер ён, пагарджаючы фрунтам і шэрымі, як салдацкі шынель, днямі, старанна выконваў усё, чаму належала быць у гэтых днях, а сам марыў аб вайне ці нават проста аб подзвігу, які прымусіць усіх гаварыць пра яго, зробіць яго спачатку паручнікам, потым капітанам, а там і... дасць яму арміі.

– Вы, Алег, зусім як цыган, – жартаваў Вольке. – Сянцяп, цяпцяп – і май...

Але Буткевічу было ўсё адно. Ён выконваў загады, чакаў подзвігу і марыў пра рамантычнае каханне, пра ўцёкі з дачкой багатага пана або пра сустрэчы з сялянскай дзяўчынай дзе-небудзь каля млына. Гэта магло скончыцца смерцю каго-небудзь з іх, а можа нават і вяселлем. Шлюб заўтрашняга генерала з сялянкай – гэта было б вельмі рамантычна. Калі-небудзь сівы, але з маладым абліччам, увянчаны славаю генерал вернецца з паходу разам з жонкаю, што не захацела кінуць яго і паўсюль ішла за ім. І сярод тых, што будуць яго прымаць, будзе расці харошая зайздрасць, што вось такі малады, а генерал, а яна, глядзіце, былая сялянка (“Ах, гэтыя рамантычныя шлюбы... Вы гарэ-эзнік, генерал!”), а так добра, без акцэнту гаворыць па-французску і так кахае яго. Што ён сам дагэтуль не гаворыць па-французску без акцэнту – гэта яго не

непакоіла.

Значыць – подзвіг і каханне.

Другую частку свае жыццёвае праграмы прапаршчык нядаўна пачаў выконваць: выпадкова сустрэў на местачковым кірмашы сялянскую дзяўчыну і вось ужо восьмы раз хадзіў за сем вёрст у мястэчка, каб убачыць яе. Імя ў яе было цудоўнае – Ганура, ды і ўся яна як найлепш падыходзіла для будучай рамантычнай гісторыі: сінявокая, ціхая, сціплая, але ў кожным руху стрыманая сіла. А пра хаду і казаць не трэба.

Дзіва, а не хада! Лебедзь плыве, а не дзяўчына ідзе! Словам, у гэтым сэнсе Буткевіч быў цалкам давольны сабою.

І якое дзіва? Яму было толькі дзевятнаццаць год.

...У гэты вечар яны павінны былі ісці ў сакрэт: тры салдаты і Вольке, які не мінаў выпадку асабіста ўдзельнічаць у ловах кантрабанды.

Буткевіч папрасіў, каб узялі і яго, хаця была чарга другога. Выпадак для подзвігу мог надарыцца кожную хвіліну, і крыўдна было б яго прапусціць.

Вольке пацiснуў плячыма. Хай ідзе, калі ўжо так хоча. Ён толькі адпусціў грубы жарт:

– Думаеце, яна на вас будзе глядзець з асаблівай пяшчотай? Яна і так траціць розум з радасці, што вы прыліплі да яе.

– З радасці не з радасці, але думаю, што я ёй не зусім абыякавы, – сказаў сціпла Буткевіч. – Апошні раз, напрыклад, яна сказала, што я добры.

– Ну, вось бачыце. Раман ідзе сваёй чаргой, і дзеля гожых вачэй, дальбог, не трэба мерзнуць у хмызах і пакутаваць. Праз нейкі месяц вы яе пацалуеце. Месяцы праз тры-чатыры даможацеся свайго. А можа і раней, гэта ўжо залежыць ад спрыту. Але не пазней як праз чатыры.

– Магчыма, – сказаў Буткевіч. – Калі ажанюся да таго часу.

Усмешка грэшнага анёла знікла з вуснаў Фердзі.

– Кіньце, прапаршчык, – сказаў ён. – Вы што, не ведаеце вясковых дзяўчат? – І вельмі ўдала перадражніў: – А дзевачкі! А таечкі! А што гэта ён!.. Пусці, ёлуп, пусці, кажу, а то...

Апошняе слова было непрыстойнае, у сэнсе “дрэнна мне будзе”. Буткевіч пачырванеў і палажыў флейту.

– Мне не хацелася б, каб вы ў такім тоне гаварылі пра свет, у якім жыве, магчыма, мая будучая жонка.

Вольке за ягонай спіною толькі пакруціў пальцам ля лба. Потым уздыхнуў.

– Добра ўжо. З часам агойтаецца. А цяпер давайце збірацца.

Гэтай ноччу сачыць трэба было асабліва пільна: даўно пагаворвалі, што ў адну з трох начэй з-за мяжы пойдзе Корч, самы славуты з усіх кніганош. Аб гэтым, у прыпадку злосці на яго, прабалбатаўся нібыта ў местачковай карчме Яўхім Спіса, мужык з вёскі Плавуцічы. Злосць злосцю, але ні Яўхім, ні яшчэ хтосьці з мужыкоў нічога больш не сказалі.

Даносчыкаў не любілі. Даносчыку ніхто не асмеліўся б нават сказаць “добры дзень”. Таму і кардоны і мытня ведалі ўсіх, хто ходзіць за мяжу, вельмі дакладна, але толькі па мянушках, не здагадваючыся нават, хто хаваецца за кожнай.

Корч быў самы славуты. Корч пераходзіў з кнігамі мяжу, магчыма, і трыста разоў. І за ўсе гэтыя разы ніхто з мытных нават ні разу не бачыў кнігaношы на свае вочы. Раз толькі пашанцавала натрапіць на вялікія сляды скураных пасталоў. Мяркуючы па слядах, гэта быў волат. І, відаць, халера, узброены. Але гэты волат хадзіў кожны раз новай сцежкай. А іх было безліч.

Ні Вольке, ні Буткевіч не верылі надта балбатні Яўхіма Спісы. Мала што можа набалбатаць п’яны. Не ведалі яны і аб месцы, ідучы наўздагад.

І аднак усё здарылася менавіта ў гэтую ноч.

Сакрэт перайшоў начное балота. У цемры раз-пораз было чуваць трывожнае “ў-цю-цю-цю...” – качкі зляталіся на начлег. Бледна-жоўтая стужка ззяла на захадзе. І хацелася сесці ў схованку ля балота і паляваць на качак, а не на людзей: адчуваць, як бабухае дубальтоўка, як цела качкі мякка падае ў траву, а ў перапынках чутно, як, падманутая тваёй нерухомасцю, лётае ў цемры вакол схованкі вялізная здань вадзянога бугая.

Але так рабіць было нельга.

І яны мінулі балота і хмызы, забраліся ў самы гушчар, сеўшы наўздалёк ад сцежкі, якой хадзілі на вясковы выпас дзікі. Перад імі быў адхон, укрыты ялінамі, чорнаалешнікам і густой крушынай.

...Каля поўначы пачулі крокі. Людзей было двое. Але адзін з іх ішоў так ціха, што яго крокі пачулі, толькі прыслухоўваючыся да нязграбных крокаў другога. Гэты другі таксама ступаў асцярожна, цішэй, чым салдат, і ўсё ж часам пад яго нагою хрумсцелі лаўжы.

Ніхто так не шуміць у лесе, як чалавек.

– Ні з месца! – крыкнуў Вольке, калі крокі наблізіліся. – Страляю.

Тыя замерлі. І ўсё ж – па кроках аднаго з двух – праз хвіліну стала зразумела, што яны ўцякаюць. Крокаў другога не было чуваць, і салдаты падумалі нават, што ён стаіць на месцы.

Слуп агню прарэзаў апраметную цемру. Страляў паручнік. Потым грымнулі стрэлы салдат: чуваць было, як падалі, зрэзаныя кулямі, галінкі і лісты.

Паўз Буткевіча, ломячы галіны, ірвануўся ў цемру

Вольке.

– Стой! Спаймаў! Трымайце яго, прапаршчык! А-а, вось ты!

Салдаты скупчыліся вакол паручніка. Нехта чыркаў сярнічкамі, запальваў ліхтар.

– На гук страляў, – перарывістым голасам сказаў Вольке. – Гэта той, што шумеў. Ды ганіцеся ж... Ды ганіцеся ж за другім... Хал-лера!

Але гнацца не было як. У навакольнай цемры нават свае далоні нельга было бачыць. Раз толькі, далёка недзе, шуснулі галіны, быццам нехта аступіўся.

У святле ліхтара ўсе заўважылі распасцёртага на сцежцы хлопца год семнаццаці. Трымаць яго не трэба было: паручнікава куля прабіла яму скронь і выйшла ў патыліцу. Ён так і ўпаў на спіну – адразу, прыціснуўшы целам вялікі лубяны кораб з кнігамі, быццам не хочучы аддаваць яго ў чужыя рукі.

– Гасі ліхтар, – сказаў Вольке. – Перастраляюць, як сабак.

– Наўрад ці ў іх была зброя, – сказаў Буткевіч. – Гэта ж кніганошы.

– Усё адно.

Толькі калі адышліся далёка і зноў мінулі балота, Вольке з прыкрасцю крэкнуў:

– Не здагадаліся. А можа, забіты сваяк таму. Трэба было зрабіць засаду і чакаць. Зрабіць выгляд, што пайшлі, і чакаць. Вярнуўся б. Напэўна, гэта Корч быў.

Памаўчаў.

– Ён і ўцякаў, бо думаў: другі ўцякае таксама.

– Кіньце, – сказаў Буткевіч. – Што вы, крумкач?

– А што ж... Гэтак пацэліць у цемры – ого!.. А вы што,

шкадуеце?

– Малады, – сказаў Буткевіч.

– Та-та-та. Кіньце! Усё адно прыйдуць па труп. Не пакінуць жа, трэба думаць, не пахаванага... Словам, лухта!

Забітага завезлі ў мястэчка і палажылі там на радно, у густую траву ля плота валаснога праўлення. Гэта было зроблена знарок, каб хлопца пазналі. Вольке пакінуў прапаршчыка ў мястэчку, а сам накіраваўся ў павет, далажыць.

Буткевіч быў вельмі раззлаваны. Паручнік зноў спіхнуў на яго самае непрыемнае. А глядзець на забітага было непрыемна. Малады, бялявы, валасы хвалістыя, на мёртвым твары – выраз здзіўлення. Вельмі было шкада хлопца. І потым, няхай нават крамола, але нашто было адразу страляць? Трэба было паспрабаваць злавіць яго жывога. Жывадзёр гэты Вольке, вось што! А цяпер – глядзі! Вартуе, праўда, салдат, але гэта ўсё адно.

...Малады бялявы хлопец ляжыць на радне ў густой траве.

Да вечара траву моцна вытапталі. Чутка аб тым, што забілі нейкага кнiганошу, хутка разляцелася па навакольных вёсках. Людзі ішлі і ішлі. Некаторыя спыняліся ля мёртвага і доўга разглядалі твар, над якім пачыналі ўжо віцца мухі. Але варта было спытаць старшыні ў каго:

– Што, ведаеш? – і чалавек, апускаючы павекі або проста гледзячы ў вочы валаснога, абыякава паціскаў плячыма.

– Адкуль я ведаю? Не, не ведаю.

Гэта была сапраўдная змова маўчання. Злуючы на ўсё гэта і на тое, што даводзiцца сядзець над забітым, як вароне, Буткевіч нервова спытаў у валаснога:

– Няўжо і вы не ведаеце? Гэта ж ваша воласць.

– Адкуль я ведаю? – зусім як сяляне сказаў валасны.

Ніхто не выдаў, што ведае забітага. Не выдаў нават рухам. Нават незнарок.

Сярод тых, хто прыходзіў, Буткевіч заўважыў Ганусю. Падышла, зграбненькая, сіняковая, у сіняй з жоўтымі кветкамі хустцы, моўчкі пастаяла над забітым і пайшла прэч.

Ён нагнаў яе, паспрабаваў спыніць і ўбачыў, што вочы ў яе халодныя і чужыя.

– Страляеце, – цьмяным голасам сказала яна.

Прапаршчык маўчаў.

– Сорамна, пане Алежа.

– Гэта не я, гэта Вольке, – як хлапчук, паспрабаваў апраўдацца Буткевіч і пачырванеў.

– Я ведаю, пане, – сказала яна. – Але як вы... маглі?

Яна агледзела яго тым самым чужым і дзіўным позіркам. Ён стаяў такі засаромлены, зграбны, у вачах ягоных былі такая горыч і такая крыўда, што яна апусціла вейкі.

– Што ж гэта вы? – сказала яна ўжо трохі іншым тонам. – Як жа гэта вы?

І ён убачыў у яе вачах водсвет таго захаплення, з якім яна заўсёды глядзела на яго. Але акрамя водсвету ў вачах цяпер былі слёзы не слёзы, а так нешта накшталт безнадзейнага развітання з нечым дарагім.

– Не трэба так, Ганускя, – усё яшчэ з некаторай ненатуральнасцю сказаў ён. – Я ж... пакахаў вас.

Яна моўчкі пахітала галавою, адмаўляючы яму ў літасці.

– Не... не...

І пайшла на яго, як на пустое месца. Уражаны, ён адступіў і разгублена глядзеў, як яна ішла затравелай вуліцай, як завярнула за рог драўлянага касцёла, як знікла. І тады ён застагнаў ад сораму і ганьбы.

А хлопец усё яшчэ ляжаў у вытаптанай траве, і людзі падыходзілі, глядзелі і праходзілі. Так цэлы дзень.

Надвячоркам прыехаў з павета злосны Вольке. Куды знікла яго ўсмешка анёла. Твар быў, як у збраяносца, які падае рыцару кінжал, каб той дабіў параненага ворага.

Распранаючыся, змываючы ў двары праўлення пыл з цела (вада тройчы ставала чорная), выціраючыся суровым ручніком, кідаў:

– Зараз паедзем на кардон... Ніхто не пазнаў?.. Дзіва што. Дзікуны!.. Вандалы!.. Індзейцы... Знішчаць іх, як сабак!.. Маўчаць або лаюцца... Я ведаю, хаця б хто слязіну выраніў... Крычалі ў павеце на мяне... Маёр... Нічога, цяпер вось толькі горла прамачу і – на кардон... Я ім пакажу... Крывёю рыгаць будуць.

Толькі за чаем ён трошкі супакоіўся. Высыпаў перад сабою на стол кніжкі з лубянога кораба, піў чай і глядзеў на іх злоснымі, як у луня, вачыма.

– Тутэйшых ім, бачыце, захацелася... Шайзе... А жывуць з цялятамі... Вынішчаць іх...

– Што ж, і мяне вынішчаць? – з усмешкай спытаў Буткевіч.

– Вы – другое. Вы цывілізаваны чалавек. А гэта – гной.

Пакруціў галавою.

– Ох і крычалі! Кажуць, у губерні зноў з’явіліся падкінутыя лісты. А ў іх словы – што міністраў трэба задушыць...

– Так ужо і напісана?

– Ну, не зусім так. Але – сэнс... Прыехаў з губерні жандарскі маёр... Пасля размовы з нашым трухлявым вараціцдлам адазваў мяне і сказаў, што калі кантрабанда будзе і далей, асабліва заядлага кантрабандыста прыкончыць без суда і следства: край, маўляў, глухі, лясны. Хто разбярэцца? Можа ў перастрэлцы загінуў? Кантрабандысты ж, яны... узброеныя.

– Гэта ж разбой.

– Гэта не разбой. Гэта барацьба з кантрабандай. А кантрабанда – усё адно кантрабанда, кнігі гэта, англійскія тканіны або тытунь.

Салдат, што вартаваў забітага, асцярожна прачыніў дзверы і бокам праціснуўся ў пакой.

– Табе чаго, Адрыян? – спытаў Вольке.

– Пахаваць трэба было б... Цэлы дзень на сонцы...

– Тху... Ты б яшчэ смачнейшае што за чаем распавёў.

– Дык як загадаеце?

– Бадай што, можна будзе і аддаць хлопца... Папу ці ксяндзу, хто там ёсць. Усё адно нічога не скажуць.

– І потым, там яшчэ чалавек стаіць, – сказаў салдат. – Просіць вас.

– Хай пачакае, – сказаў паручнік. – Бачыш, чай п’ю. Нічога з ім не станецца, з тваім чалавекам.

– Стары.

– Тым больш.

Буткевіч выглянуў у акно. Непадалёк ад трупа стаяў чалавек год пад шэсцьдзесят, кашчавы і яшчэ даволі дужы. Здзіўлялі ступакі ягоных ног. Пры росце, нават трошкі ніжэйшым за сярэдні, яны былі вельмі вялікія і пляскатыя.

“Як у палескага злодзея”, – падумаў Буткевіч.

Чалавек стаяў, склаўшы грыбком вялікія і змаршчакаватыя далоні. Абапіраўся імі на доўгі дарожны кій. Выцвілыя сінія вочы трошкі непаразумела, але спакойна глядзелі на забітага.

І толькі ці не занадта нізка была апушчана сівая, як дзьмухаўка, галава.

Голас Вольке адарваў Буткевіча ад назіранняў. Паручнік перабіраў кніжкі, высыпаныя на стол.

– Каляндар, – сказаў Вольке, – заметка, як трэба яшчэ з зімы рабіць ляднік, запасячы на лета лёд. Па-польску. Нашто гэтым дзікунам ляднік? Хіба што п’яным адсыпацца? “Казачка пра трох братоў, нявесту і яблычка...” Культурнае чціва... Яшчэ адзін каляндар, жамойцкі. А тут... “Пакуты беднай сялянкі і багатага лорда”... Гэта па вашай часці... А вось псалтыр... Тутэйшай гаворкай... І малітоўнік, таксама тутэйшы.

Ён варушыў губамі, разбіраючы літары.

– Не па-людску неяк гучыць.

– Чаму? Яны так гавораць.

– У гэтым і небяспека, – павучальна сказаў Вольке. – Што ж, сёння ім, потым хахлам, а потым яшчэ, крый Божа, палякам.

Рукі ягоныя раптам здрыгануліся над танюткай кніжкай у цёмнай з разводамі вокладцы.

– Ого!.. “Апавяданні на беларускай гаворцы”... І адразу ж крамолай засмярдзела... Вось вам і малітоўнічкі... Спачатку яны, а потым наконт царскага сямейства.

– Ды ў чым там справа?

– А вось апавяданне: “Чы добра мы зрабілі, пакінуўшы вунію?” Бачыце, яшчэ разбіраецца, мужыцкая морда. Не з такой галавою людзі гэта вырашылі, а ён ім пытанні задае... “Чы добра?”

Ён глядзеў на кніжку і цмокаў языком. А за акенцам усё яшчэ стаяў над трупам стары чалавек. Стаяў, схіліўшы сівую, як дзьмухаўка, галаву.

Вольке нарэшце заўважыў яго. З хітраватай іскрай у вачах, як у хлапчука, што збіраецца ўцячы з урока, сказаў прапаршчыку:

– Я стаміўся, Буткевіч. А вы ж цэлы дзень адпачывалі. Прыміце яго вы. Га? А я пайду на сена, паляжу трошкі.

Нешта прымусіла прапаршчыка згадзіцца, не зважаючы нават на тое, што Вольке заўжды спіхваў яму самыя непрыемныя справы, а цяпер вось спіхнуў і гэту.

...Чалавек сядзеў перад Буткевічам і глядзеў яму проста ў вочы.

– Што вам?

– Аддайце мне забітага.

– Чаму?

– Чалавеку нельга без зямлі... Душа пакутуе...

– Хто вы яму?

Стары паглядзеў проста ў вочы афіцэру.

– Мой сын, – сказаў ён.

– А вы хто?

– Мая мянушка Корч.

Буткевічава галава адкінулася.

– Чаго здзіўляцца, пане? Я Корч... Стары Корч. Гэта быў наш хлеб, пане. Мой, майго бацькі. Наш хлеб – насіць кнігі.

Вочы ягоныя былі сухія.

– Я адчуў, што старэю. Каму ж перадаць рамяство, як не

сыну? Я вучыў яго. І вось... не паспеў вывучыць.

– А калі я скажу пра гэта?

– Пан не зробіць гэтага. Вочы не тыя.

– А ў вас якія вочы? Такі малады, а загінуў праз вашу ўпартасць. Нельга ж, казалі вам...

– Мужыкам шмат чаго нельга. Нават есці.

Буткевіч апусціў вочы.

– Як ваша прозвішча?

– Кірыла Туравец. Амаль як святы Кірыла Тураўскі... Толькі таго за кнігі хвалілі.

Зноў ударыў. Хоць скрозь зямлю праваліся.

– Што вы збіраецеся рабіць, Туравец?

– Цяпер давядзецца зноў мне...

– Цяпер гэта небяспечна. Будзем страляць.

Кніганоша пакорліва паціснуў плячыма.

– Вы дакараеце мяне за смерць сына, пан. Што ж зробіш, такі хлеб. Яго магло і сасной хвастануць на лесасецы. Бог бачыць, як мне цяжка.

Памаўчаў.

– Але цяпер зноў мая чарга. А стрэлы? Што ж, Божая воля.

– Вы хаця ведаеце, што носіце, Туравец?

– Гандляры паказваюць мне кнігі. Называюць назвы. Я гляджу і запамінаю. Памяць у мяне добрая. Я заўсёды пазнаю кнігу, якую насіў.

– Дык ты і не...

– Не, пане...

– Можа і не любіш кніг?

І тут Буткевіч заўважыў, як непазнавальна змяніўся, стаў амаль пяшчотны твар у кніганошы.

– Сын мог чытаць... А мяне не ўмудрыў Пан Бог... Але я іх люблю.

Стары як быццам нават вырас. Ён гаварыў цяпер павучальна, з той наіўнай веліччу, якой, пэўна, вызначаліся прарокі. Ці мала і сярод іх было непісьменных?

– У кнізе няма граху. Біблія нездарма таксама кніга. Думаеш, пра што гэта: “Без языка, а гаворыць”? Пра кнігу. А “Вучэнне – святло, невучэнне – цемра”? Таксама пра кнігу. За што ж ловіце?.. І так мудра прыдумана ў той кнізе, тут спінка, а тут табе... абрэз. І лісцікі белыя, а радкі шэрыя.

Намагаючыся пераканаць яго, Буткевіч сказаў:

– Але нашто вам гэта насіць? Вы ж ведаеце, што забаронена. Вам хіба мала славянскіх малітоўнікаў?

– Яны хочуць разумець малітвы, – сказаў стары. – У малітоўніку ўсё зразумела. А поп спявае, нібы ў яго гарачая бульбіна ў роце: «І сушчым ва грабех». Адна бабуля думала: “І сухі верабей...” А каб яна глянула ў малітоўнік – яна б прачытала, што гэта не “сухі верабей”, а “і тым, хто цяпер у труне... у тру...не”.

Ён змоўк, моцна сціснуўшы вусны.

Гледзячы на гэтую сівую галаву, адчуваючы, што нельга, упершыню ў жыцці, не парушыць загад, Буткевіч сказаў:

– Бярыце сына, Туравец. Толькі я вас... асабіста... разумееце, асабіста прашу, кіньце гэтую справу. Я нікому не скажу, але вы кіньце. Бо другі раз так проста не абыдзецца. Другі раз вас могуць забіць. У сутычцы або нават проста расстраляць. Начальства ў гневе... Ну, абяцаеце?

Стары маўчаў.

– Ідзіце, – пасля паўзы сказаў Буткевіч. – Ідзіце, Бог з вамі.

...Тураўца сустрэлі ўсяго праз тры тыдні пасля гэтых падзей. Стары схібіў можа ўпершыню ў жыцці. А можа, гэта і не было хібаю. Можа яму проста стала цяжка цягаць па нетрах і зарасніках цяжкі кораб.

Ва ўсякім разе, ён ішоў амаль адкрытым месцам, рэдкімі хмызамі, што раслі над урвішчам. Глiністым і камяністым, высокім урвішчам над ракой.

Ішоў, не зважаючы на тое, што рабілася вакол. Цяжка перастаўляў вялікія пляскатыя ступакі. А лубяны кораб вісеў на спіне, на двух рамянях, грузны, абвіслы.

...Яго падпусцілі зусім блізка. Потым Вольке выйшаў з хмызоў.

– Здавайся, Корч, – сказаў ён. – Адхадзіў.

Стары кніганоша без боязі ўзняў вочы і раптам зрабіў некалькі хуткіх крокаў ад афіцэра, быццам самі ногі прымусілі яго ўцякаць. Потым спыніўся – магчыма, таму, што ўцякаць не было куды, бо за спіною абрывалася зямля, а магчыма, і проста з-за абыякавасці.

– Адхадзіў, – сказаў ён. – Твая праўда. Куды ж цяпер?

– Мая справа, – абарваў яго Вольке. – Можа ў турму. А можа мы і тут з табою... скончым. Папсуў ты нам крыві, сволач.

– Не пайду я ў турму, – спакойна сказаў кніганоша. – І кулі твае мне не трэба. Сабе зберажы.

Вольке і салдаты рушылі на яго. Але ён зрабіў некалькі крокаў, быццам разбягаючыся, і спыніўся над самым урвішчам. Ногі не слухаліся.

І тады ён, быццам прымушаючы сябе, голасна сказаў:

– Ну!!!

Вялікія, расплясканыя ступакі яго яшчэ стаялі на зямлі, а цела ўжо хілілася і хілілася...

А потым сарвалася ўніз.

Ён ударыўся аб валун, што выступаў са стромы. І рамяні, відаць, парваліся, бо далей цела і кораб падалі па сабе.

Кораб разваліўся.

Чалавек ужо нерухома ляжаў на прыбярэжным жвіры, а кнігі ўсё яшчэ падалі. Цяжкія турманамі куляліся па камянях, адхону, лёгкія галубамі ляцелі ў паветры.

І многія – лебедзямі плылі па вадзе.

...Цела старога, відаць, забралі нейкія сваякі. Ва ўсякім разе, калі малодшы афіцэр, дачуўшыся, прыбег на месца здарэння, трупа там ужо не было.

...Праз нейкі тыдзень Буткевіч, даведаўшыся ад местачковых баб, дзе жыве Ганууся, прыйшоў у вёску Плавуцічы і знайшоў яе хату. Дзяўчына нідзе не паказвалася, а яму было ўжо цяжка, амаль немагчыма без яе. Бадай што, цяпер гэта была зусім не рамантычная гісторыя, а нешта больш складанае і больш балючае.

Пан прапаршчык падышоў да хаты, вельмі небагатай і безнадзейна шэрай ад старасці. Затравелая сцежка вяла да ганка.

Націснуў на клямку, але ў сенцах нікога не было. Ніхто як быццам нават не чуў, што ён ходзіць па двары.

Адчыніў дзверы ў хату і ўбачыў яе за дзіўным заняткам. Дзяўчына сядзела на падлозе босая і без хусткі. І ён бачыў цяпер яе бялявыя хвалістыя валасы. Яна сядзела і ўмацоўвала рамяні на новым лубяным корабе.

– Ганууся, – толькі і мог сказаць.

Яна прыўзняла вочы. І ён убачыў у іх толькі халодную пагарду. Нават гневу не было ў гэтых вачах.

Паспрабаваў быў падысці.

– Адыдзі, – сказала яна. – Адыдзі і глянь на печ.

На печы Буткевіч убачыў дваіх дзяцей – хлопчыка год шасці і дзяўчынку год чатырох.

– Стрыечнікі, – сказала Ганися. – Сіроты... На тое, каб іх гадаваць... Эх вы, людзі!

– Я ж не ведаў...

– Ён не ведаў, – сказала яна. – Дык ведай: і татка... і брат... мае... Думаеш – не плакала, дык і не мае. Гонару многа яшчэ перад вамі плакаць. Нашы гэта ведаюць.

І жэстам, поўным прыроднага спрыту, закінула лёгкі кораб за плячо.

– Сіротамі не астануцца... Мне цяпер іх гадаваць.

Вусны яе задрыжалі.

– Ідзі адсюль. Духу каб твайго не было. – Яна горка ўсміхнулася. – Падумала была я, ды хутка раздумала. І дзякуй Богу. Ідзі, рабі сваю справу.

...Вечар быў страшны для Буткевіча. Не ведаючы, што рабіць, як пазбыцца неадчэпных думак, ён узяў кнігу “Апавяданняў на беларускай гаворцы” і пачаў гартаць. І тут яго чакаў яшчэ адзін удар.

Пачытаўшы з гадзіну, ён моўчкі пайшоў у пакой паручніка, які якраз сядзеў у крэсле і, пакурваючы, пакутаваў ад суму. Працягнуўшы яму кнігу, Буткевіч спытаў:

– Ну... Дык “чы добра мы зрабілі, пакінуўшы вунію”?

– Вы што, – спытаў Вольке, – блёкату наеліся?

– Ён даводзіць... ён даводзіць, што... добра. І вось у

канцы... Мы не паглядзелі ў канцы. Тут надпіс: “Дазволена цэнзураю”.

– Ну і што? – з неўразуменнем спытаў Вольке.

– А тое, што гэта наша... прабачце, ваша кніга, якая выпадкова трапіла за мяжу і прыйшла ў гэтым корабе назад.

– Не можа быць, – сказаў Вольке. – Іх забараняюць.

– Адну, відаць, дазволілі. Даўно. За подласць. За абарону вашага, забітага добрымі людзьмі, вырадка.

Ён рашуча дадаў:

– Заўтра я падам у адстаўку, Вольке. І вы падтрымаеце мяне. І няхай суд, а я з’еду з кардона зараз, цяпер. Калі армія займаецца тым, што ловіць людзей і забівае іх за малітоўнікі, – дык... я хацеў на такую армію.

– Вы звар’яцелі, Буткевіч, – сказаў Вольке.

– Я проста прачытаў адну крамольную кнігу, – з сумнай палёгкаю адказаў Буткевіч. – Яны нядрэнна зрабілі, што перанеслі яе цераз мяжу... Трэба паспрабаваць, трэба вярнуць адну тут... жанчыну. Я мяркую, што яшчэ не позна.

БАРВЯНЫ ШЧЫТ

Янку Брылю

Вясёлка, відаць, выпіла не адну азярыну, а яны ўсё яшчэ сядзелі на адхоне, пазіраючы на мокрыя зарэчныя паплавы, з якіх яна вырастала. Маўклівыя, нерухомыя, яны нібы не існавалі адзін для аднаго, хлопец гадоў дваццаці двух і дзяўчына, можа, на два леты маладзейшая за хлопца. Стаяла між імі нешта прыкрае, аб чым цяжка забыць і немагчыма не забыць – іначай хаця і не жыві.

Вясёлка з кожнай хвілінай налівалася колерамі такой першапачатковай яснасці і чысціні – як сама радасць, такой празрыстасці, што праз іх відаць былі – ніжэй лугі, вышэй – лілавата-блакітнае неба.

– Ну і смокча, – сказаў хлопец.

– Як ты з жыцця, – сказала яна. – Усё для колераў, усё для чорт ведае чаго.

– Для колераў, але ж не для сябе.

– Ну канечне… у цябе на ўсё ёсць адказ.

Хлопец не адказаў. Гэта былі першыя словы, якімі яны абмяняліся за тры гадзіны. І не варта было раскрываць рот, каб сказаць т а к і я словы.

Перад імі была Ака, праўдзівей, адзін з яе рукавоў, далей – паплавы, з якіх піла вясёлка, яшчэ далей – ліловае ад хмар галоўнае рэчышча.

Вясёлка разам з адбіткам у вадзе стварала ззяючае, радаснае кола, у якое ім не было і не магло быць дарогі.

Лявей, вельмі далёка, на беразе галоўнага рэчышча, узвышаліся валы з нейкай руінай – і гэта былі валы старой Разані, якая так і не ўваскрэсла пасля нападу татар.

А за іхнімі спінамі ўтульна ляжаў у садах маленькі гарадок Спаск. І гарадок гэты парыў кожным дахам, высыхаючы на сонцы, і зусім не думаў, чаму гэта ён завецца “Спаск”. І не хацеў ведаць.

Было ж гэта таму, што сюды ратаваліся жыхары старой Разані, калі падступіў пад яе Батый. Тыя адзінкі, якім пашанцавала ўцячы з агню.

Гэтыя два ў Спаск не ўцякалі. Іх проста паслалі сюды на практыку з Масквы, дзе яны вучыліся. Абое былі журналісты, абое канчалі курс. Абаіх сябры сустракалі добразычліва-дураслівым:

– Бе-ла-русы, бхай, бхай!

Яны сябравалі. Як землякі. Як добрыя сябры.

...Пасля двух тыдняў працы ў Спаску ён паехаў па наваколлю. Па вельмі далёкаму наваколлю. Таму, што ён больш не мог быць з ёю. Таму, што ён, раней маўкліва закаханы ў гэтую дзяўчыну, цяпер не жадаў, не мог быць з ёю. Таму што ўсё ў ёй, раней такое роднае, стала цяпер чужым.

Ён задумаў напісаць серыю нарысаў аб мясцовай лугавой гаспадарцы, параўнаць яе з гаспадаркай свайго роднага Падруцця і зрабіць некаторыя вывады, найбольш не вельмі суцяшальныя.

Але на самай справе гэта былі ўцёкі. Ад сябе.

Ён ездзіў. Пабываў у наваколлі Разані, пераправіўся на чоўне праз Аку – наплаўны мост сарвала нечаканай летняй паводкай, – тросся ў грузавіках, калаціўся ў брынклівых аўтобусах, плыў у чаўнах, выбіваў аб рог гасцініцы хмары пылу са змятага пінжака, гаварыў з людзьмі на паромах, са старымі вартаўнікамі сенажацяў, з бабамі, якія гаманілі на спявучай мове Ясеніна.

Ён бачыў не толькі тое, што належала па справе. Ён быў надзіва прагны да жыцця, гэты чалавек з жоўтымі, як мёд, валасамі, сінімі, дабрэчымі або жорсткімі вачыма і не па гадах уладным прыкусам вуснаў.

Пабываў на радзіме Ясеніна, бачыў у заснаваных туманком лугах рыжых коней, якія званілі балабонамі. Бачыў у Салотчы новую гасцініцу і шэдэўр старога манастыра, які якраз рэстаўрыравалі. Гэта былі мясціны, у якіх жылі калісь людзі з самымі роднымі для яго імёнамі, выключаючы, вядома, два.

...Багдановіч... Купала...

Наведаў ён у Салотчы і дом гравёра Пажаласціна, які Паўстоўскі апісаў у “Тэлеграме” і “Мяшчорскай старане”. Дом быў стары, з мезанінам, у якім пісьменнік

уладкаваў “капітанскі мосцік” – свой кабінет, з садам, што раскошна ляжаў за ім. У доме жыў пісьменнік Фраерман, аўтар “Дзікага сабакі Дзінга”. Ён прыняў хлопца з ахвотай, тым больш што сам быў магілёўскі, і паказаў яму дом, увесь завешаны гравюрамі. Гравюры былі выкананы ў забытай, нямоднай цяпер тэхніцы: на медзі... Карычневыя, неатынкаваныя бярвенні сцен дома былі пакрыты празрыстым лакам: ад шашаля.

Гаспадыня – гаспадару было цяжка хадзіць – паказала хлопцу сад, густы, цяністы, зарослы да таго, што трыпутнікі ад ценю былі вузкія, як лязо. У садзе былі дрыготкія лаўкі, якія ладзіў з дошчачак яшчэ Гайдар, чалавек, якога язык не павернецца назваць нябожчыкам.

Тут жылі калісь тры вясёлыя маладыя чалавекі. Пісалі таленавітыя кнігі, лавілі рыбу, разыгрывалі адзін аднаго. Паўстоўскі пісаў у лазні, а калі гулялі ў індзейцаў, абклейваў усё цела рознакаляровымі маркамі са старых канвертаў: накшталт татуіроўкі. Ён не хацеў змываць марак, надта ўжо прыгожымі разводамі яны ішлі. Гайдар аднойчы прыклеіў на варотах аб’яву “Скупка чарвякоў ад насельніцтва” (у Салотчы мала чарвякоў), і вясковыя дзеці, паціраючы нагу нагой, прасілі, каб па чарвякі да іх выйшаў “самы галоўны”, Гайдар. Яны лічылі яго “галоўным” па габарытах. Потым міліцыянер запатрабаваў зняць аб’яву “як дыскрэдытуючую”. Атрымаўся скандал.

Хлопец бачыў старое фота, на якім сусветна вядомы цяпер кот, той самы апеты ў цудоўным апавяданні “Кот-зладзюга”, жэр рыбу, а Паўстоўскі стаяў за рогам лазні “ў засадзе”.

Гэта былі добрыя людзі, і хлопец ведаў: ён, сярэдні чалавек, блізкі ім па празе жыцця і весялосці, па запалу працы і любіць іх за ўсё гэта чалавечай адданай любоўю.

І ўвесь гэты час у яго сэрцы разам з радасцю нарастала туга, у якой ён не прызнаваўся, туга па ёй. Туга ад таго, што яна не бачыла мачтавых бароў Салотчы, не

захаплялася разам з ім дзяўчынкай у аўтобусе, не хадзіла па ўздыхаючых маснічынах старога дома.

Не бачыла – і не хоча бачыць. Не захаплялася – і не будзе, не хоча захапляцца. Рэдка бачыў ён людзей, у якіх было б так мала каранёў, так мала сувязі з былым і нядаўнім мінулым. З курганамі на беразе Дняпра, з Камянецкай вежай, з рыжымі конямі на ясенінскіх паплавах і з трыма вясёлымі маладымі людзьмі, два з якіх жывуць і пішуць, хаця не сталі маладзейшыя, а адзін стаў мінулым, бо аддаў талент людзям, а жыццё – Радзіме.

А ён любіў гэтую павязь з усім і ўсімі. З усімі вякамі і з усімі людзьмі, што былі, ёсць і будуць на зямлі. Гэта рабіла яго вялікім, значна вышэйшым за сярэдняга, сябе. Гэта нараджала ў душы нейкі высокі сумны гонар, гордае і горкае пачуццё няяркай радасці за ўсіх і ціхай тугі па еднасці чалавечай. Тое пачуццё, што ярчэй за ўсё свеціць у “Тройцы” Рублёва.

Трасучыся на спадарожнай машыне назад, у Спаск, ён думаў, як жа гэта адбылося, што за два тыдні ён зведаў Ніку лепей, чым за ўсе папярэднія гады? І ўрэшце зразумеў, што раней яны проста ніколі не гаварыі з ёю аб гэтым. Ён лічыў, што ўсё гэта настолькі звычайнае ў кожным чалавеку, настолькі само сабой зразумелае, што аб ім не трэба гаварыць… Як аб тым, што кожны чалавек хоча кахаць і быць каханым, народжаны для кахання, шукае яго ўсё жыццё, моліцца яму і памірае з успамінам аб ім.

Выявілася, што гэта не так, што ёсць людзі, для якіх існуе толькі тое, што ёсць, што вось тут, зараз, у гэты момант. І сярод іх – яна, якую – ён ведаў аб гэтым – ён кахаў тым каханнем, якое заўсёды, як яго радасць і туга за ўсіх.

Не ведаючы аб гэтай сувязі, яна абкрадала сябе, дурніца.

– Рамантыка, – сказала яна тады з вельмі пагардлівай, непрыемнай інтанацыяй.

Гэта было за тры дні перад ягонымі ўцёкамі, у лепшы, у самы страшны дзень яго жыцця.

Увесь той дзень яны ўдваіх ездзілі на райкомаўскім “казле” па прыюкскіх паплавах. Травы біліся аб ветравое шкло машыны, ласкава хвасталі людзей па плячах. І ўсё гэта мора чырванела канюшынай, бялела дзятлінай, пахла медуніцай, ліпнула смолкай, вілося звяшкай, мякка гудзела пчоламі, дурманіла, круціла галаву. Дарожкі віліся ў гэтым шаленстве трыумфуючага жыцця такія вузкія, што праз некалькі гадзін дарогі ступакі абаіх, на дне “казла”, былі засыпаны слоем абабітых бартамі кветак. Травы былі такія густыя, што, здаецца, ляж на іх і яны ўтрымаюць цябе над зямлёй.

– Івар, – сказала яна.

Імя ў яго было дзіўнае. Ён трохі нават ганарыўся ім і на пытанні, чаму такое, адказваў, што некаторыя прыдняпроўцы любяць варажскія імёны: у памяць аб Рагвалодзе і Рагнедзе.

– Івар, – сказала яна, – мілы. Што ж гэта?

Гэта яна ўпершыню так сказала. Ён ведаў, што не падабаецца ёй. Занадта ўжо быў сціплы ў параўнанні з іншымі, дасціпнымі, спрытнымі. Адно імя ў яго і было незвычайнае.

– Гэта радасць, – сказаў ён і нечакана дадаў: – Гэта ты.

Яна не здзівілася.

– Не, – сказала яна. – Гэта дзень. Бог мой, які дзень!

Дзень сапраўды быў найлепшы дзень жыцця. Івар спахмурнеў толькі аднойчы: убачыўшы пустыя лугавыя азёры, спушчаныя ў Аку. На дне была чорная, у трэшчынах, гразь. Гэта было недарэчна. Яны ўсё адно не зарастуць добрай травой. Вымачыць і ўвесну і ўвосень. А прыгажосці няма.

– Які дзень! – сказала яна.

Маячылі ў густой – утрымае, як ляжаш, – траве коннікі. І дзіўна было, што ног коней не відаць. І коннікі тыя былі калгасныя вартаўнікі, але, магчыма, і запарожцы ў стэпе ці скіфскія разведчыкі.

– Дзень які.

Дзень палымнеў. Сонцам – у вышыні, ярасным кілімам траў – унізе. Вартаўнік праскакаў паўз машыну. За канём беглі два сабакі, ля самых задніх капытоў.

– Што за сабакі? – спытала Ніка ў “скіфа”.

– Ішчэйкі, – адказаў ён.

– Самі сабе хлеба ішчуць, – у тон яму сказаў Івар.

“Скіф” зарагатаў, хвастануў каня нагайкай, знік разам з сабакамі ў кветках, у чырвоным марыве.

...Некаторы час Івар вёў машыну моўчкі. Вакол гайдаліся, млелі, дурманілі, суха звінелі і вільготна шасталі паплавы.

– Ты сапраўды лічыш, што гэта – радасць? – спытала яна. – Што гэта – я?

– Даўно, – сказаў ён.

– Мілы, – нібы нечакана зразумеўшы, шапнула яна.

Цёплы, напоены водарам, звонам і гарачынёй ветрык плыў на іх.

Івар глянуў на яе. Яна сядзела з заплюшчанымі вачыма, з ценем нейкай радаснай пакуты ў краёчках вуснаў. Вялікія вочы змежаны, крылы праменькага носа ловяць духмянае паветра, п’юць яго.

– У мяне колы ў вачах ад сонца, – сказала яна. – Спыніся, Івар.

Травы былі такія густыя, што, здаецца, ляж на іх і яны ўтрымаюць цябе над зямлёй.

Гэта была няпраўда. Вакол іх, над імі, на іх каціўся, наступаў грозны, гарачы і вільготны травяны акіян.

Бялелі вялікія рамонкі, пазвоньвалі ліловыя званочкі, спявалі чмялі, упяўшыся ў малінавыя шары канюшыны, і рос, віўся, як хмель, аблытваючы рукі і ногі, бела-ружовы, прагны павой.

Але бачыў гэта, кветкі і зямлю, толькі ён. Яна бачыла гарачае марыва неба, у якім, трапечучы, застыў на хвіліну прагны сокал.

...Замест двух нумароў у гасцініцы яны знялі кутні пакойчык у невялічкім доміку над самай Акой. І ўдзень і ўначы з яго было відаць два небы. Толькі ўдзень гэтыя "небы" сінелі блакітам, а ўначы – густым кобальтам, які нехта папырскаў фасфарычным срэбрам. Не вельмі густа, бо стаялі месячныя ночы.

У пакоі, адасобленым ад пакояў гаспадыні калідорам, рыпелі маснічыны і звонка падалі з меднага рукамыйніка кроплі вады. Раз у чатыры секунды. Тут вісеў партрэт невядомага мужчыны ў крухмальным каўнерыку (даводзілася – з-за старога позірку – паварочваць яго аблiччам да сцяны) і дзве алеаграфіі: "Востраў мёртвых" Бёлкіна і "Сегодня нездоровится". На апошняй сядзеў белы сабачка, па-зайчынаму падвязаны чырвонай хустачкай у чорныя гарохі. Стаялі тут яшчэ пузатая камода і шырачэзны ложак.

– Лухта якая! – сказаў Івар, агледзеўшы гэта, калі яны засталіся адны.

– Нічога, – сказала яна, – затое водарам наносіць. З паплавоў.

І ён згадзіўся. Ён адчуваў сябе бессаромна, бязмежна шчаслівым. І толькі гэтае шчасце перашкодзіла яму заўважыць, што ўвесь наступны вечар яна была адчужанай.

На другую ноч ён прачнуўся ад дзіўных прыдушаных гукаў. Не зразумеў і, абняўшы яе, адчуў плячом нешта

мокрае на яе шчацэ.

– Вялікі верабей, што з табою? – спытаў ён.

– Памятаеш сокала т а д ы? – спытала яна.

– Я не памятаю ніякага... – ён асекся. – Ну, вядома... Ну што ты, што?

– Ён пастаяў над галавою і кінуўся ўніз, у кветкі. Вядома, схапіў некага.

І дадала нечакана глухім голасам:

– Н е т а к гэта... было.

Ён маўчаў. І яна, уздыхнуўшы, пачала казаць далей.

– Ты ведаеш, ты першы, Івар. Прабач, калі ласка, але пакуль не позна... Я прачнулася ад думкі: нічога гэтага не было. Былі паплавы, кветкі, коннікі, смолкі, павой.

– Я кахаў цябе ўсе гэтыя гады.

– А на мяне звалілася, як насланнё. І цяпер мне страшна. Няўжо ўсё? Пачалося і скончылася. А побач – ты.

Ён абняў яе асцярожна, як хворую. Бо гэта ён быў вінаваты ва ўсім.

– Таму, што са мной – няма канца, – сказаў ён.

– Як размяняліся, – сказала яна.

Абураны, ён адсунуўся. Яе шчырасць выклікала і міжвольную вялікую павагу, і адначасова глыбокую крыўду. Яна гаварыла тое, на што могуць адважыцца далёка не ўсе жанчыны, але ёй не трэба было казаць гэтага.

– Кветкі. Сонца. Раптоўна такая хваля ўдзячнасці да ўсяго, замілавання да таго, хто дзеліць гэта з табою... І вось гляджу ў ноч.

Ноч была светлая. Касыя праменні месяца білі паўзверх фіранкі.

– Што навяло? – спытаў ён. – Я?

– Ты, – нячутна сказала яна. – Ты потым шумеў у кабінеце старшыні райсавета аб тых спушчаных азёрах. Ён казаў, што зрабілі тое да яго, што выправяць. І ён быў добры, а ты непрымірымы, рэзкі – нібы і не ты… І табе было ўсё адно, побач я ці не. Нібы галоўнае, што ты заўважыў, – азёры, а не тое… Як той… сокал… Чужы.

– Мне і азёры і ты, – сказаў ён. – Разумееш, у тое возера глядзеўся нейкі далёкі ад мяне чалавек… Маглі б глядзецца закаханыя, як мы, праз тысячу год. У ім гняздзіліся качкі і брохала рыба. І маглі б гняздзіцца і брохаць яшчэ тысячу год. А тут абкралі прыгажосць, аднялі частку нечага і ад цябе, ад майго захаплення табой.

Яна вышэй лягла на падушках:

– Нібы падзяліўся мною і з тым, што быў, і з тымі, што будуць. А для мяне адзін той дзень і існаваў.

Івар абняў яе, але яна адсунулася:

– І ведаеш, мне дзіўна і страшна, што ты са мною. Не трэба гэтага было. Толькі той падманшчык-дзень. А потым, пасля кветак, гэты пакой.

– Зменім, – нязграбна сказаў ён.

– Не. Я пайду адсюль… раніцай, як прыйшла ўчора…

І, нібы дакараючы сябе, сказала:

– Вось так жа… нечакана. У адзін дзень.

Ён сказаў спакойна, але гэта было, як адчайдушнае маленне:

– У мяне быў дзень і яшчэ тысяча да яго.

Яна маўчала, і тады ён адчуў, што сэрцу не хапае

паветра. Хвіліну ён ляжаў у такім глыбокім адчаі, што цьмянела ў вачах, а потым зразумеў – не розумам, ўсёй істотаю сваёй, – што гэта канец, што да яго ў рукі сапраўды ўпаў толькі адзін дзень, а за ім не будзе нічога. Што здарылася – ён не разумеў, але адчуваў, што гэта непапраўна. І таму, што ён не разумеў нічога і лічыў, што яна з-за капрызу адбірае ў яго жыццё, абраза і гнеў на гэтую недарэчнасць выціснулі прэч адчай.

– Як хочаш, – сціснуўшы зубы, сказаў ён. – А я лічыў, што гэты дзень – першы. Што ўва мне і ў табе раптам дзіўна сышлося ўсё, што было, што будзе.

Бачыў яе вочы, што суха блішчалі ў цемры. І раптам яна сказала:

– А можа, яно і лепей... Нават напэўна лепей. Так я хаця буду помніць гэта ўсё без расчаравання, з удзячнасцю, са шчасцем. Адзін дзень... Хіба мала? – абаперлася на локаць, уздыхнула. – Ну вось, дурная. Я ж усё гэта ведала. І заплакала толькі таму, што занадта добра ведала, і на хвіліну мне здалося, што гэта – страта, што чалавек нешта ў жыцці можа затрымаць.

– Слухай, ты што гаворыш?

– А што? – непаразумела спытала яна. – Ты ж ведаеш, я так і лічыла, што ўсё на адзін дзень... Мне толькі вось зараз на хвіліну стала сумна. Прабач... Нічога, зараз усё добра. Усё стала на ранейшыя месцы.

– І што, – спытаў ён, – гэта ўстойліва? Звыкла? Прыемна?

Толькі намаганнем волі ён прымушаў не дрыжаць свой голас.

– Але. Усе так жывуць, – сказала яна. – Сённяшнія звычаі, сённяшняя мода, сённяшнія кнігі...

– Гэта якія?

– Ты... “Братоў Стронгаў” чытаў?.. Ну вось... І іншыя з

таго ж кола.

– Гэта аднадзёнкі, – сказаў ён. – Зразумей.

Размова пачынала цікавіць яго. Ён сапраўды ўспомніў, што заўсёды бачыў у яе руках амаль толькі такія кнігі. Крыўда ўсё яшчэ жыла, расла ў ім; жанчына гаварыла спакойным, амаль радасным голасам, быццам вызвалілася ад наслання. Ён помніў, што раней ён не быў так ужо занадта патрэбен ёй.

Відаць, і сапраўды акіян кветак зрабіў сваю справу. Штурхнуў яе да таго, хто быў побач. Адчула на хвіліну цеплыню да яго, убачыла сокала ў небе, а потым вызвалілася сваім звычаем.

Ён быў першы ў яе. І таму яна, адчуваючы, што канец, што вяртаецца да звычайнага шэрага дзён, што прайшоў той, адзіны ў жыцці дзень, якога ўжо не будзе, трохі паплакала. А там і забудзе. І нічога не зробіш.

А ён не мог без яе. І толькі гонар стрымліваў яго, не дазваляў зрабіць нешта абразлівае для сябе. Але ён задыхаўся ад гора.

– Гм, аднадзёнкі, – сказала яна. – І што? Таму і добра. Іншых і чытаць не трэба, бо адказваюць на ўчарашні дзень.

– Заўтра іх забудуць, – сказаў ён.

– Будуць новыя.

Гнеў пачынаў сляпіць.

– Ты нядаўна чытала Дос Пасаса, – сказаў Івар. – Ён – гэта “ўчора”.

– Я толькі што дастала, – усміхнулася яна. – Для мяне – “сёння”.

– А каб ты Шэкспіра толькі што дастала?

Яна, відаць, адчувала сябе азадачанай.

– Лухта, – сказала яна ўрэшце. – Вы, мужчыны, абрыдліва лагічныя. А мы жывём гэтым днём.

– Вы?

– Ну, я. І дарэмна я так забылася, што дала гэтаму чужому адчаю авалодаць сабой. Уначы ўсё перабольшваеш.

Ён амаль ненавідзеў яе ў гэту хвіліну.

– І ты можаш так жыць?

– Я заўсёды жыла так. Такія, як ты, – захопнікі. А такія, як я… Як у вас завуць тых матылёў, што жывуць адзін дзень?

– Аўсянікамі.

– Непрыгожа… Эфемерыда – лепей. Я – эфемерыда. Мне страшна, калі я ўяўляю ўсе вякі, што былі, і ўсе, што будуць… А ты клічаш мяне туды… А мне добра з маім таршэрам. Я не хачу, каб побач з ім…

– Што?

– Не хачу пампейскага свяцільніка і атамнай лямпы, якую калі-небудзь вынайдуць. Не хачу.

Ён сеў і закурыў.

– Што ж, – з сумнай усмешкай сказаў ён. – Сапраўды, нельга жыць ні ў якім дні, акрамя як у “сёння”. Пра-а-авільна па форме. А па сутнасці гэта чорт ведае што. Здзек.

– Такія жанчыны.

– Мана! Мана! Як жа тады думаць аб дзецях?

– І яны будуць “сёння”. І наогул, не хачу. Адразу, паслухайся цябе, папаўзуць бог ведае якія прывіды: “будучыя пакаленні”, “святое мінулае”, “праца для ўсяго гэтага”, “вярніся да роднай зямлі”. За гэта не плацяць! Нікому гэтага не трэба!

– Ясна, – сказаў Івар. – Я аднаго такога белетрыста ведаю. Ніжэй сярэдняй рукі. У яго таршэр… А паколькі… хто яго ведае, што ў сённяшнім мастацтве добра, а што дрэнна, які мастак выйдзе ў вялікія, а які не, то ў яго на сценах карціны Клевера… Пастаўшчыка двара яго імператарскай вялікасці… У кнігах ён, мабыць, не за імператара, а што на справе? Мяшчанота!

Спрэчка перайшла ў варожасць. Раніцаю Івара накіравалі ў Салотчу і далей. Ён ездзіў і ездзіў, імкнучыся забыць пра той прыкры выпадак. І не мог.

…І вось яны сядзелі на адхоне, а перад імі былі вільготныя паплавы, на якіх згасала вясёлка. Свяцілася толькі ля самай зямлі, як рознакаляровае вогнішча.

– Заўтра я еду, – сказаў ён другі сказ за ўсе гэтыя гадзіны.

– Куды? У заўтра?

“Лухта. Няўжо яна нарываецца на спрэчку?”

Івар скоса зірнуў на яе. Ніка глядзела на яго быццам са здзіўленнем, бо бровы няроўна прыўзнятыя. А можа, гэта іронія?

– У заўтра. Што перадаць?

– У мяне сваё заўтра, – здрыгануліся яе вусны. – Без гасцінцаў роднай Беларусі, без фатоннай ракеты і без мастака з Галынічаў. Майму “заўтра” не будзе справы да гэтай фікцыі.

– Добра, – сказаў ён. – Давай тады на развітанне з’ездзім ва “ўчора”.

– Вельмі мне тое прыемна, – сказала яна.

– У будучыню не магу, – падаў ён руку, – а ў былое давай… Уставай.

– Што ж, падзецца ўсё адно няма куды. Давай тады паедзем.

Берагамі, зарослымі купамі дрэў, яны ішлі нядоўга. Пачаўся звівісты спуск уніз, да рукава Акі. З кожнай павароткай усё новыя і новыя, зялёныя, чароўныя краявіды ўставалі перад імі... А потым за адной павароткай адкрыўся вачам зялёны домік з дошак. Над ім клубіліся, як мірныя выбухі, пышныя зялёныя дрэвы.

– Гарадская станцыя чаўноў, – з сухой усмешкай сказаў ён.

– Гэта тваё “ўчора”?

Івару здавалася дзіўным, што некаторыя людзі так любяць мучыць другіх, але што зробіш. Трэба трымацца, як індзеец падчас катаванняў: рабіць выгляд, што табе робяць манікюр.

– Калі меркаваць па яе лодачных маторах, дык гэта “дзесяць год назад”.

...Хлопец у цяльняшцы звалок да металічнага чоўна пераносны матор, усталяваў яго і, ні пра што не пытаючыся, торгаў за ланцужок бітых дзесяць хвілін, намагаючыся завесці сваю “канструкцыю”. У яго было суровае аблічча, бо ён адчуваў свой абавязак. А на беразе па костачку ў пяску стаяла басаногая маладая жанчына ў штапельнай сіненькай сукенцы, зграбненькая, жоўтагаловая, як лотаць, і казала свайму марачку:

– Ты там босы не хадзі.Там тыя падсобныя чэрці накідалі дроту.

– Не пайду, – хмурыў белыя бровы марачок.

Жанчыне было шкада, што вось едзе мужык супраць ночы.

– Ты і не пад’еў, – сказала яна. – Табе з тваім... са здароўем.

– Ды што ты, Маша, – саромеўся марачок.

І адначасова касіўся на пасажыраў, нібы запрашаў іх у

сведкі: вось, маўляў, баба. І непрыемна гэта, канечне, але што зробіш, баба яна баба, і лепей не супярэчыць.

– І ў Шатры не хадзі, Толік. Ну яго, кума, да д’ябла.

– Ну яго, – згадзіўся Толік.

– І правільна. – Жанчына, здаецца, прымушала сябе верыць, што яе Толік не пойдзе ў нейкія там Шатры. – А то гэты кум – толькі б яму гарэлка.

Калі белыя шлейфы пены закіпелі за кармою чоўна і постаць жанчыны на беразе стала маленькай, Івар спытаў:

– Жонка?

– Але, – сказаў марачок. – Год як жанатыя. Як з флоту прыйшоў.

– Балтыец?

– Чорнае, – сказаў марачок. – Вось тут і ўладкаваўся… бліжэй да вады.

– Дрыжыць яна за цябе.

– Баба, – прыемна пачырванеў марачок.

– А сам спаскі?

– Спрадвеку.

– Што гэта яна аб тваім здароўі так?

– Я застуджаны. Шлюпку нашу перакуліла, у лютым. Мілю праплыць аднаму лухта, а ўдвух – цяжкавата.

– З кім жа ты ўдвух плыў?

– З шатроўскім кумам. Яму ключыцу перабіла.

Абое зірнулі на марачка з некаторым здзіўленнем. Але ён глядзеў на сонца, што сядала ў люстра Акі, і быў абыякавы.

– Што за Шатры? – спытала Ніка.

– Вёска такая ля Старой Разані. Там шатры стаялі... гэтага... ну...

Батыя? – спытаў Івар.

– Во-во, Батыгі, – сказаў марачок, ужыўшы менавіта тое імя, якім звалі Батыя жыхары гэтага наваколля восемсот год таму.

Ніка, відаць, таксама ведала гэта, бо яе бровы трывожна ўскінуліся.

Івар пасадзіў Ніку далей ад носа, каб не накідвала пырскамі, скінуў з пляча спартыўную сумку і, дастаўшы з яе сваю куртку для дарогі, накінуў на вузкія плечы дзяўчыны.

– Сядзі, – сказаў ён.

Калі ён хацеў паставіць сумку ў нос – у ёй нешта звякнула. Паглядзеў – бутэлька гарэлкі, хлеб і бляшанка салакі ў масле. Успомніў, што хацеў пасядзець з аб’ездчыкам у Князеве, але той хату замкнуў, а сам паехаў у Разань. І ён, Івар, паставіў “скарб” у сумку і забыўся.

– Нібы на пікнік едзем, – сказаў ён.

– Які пікнік без гарэлкі, – сказаў марачок і філасофскі дадаў: – Скажу я вам, і не трэба. Самая гэта атрута.

Ветрык абвяваў твары, таму што човен аж ляцеў па імкліваму шклу вады. Сонца ўжо села. Нехта разліў на цэлай палове неба журавінавы сок. І ад гэтага здавалася, што Ака поўная не вадою, а крывёй.

– Было, – уздыхнуў Толік, нібы ў адказ думкам Івара.

І зноў Івар убачыў трывожныя вочы Нікі.

Яны выйшлі на шырокі абшар Акі. З захаду насоўвалася ноч. Высокі бераг, да якога яны плылі, быў цьмяна-

крывавы, але згасаў на вачах, нібы зямля ўсмоктвала чырвань. У ярах берага ляжалі ўжо грыфельна-блакітныя цені.

– Івар! – сказала Ніка.

– Што?

– Не, нічога.

Нешта цямнела пад ярам. Проста закінутая царква. Яе не было ў той час, як прыходзіў Батыга. Значна пазней узвялі яе людзі, і не на самым месцы спаленага горада, а за валам, нібы баяліся старога месца, прымхліва думалі, што яно праклятае на векі вечныя. І пабудавалі тут, і нічога добрага з гэтай выдумкі не атрымалася. Пабудова як быццам засохла ў засені крывавых валоў: асінка пад іржавай скалой.

А над руінай уздымалася нібы вялізнае плато, вышэй за ўсе астатнія адхоны і стромы. Яно ляжала такое змрочнае, што веі Нікі здрыгануліся, нібы яна ўбачыла здань.

Дзень ужо згас, калі яны падняліся на крутаяр, не заўважыўшы вышыні вала, бо ён быў тут проста прадаўжэннем берага. Глянулі з вышыні на залаціста-сінюю раку. Рака спакойна прымала ў свае віры ноч.

...Перад імі ляжала нешта вялізнае, увагнутае, блакітнае і пустое, недзе далёка па акаёму акрэсленае цёмнымі, невысокімі, здавалася, валамі.

Яны спусціліся ўніз і апынуліся раптам у такім глухім маўчанні, што стаяла ніякава.

Уся гэтая катлавіна з яе бязмежнасцю і цішынёй, з блакітнымі ценямі і бязлюдствам нагадвала месячны кратэр.

Акрамя каменных і таксама нядаўніх слупоў і абваленых арак на адхоне – як сягае вока – нічога: ані каменя, ані руіны, ані дрэва. Нічога.

Цьмянела. На ультрамарынавым небе заварушылася нованароджаная зорка. А людзі ішлі ўсё далей ад Акі, да процілеглага краю мёртвага кратэра.

Падала ранняя раса, халадзіла ногі. Паабапал сцежкі цягнуліся рады чагосьці блакітнага. А Івар ішоў наперад, перад чужым хлопцам і не менш чужой цяпер жанчынай, і нешта сумна і гаротна сціскала ягонае сэрца.

Быў вялікі горад. І вось аднойчы падступіла пад яго забрала арда чужых людзей, якія жылі разбоем, як вялікія рыжыя мурашкі, і якіх ніхто не чакаў. Імчалі намётам, і была іх такая процьма, што нават людзі на вежах з жахам і гідлівасцю пачулі чужы пах. Пахла потам нямытых ад нараджэння цел і барановым лоем.

– Кху! Кху! Кху! – ляцеў з-пад частаколаў крык крумкача.

Яны знішчылі горад. Да апошняга бервяна. Апошнія абаронцы з малай дружыны Еўпація Калаўрата прыйшлі на папялішча і скамянелі ад гора. Колькі разоў потым даводзілася мужчынам славянскай зямлі стаяць на котлішчы і не ведаць, чый попел нясе унь той смерч?! Можа, попел збожжа, спаленага ў засеках, а можа, і попел сына?!

І Калаўрат гнаўся за Батыгай і сек ягоных нукераў так, што разжарваліся мячы... Разань манголы ўзялі толькі таму, што, перамогшы Кітай, узялі адтуль “пarokі”, сценабітныя машыны.

“Парокі” яны ўжылі і супраць маленькай раці жывых. І забілі.

І Батыга глядзеў на людзей, расціснутых пудовымі камяніскамі, з жахам і зайздрасцю:

“Былі б у мяне такія – трымаў бы іх супраць свайго сэрца”.

Івар адчуваў, што ён быў бы бедны і слабы, – сляпое кацяня, забытае ў траве! – каб не жыў у ягоных жылах,

разам з запалам сённяшняга змагання, дзень пагібелі Разані і, яшчэ больш, дзень Крутагор’я, у які яго, Івара, браты-беларусы ўратавалі ад татар славянскую і неславянскую поўнач.

І Цяпінскі, і Вячка, і Міхал Крычаўскі – усе яны былі ў ім. А ён быў – усе тыя людзі, што будуць. Усе.

Але што было да гэтага жанчыне, якая з неахвотай, толькі таму, што рабіць не было чаго, пайшла за ім на гэтую “экскурсію”.

...Быў агонь... Быў потым жар... Цяпер нічога... Кратэр месяца.

Блакітныя радкі паабапал сцежкі – ён прыгнуўся, каб паглядзець, – аказаліся бульбай.

– Падсобныя гаспадаркі служачых, – сказаў Толік. – Нічыя зямля. Год як узаралі.

У бульбе сям-там нешта бялела, цьмяна і невыразна. Івар зрабіў некалькі крокаў па барознах і схіліўся.

– Што там? – спытала Ніка.

– Цэўка, – дзіўным (такога яна яшчэ не чула ў яго) голасам адказаў Івар. – Чалавечая.

Гэта была, сапраўды, галёначная косць. Івар асцярожна выйшаў да сцежкі... Ішлі доўгі час моўчкі.

– Чорт ведае што, – голас Івара сарваўся. – Што яны сабе думалі... служачыя?

Невымоўная пагарда прагучала ў яго тоне:

– Нельга такога... Не-льга... Першыя ж загінулі з усіх... Не ўваскрэслі... Горад лёг і не ўстаў... Бульба... Зямлі ім, падлам, мала, каб яны яе елі, зямлю тую, каб яны...

– Праўда, – сказаў Толік. – Непрыгожа. На могілках гарод развялі.

– Подла. Гэта ж суцэльныя могілкі. Тут невядома, дзе

зямля, а дзе прах. Дык паважайце ж вы такую зямлю, гады. Не варушыце. Хай спяць…

Ён ніяк не мог супакоіцца і, нібы плуг жывых людзей, а не косці, вывальваў з зямлі, абурана кідаў словы.

– А каб яны бачылі, што гэты іхні мёртвы кратэр… не ўсё яшчэ на зямлі – помнік ім, няхай нават звычайны, з бетону… Тут – можна, бо яны ж бетону не бачылі.

– Дзяцей трэба сюды вадзіць, – змрочна і нібы засаромлена сказаў Толік.

Лапік бульбы скончыўся. Вакол стаяла блакітная нечапаная трава. Вышэй каленяў.

– Ты, хлопец, сакратара паведамі, – сказаў Толік.

– Пайду, – сказаў Івар. – Не паеду раніцай. Пайду.

– Абавязкова схадзі… Івар, – раптам вельмі ціха сказала яна.

На траве стала лягчэй дыхаць. Магчыма, таму, што дзірван надзейны хутаў тое, белае, шчодра рассыпанае ў бульбянішчы.

Івар некалькі хвілін ішоў моўчкі. Потым сэнс слоў дзяўчыны дайшоў да яго, і ён здзіўлена пакасіўся. Не, ідзе спакойна. “Таксама мне яшчэ дбайніца”.

Падышлі ўрэшце да ўнутранага ўхіла валоў.

– А невысокія, – сказала раптам Ніка.

Яны падняліся на вал і раптам застылі. Пад нагамі была бездань. Злізаны часам, сточаны, вал усё ж зрываўся ўніз такой страшнай, асабліва ўпрыцемку, прорвай, што халаднела ў нагах. І ў сінім сутонні направа і налева, да самага далягляду, ішоў усё той жа страшэнны, мёртвы, бязлюдны яр.

Толькі тут ахапіла іхнія сэрцы тое, што знікла. І яны ўсвядомілі душою магутнасць працы тых, што ўсе

паляглі тут, і веліч горада, які загінуў бясследна, так і не адрадзіўшыся.

Яны сядзелі моўчкі доўга-доўга, а яр падаў з-пад ног, нібы хацеў агаліць сэрца зямное, ішоў у абодва бакі, нібы хацеў абняць зямлю.

У кратэры сям-там пачыналі ўставаць слупы цёплага туману. Варушыліся.

– Бачыце той, самы высокі, – сказаў Івар. – Недзе там, на княжай палове, стаяў церам. Калі малады князь паехаў паслом у арду і яго там зарэзалі – Еўпраксея, жонка ягоная, узышла на вышкі церама і з дзіцём кінулася адтуль. Ведала, не абароняць.

Слуп стаяў і чэзнуў паступова. Відаць, патокі паветра зганялі туманы.

– Дзіўнае месца, – сказала яна. – Такі нечаканы сум. Уладны. Дзе-небудзь ёсць яшчэ такое?

– У нас ёсць, – сказаў Івар. – Друцк.

– Цікава, – сказаў Толік. – Што, усё гэтае – можа быць, каб так і знікла? Каханне такое. Засталося ці не?

– Засталося, – сказаў Івар. – У людзях.

Нейкае няпэўнае святло зараджалася за ярам, за пустым полем на другім баку. Яно было бязмежнае, тое поле. Бязмежнае і пустое і трывожнае сяйва паступова залівала яго, нібы там, за даляглядам, налівалася зарыва.

Ніка сцепанулася, можа, ад лёгкай жуды, можа, ад холаду.

І тады Івар дастаў свае “князеўскія” прыпасы.

– Вып’ем атруты? – сказаў ён. – Справім трызну, Толя?

– Самая атрута, – сказаў марак. – А і вып’ем. Такое ўбачыць, ды не выпіць.

– Вып’ем, – сказаў Івар. – За гэты народ, што там…

Марачок выпіў з крышкі тэрмаса і скарынкай падчапіў салакі.

– Бедны народ, – сказаў ён. – Збожжа сеялі – мякінку елі. Ездзіў на іх, відаць, хто хацеў. І шкада, што ездзілі. Бо вось ляжаць жа… Ён, народ гэты… у-у!..

Пакруціў галавою, бо слоў больш не было.

Сяйва яснела, ператвараючыся ў барву.

– За старога князя, – сказаў Івар. – Які ён ні быў, а лёг… І за Фёдара, што засяклі ў ардзе.

– І за ўнука, што… з маці, – шэптам сказала дзяўчына.

– Імя ж яго – не вем.

Івар выпіў. Трох чалавек маўчалі.

– Ведаеце што, – сказаў Толік. – Вы хвілін трыццаць можаце пачакаць?

– А што? – спытаў Івар.

– Я ў Шатры, да кума. Гэта дзесяць хвілін. Хачу на заўтра запрасіць.

І з гонарам дадаў:

– Сыну два месяцы.

– Добра, – сказаў Івар. – Канечне, трэба сказаць.

Толік пайшоў зрэзам вала, спусціўся ў катлавіну, знік з вачэй.

– Моцны, – сказала яна. – Расце сабе сярод гэтых руін, карэннямі камень ламае.

Ён змаўчаў. Не ягоная гэта была справа.

Яснела, гразнела зарыва. І скора стала зразумела,

адкуль яно. Над бязмежным полем, адтуль, з-за яго абшару, выкаціўся вялізны, як шчыт, барвяны месяц. Барвяны, як рана, трывожны, як невядомая пагроза, ён усплываў з татарскага боку і асвятляў поле, глядзеў няўмольна на вал, на людзей, на зямлю.

– “Лісіцы брэшуць на барвяныя шчыты”, – сказаў Івар.

– Гэта “ўчора”? – спытала яна.

– Не. Гэта і ўчора, і сёння, і заўтра. Гэта – заўсёды… Як той, чыя костка. І Толік. І яго сын. І заўтра гарэлкі нап’юцца, і кум прыйдзе… Ат, ды што там… І будуць успамінаць, як плылі…

Месяц наліваўся барвай, але здаваўся чамусьці менш пагрозлівым. Можа, таму, што ўсё было і ўсё будзе… Ух, як яны ляжалі калісьці, на полі: у купах, упяўшыся адзін аднаму ў глоткі… Дрэўкі дзід раслі з іхніх грудзей… А ў Толіка жоўтагаловая, як лотаць, жонка, і заўтра ён абавязкова вып’е. Усё добра, толькі ў яго, Івара, дзірка на дне жыцця… А іначай і жыць не трэба. Гары яно, такое жыццё. Без добрых людзей, якія былі, ёсць і будуць, без іхняй праўды, чысціні, без бойкі за ўсё гэта. Бо так вось здохнеш.

– Ты дзе? – спытала Ніка.

– Там, – сказаў ён.

Над полем уставаў спакойны барвяны шчыт.

– Разумееш, – сказаў Івар, – я сярэдні просты чалавек. Ад мяне не застанецца памяці. Я не веру ў бога. І таму я не магу жыць іначай, не адчуваючы сябе… часткай усяго, што было, ёсць і будзе. Іначай я памру, знікну… без слядоў. Як для цябе тыя… у кратэры. А каб не яны, каб не нашы беларускія хлопцы ў Крычаве і пад Крутагор’ем – уся зямля стала б вось такой.

Ён хітнуў галавою ў бок папялішча, налітага чарнілам густой цемры.

– А я? – спытала яна.

– Я кахаю цябе, – сказаў ён. – Але што мне ў адным дні? Ты мне… назаўжды, як гэты свет, і паплавы, і валы, і… Беларусь.

І, памаўчаўшы, дадаў:

– Нават калі мяне не будзе… А ты думаеш іначай… Таму – ідзі…

Выліўшы ўсё, што было на душы, ён нейк холадна і прасветлена паспакайнеў.

– Я пастараюся забыць, – сказаў ён.

Яна сядзела, схаваўшы пад сукенкай ногі і абхапіўшы іх рукамі. Сядзела, паклаўшы падбароддзе на калені. І ўсю яе, разам з курткай, накінутай на плечы, разам з удумнымі вялікімі вачыма і ссунутымі бровамі, заліваў зарывам барвяны шчыт, які ўставаў над зямлёй, вялізны крывавы шчыт.

– Налі, – ціха сказала яна.

– За што вып’ем? – спытаў ён.

– За княгіню з сынам, – сказала яна.

Яны выпілі тое, што заставалася. Потым Івар устаў, перахапіўшы бутэльку за рыльца, як гранату. Устаў і падышоў да краю яра, і яна ўбачыла на фоне барвянага шчыта яго вялізную постаць.

– Ты што? – спытала яна.

– У бок татар, – з нейкай адчайнай весялосцю адказаў ён. – Трымайце, д’яблы копчаныя!

І, выгнуўшыся, мятнуў… Асветленая зарывам, бутэлька праляцела над ярам, і палёт яе быў доўгі – здавалася, канца не будзе. Яна праляцела яр і процілеглы схіл ля яго і ўпала недзе далёка, вельмі далёка ад іх, у крывавым полі.

– Збірайся, – сказаў ён. – Дай руку.

Яна глядзела на яго знізу дапытлівымі, дзіўнымі, трохі нават страшнымі ў гэтым зарыве вачыма.

– Сядай, – сказала яна.

Голас быў такі, што ён сеў, хаця і ведаў: дарэмна.

– Яны прайшлі, праўда ж? – спытала яна.

– Ну.

– І мы?.. І я прайду, і ўсё?.. Такое кароткае ўсё?.. Прайшлі – і косткі ў бульбе?

Ён маўчаў.

– Івар…

Ён маўчаў.

– Я яшчэ многага не разумею. І я… не магу без цябе ў гэты кароткі час… Што ёсць я без цябе?.. А ты… Я, разумееш… я слабая, відаць… А ты, я не ведаю, што такое ў табе?.. Але нешта трывалае, магутнае… Я не ведаю, што яно, але яно перажыве.

Голас яе задрыжаў.

– Ты сказаў мне аб ім, а я не зразумела… Я, відаць, вельмі абразіла цябе… Ты павер мне: я зразумею, зразумею цябе. Ты для мяне… як першы крок да тваёй праўды. Мне страшна без яе…

Ён маўчаў. Ён не верыў пасля ўсяго, што было.

– Ты паехаў, і я зразумела… Калі ласка, не адмаўляй мне…

Івар працягнуў руку, яшчэ не разумеючы, што здарылася.

– Я раптам адчула: ні хвіліны не магу без цябе.

Рыданні аддаліся так раптоўна над гэтым ярам, над гэтым пустым кратэрам, над полем, паўзверх якога

плыў расплаўлены і грозны барвяны шчыт. Яны аддаліся так раптоўна, што ён спалохана схапіў яе за плечы.

– Што з табою?

– Я была дурная… Я нічога не разумела… Калі можаш… даруй мне, Івар.

Барвяны шчыт плыў над імі.

ЗАЛАТЫ БОГ

(З цыкла “Казкі мора”)

Уладзіміру Калесніку

У старой былі дзівосныя вочы. Нават цяпер, запалыя, яны былі вялікія, нібы ў маладой… На палову аблічча. Мудрыя, усё разумеючыя і адначасова па-дзіцячаму разгубленыя і здзіўленыя, яны ззялі маладой, гарачай сінню… Можа, ад мора, на якое яна неадрыўна глядзела…

– Дзень добры, сіняе мора,– сказала яна. – Вось я і ўбачыла цябе. – І, схіліўшыся ў зямным паклоне, дакранулася рукою да мокрай галькі.

Шыпучая цёплая вада дакацілася да чорнай, пабітай зморшчынамі і вечнымі мазалямі рук і лізнула яе. І старая ўсміхнулася, такая цёплая і празрыстая была вада.

Сагнулася яна таксама надзіва лёгка. Як нявеста, калі яе вымушаюць збіраць рассыпаныя сваццяй на падлозе голкі: ”Ці гнуткая ў стане?”

Яна стаяла, гледзячы на мора. Стаяла без стомы, прамая, уся ў чорным, з шалем, які звісаў з яе галавы, як вялізныя чорныя крылы. Стаяла пасля снядання, пасля абеду. Часам нават пасля вячэры.

Вусны яе няўлоўна ўсміхаліся, а мора шыпела і білася ля ног.

Быў канец верасня. Стаяла ласкавая цеплыня без спёкі. На курорце было мала народу. Будынкі стаялі ў засені парадзелых акацый напаўпустыя, сумнаватыя.

Начамі старая дрэнна спала. Патрэсквалі за акном сухія карычневыя струкі гледычый, уздыхала – недзе вельмі блізка – мора.

А ўдзень яна зноў ішла ад свайго двухпавярховага будынка да мора. Астатнія домікі курорта былі аднапавярховыя, хаваліся ў зарасцях і нагадвалі ёй вёску. Вось толькі кактусы, што дацвіталі між іх, ды мясістыя калючыя агавы ўраз разбівалі ўражанне.

“Альясы якія велічэзныя выраслі, – думала старая.– Вядома ж, не ў гаршку.” А потым яна выходзіла на бераг, бачыла ў левым баку доўгі гарбаты мыс, то зеленаваты, то ліловы, то жоўты, бачыла направа вялікую цёмную гару, усю з дзікага каменю, а пасярэдзіне – сіняе мора, нібы крышталь чысцейшай вады, устаўлены ў іржавы, грубы пярсцёнак скал.

На дне ён, відаць, быў вельмі дакладна і нерухома падагнаны да аправы, гэты крышталь. Да самай маленькай трэшчынкі. А паверхняю ён гуляў, як той камень, што старая калісь бачыла ў пярсцёнку на руцэ ў настаўніцы: то ён табе як бэз, то як сліва, а то як ружовае сонейка.

– Тэкля Данілаўна, – падыходзіла да старой сястра-гаспадыня, – вы зараз на гадзінку якую прыселі б у шэзлонг… Гарачыня пачынаецца.

– Дзякуй, Ларысачка… Дзякуй, табе, донечка мая.

Ларыса з самай хвіліны прыезду ўпадабала старую. Увесь час сачыла за ёй: каб не перагрэлася, каб ела, як трэба ў яе ўзросце, каб не стамлялася. Спрабавала адгаварыць ад экскурсіі, але старая была трывалая і неяк па-харошаму цікаўная добразычлівай і прыхільнай

цікаўнасцю да свету, якой вызначаюцца тыя, хто мала пабачыў у жыцці, але шмат пераржыў.

– Не клапаціся, галубка, – казала яна Ларысе. – Нічога.

І сядала на першую лаўку аўтобуса. “Каб шырэй бачыць”.

– Не стамляйцеся, бабуля.

– Як малая ты ў мяне, – аблічча старой аж свяцілася.

Яны смяяліся. А суседзі потым пыталі:

– Колькі ж вам год, маці?

– Семдзесят пяць, – адказвала яна.

– Ого!

– А што там “ого”! Жыць – жыла.

І, памаўчаўшы, дадала:

– Не нажылася… І не нажывуся…

На курорце было ўжо раскошна і пуставата. Зачыніліся на зіму амаль ўсе кіёскі. Толькі “віно”, “кактэйлі” ды “чабурэкі” яшчэ гандлявалі. Выконвалі план.

Але мора дыхала па-ранейшаму цеплынёю, радасцю, шчасцем, летам. Толькі ў сініх ценях, што ляжалі на схілах вялікай гары, ды ў прыглушаных адценнях неба жыў, асенні ўжо, ласкавы сум.

Яна гадзінамі стаяла на беразе. І глядзела. І не магла наглядзецца

У адзін з такіх дзён побач з ёю села маладая жанчына. Купальнік шчыльна абцягваў яе кволыя і пяшчотныя плечы, танюткую – пальцамі ахопіш – талію, моцныя і гнуткія клубы. На купальніку, якраз на высокіх маладых грудзях, дыхаў, плыў кудысь караблік пад блакітнымі ветразямі.

Жанчына закінула за спіну рукі, абаперлася імі, закінула назад галаву і апусціла зацістыя ногі ў ласкавую ваду. І вада, празрыстая, блакітна-зялёная, набягала на гэтыя ногі, рабіла іх бліскучымі, залатымі, усмоктвалася ў гальку і зноў наступала.

Аблічча было бясстраснае, з велікаватым ротам, роўным носам, вельмі доўгімі веямі. Нічога на ім не было, акрамя млявай насалоды ад цеплыні і салёных павеваў ветрыка.

Старая акінула яе позіркам і зноў стала глядзець удалячынь. Жанчына ёй не спадабалася. Было ў гэтай дзіўнай стаці нешта нядобрае, халаднаватае, занадта ўпэўненае ў сабе. “Царыца, – падумала старая, – Толькі царам тваім цяжкавата”. Гэтая зусім дзіўная, цалкам падсвядомая і інстынктыўная непрыхільнасць была такой раптоўнай, што старая нават трохі разгубілася. Нібы яны сустракаліся недзе ў другім жыцці і там гэта жанчына нанесла ёй нейкі вялікі боль, самы горшы, за які нельга даравацъ.

Яна зноў агледзела жанчыну і прызналася сабе, што побач з ёй сядзіць дзіва. Трэба было быць справядлівай: за такою мужчыны ідуць, куды яна хоча. І не тое, каб яна была прыгожая, а так... Кожны з іх адчувае, самым запаветным, што вось яно, тое, што даводзіць да забыцця самога сябе. Прыйдзі, працягні рукі – і нічога ўжо больш не трэба.

Старая заплюшчыла вочы, села пад тэнт і сядзела так, нерухома.

– Вам, бабулечка, не трэба было сюды ехаць, – пачула яна занадта мілагучны голас. – Спёка.

– Чаму гэта?

Яна ўбачыла шэрыя, халаднаватыя вочы суседкі, якія зараз былі... не, даволі добра ўдавалі прыхільную зацікаўленасць.

– Позна гэта вам, – адказала жанчына, – поўдзень.

Старая пакрыўдзілася:

– Лёгка ты гэта гаворыш, “позна”. Я, любая, два гады толькі як рабіць скончыла, хай табе вядома будзе.

І дадала:

– Я ўсё жыццё марыла пра мора. Так што…

– Што, дзяцей няма? – шэрыя вочы глядзелі прыхільна і халаднавата. – Дапамагчы не было каму, што работалі?

– У мяне, любая, сын. Лепшы на свеце.

Іскрынку смеху ў вачах суседкі не заўважыў бы ніхто, акрамя яе.

– І грошай у мяне цяпер, магчыма, больш, чым у цябе.

Абрэзала:

– Ты, мабыць, гэтага не разумееш. Але зямля… зямлю кідаць нельга.

На гэтым размова скончылася. Старая пасля таго не завяла сабе знаёмых. Суседка не віталася з ёю, страціла цікавасць. Адна Ларыса ўвесь час займалася старой.

“Сакоча сабе і сакоча, – з пяшчотай думала старая. – Такая цацарачка, лялечка ты мая, дай табе бог шчасця, ды мужа добрага, ды дзетак”.

…Народу было мала. Нейкія ваенныя, што з дня ў дзень вудзілі – і не вывуджвалі – рыбу, некалькі пісьменнікаў, дзяўчаты, якім да старой не было справы.

Пасябраваў з ёю толькі паджылы таўстун, Петра Мадэставіч, сівы, з дабрадушнай, да вушэй, дзіцячай усмешкай. У яго былі спадзістыя плечы, тлустыя грудзі, што зараслі сівым воласам, і вялізны круглы жывот. Плаваў ён, як плавок, гадзінамі, а калі ставаў па грудзі ў вадзе і скрыжоўваў караценькія лапкі, то вельмі нагадваў “дзядулю вадзяніка” з карціны Білібіна.

Спецыяльнасць у Петры Мадэставіча была рэдкая –

скульптар. І не проста скульптар, а такі скульптар, які аднаўляе партрэты даўно памерлых людзей па іхняму чэрапу. Здавалася б , пры такім частым сутыкненні са стагоддзямі быць яму змрочным і разважаць аб тленнасці жывога, а ён быў рухавы, вясёлы, крыклівы, як канюка, і цікаўны да ўсяго.

– Цёцю! – гарлаў ён, вылазячы з вады. – Гэта ж скора вашы імяніны святкаваць будзем!

– Ты адкуль ведаеш? – усміхалася яна.

– А як жа, – рабіў Петра посную морду. – Дваццаць чацвёртага верасня… Святой першамучаніцы Тэклі.

Нельга было не засмяяцца, так не пасаваў посны выраз да яго круглай фізіяноміі.

– Ну, – казала яна.

– То, можа, разам адсвяткуем, цётачка?

– Як гэта?

– У мяне ж дваццаць трэцяга… Па-а-кут-ні-кі-і Андрэй, Іван і Петра… Ня-адзе-ля шаснаццатая па-а сё-му-се…

– Можна, – казала яна.– Ды ты забудзеш.

– Не можа гэтага быць, – казаў ён. – Выпіўку ды забыць.

– Будзеш ты на тым свеце смалу з дзёгцем піць.

– Прызвычаімся, – казаў ён.

– Пі, пляменнічак, колькі няшкодна, – пасля паўзы казала яна. – Гэта ўсё лухта. Няма таго пекла.

– Так і няма? – здзіўляўся скульптар.

– Няма.

– І тое праўда.

Яны паглядалі на нешматлікіх суседзяў на пляжы.

Ляжалі на гальцы дзяўчаты, карычнева-чырвоныя, гарачыя ад сонца.

Хадзілі між іх заўсёднікі – маладыя людзі з ухмылачкай, – шнырылі вачыма, шукаючы, каго б пажэрці.

– Бобікі, – казаў таўстун. – Драпежнічкі з вышэйшай хатняй асветай.

– Кінь, – казала яна, – сам быў не лепшы.

Жанчына глядзела на мора, на сінія ўзгоркі, рэдка парослыя сумахам, і прыжмурвалася:

– А-ёй, гарачыні колькі. Во каб гэта нам… Што б расло!

Яна ўспаміна́ла свае балоты, векавыя ліпы ў прысадах, палёт бяроз на гасцінцах і туман між медных ствалоў пушчы.

…Дні праз чатыры пасля таго як жанчына з’явілася ля мора, прыехала новая група, чалавек восем, усе ажыўленыя, але бледнатварыя – відавочна, з поўначы. Штосьці рабіла іх падобнымі адзін да аднаго, гэтых мужчын. Магчыма, іронія, магчыма – утрапёны агеньчык, які гарэў у іхніх вачах, калі яны, спрачаючыся, ішлі з аўтобуса да канцылярыі.

Вызначаліся сярод іх асабліва двое: стары з абліччам румянага фанатыка і малады чалавек год пад трыццаць.

Калі малады чалавек раздзеўся, кінуўшы вопратку на ляжак, і павольна пайшоў берагам, “драпежнічкі” глянулі на яго і засумавалі. А дзяўчаты, калі ён праходзіў, глядзелі наўздагон ва ўсе вочы, забыўшыся на сарамяжлівасць і стрыманасць, забыўшыся нават на спрадвечную жаночую ўнікліва́сць, якая бліжэй за ўсё да какецтва.

Ён быў дзівосны. Кісці рук і галава, відаць, трохі ўжо загарэлыя ў дарозе, залацістыя, а ўсё астатняе белае, як пена.

Шыракаватае аблічча, прыемныя цвёрдыя мускулы ля

рота, сінія вочы ўразлёт, залацістыя валасы… А цела!.. Толькі на грэчаскіх статуях бывае часам такое. Ані грана лішняга не было ў ім, але не было і таго, што часам брыдзіць цела прафесіянальнага гімнаста, тых суцэльных вузлоў мускулаў, што, як звязкі змей, непрыгожа ходзяць пад скурай.

Яно было гладкае, цвёрдае, з шаўковай скурай. І дзіўнымі здаваліся пры шырыні плячэй дзявочая талія і вузкія моцныя клубы.

Не звярнуў на яго ўвагу толькі мастак, які сядзеў з альбомам на лежаку, ліхаманкава замалёўваючы жанчыну ў чорным. Жанчына стаяла ля самай вады, гледзячы ўдалячынь. Мастак толькі што прыехаў, выйшаў на пляж і ахнуў: перад ім стаяў жывы прататып смуткуючай маці для ягонай карціны.

А ён шукаў яго доўга. Вось ужо, сапраўды, не ведаеш, дзе знойдзеш, а дзе страціш.

Малады чалавек падышоў да старой і, схіліўшыся, пацалаваў яе ў скронь.

– Дзень добры, матуля… Не засумавала тут без мяне?

Схаваўшыся ўся ў яго абдымках, яна знізу гледзяла на яго і, нібы не ведаючы, што ёй рабіць, разгублена шаптала:

– Валерык… Сынок мой…

– Не сумна было?

– Што ты… Мора якое!.. І Лорачка… І Петра Мадэставіч… Валерык… Сыночак…

– Прабач, трошкі затрымаліся… Цяпер ужо – разам.

Мастак, гледзячы на іх, крэкнуў і падумаў, што ён – бяздар і што яму трэ было б пісаць зусім другую карціну… Проста – маці і сын. Проста – шчасце.

…Петра Мадэставіч з’явіўся на пляж, калі маці пайшла

ўжо адпачыць перад абедам, і, убачыўшы Валерыя, таксама ахнуў: “Ляпіць”. Але падышоў, пазнаёміўся, пагаварыў і… сумеўся.

“Галаву хіба толькі… Вучоныя з такім целам не бываюць… Не паверыць ніхто”.

…За абедам у вялізнай прахалоднай сталовай ён сядзеў у сваім кутку і здалёк назіраў, як васьмёрка тых, што прыехалі, заняла два ссунутыя сталы, як старая сядзела побач з сынам, якога ён агойтаўся ляпіць, як усе пачціва дагаджалі ёй, – і толькі тут, параўнаўшы вочы, і бровы, і выраз абліччаў, і тое агульнае ў рухах старой і маладога, здагадаўся, што перад ім маці і сын, і сам сабе свіснуў:

– Вось табе маеш… І паверыць нельга, што Тэкля свет Данілаўна нарадзіла такога.

А калегі Валерыя глядзелі толькі на яе, глядзелі ўлюблёнымі вачыма, бо, відаць, любілі яе сына.

Старая амаль не гаварыла з імі: напэўна, саромелася вясковай гаворкі. Але гонар усё больш поўніў яе сэрца, калі яна бачыла павагу ўсіх да сына. А сын часам усміхаўся ёй і звяртаўся да яе, таксама па-вясковаму, і тады сэрца старой аж аблівалася цеплынёю. Кожны раз.

Падышла сястра-гаспадыня.

– Вось, – ускінулася старая. – Вось гэта Ларысачка… А гэта, Ларысачка, мой сын.

Сястра паглядзела на яго і трохі пачырванела.

Валерый глядзеў на яе з добрай усмешкай. Нельга было не ўсміхнуцца з дабрынёй, зірнуўшы на такую. Ладненькая, маленькія ручкі, добрыя сінія вочы, пяшчотны румянец на твары. Наіўны маленькі рот, а ля яго хатнія, таксама наіўныя, ямачкі.

– Дзякуй вам за маці, – сказаў Валерый.

– Што вы, – пачырванела яна, – я вельмі яе…

І сумелася.

– Дзякуй, – яшчэ раз сказаў Валерый.

– А дзе Ярынька? – спытала старая.

– Гэта хто? – спытаў Валерый.

– Яраполк гэта, – сказала старая, – брацік яе. Яны, Валерачка, без усіх засталіся. Адны. Ларысачка яго гадуе. Такі добры хлопчык.

– Ды дзе яму быць, – сказала Ларыса.– Зноў, пэўна, сабак ганяе.

– Ты яму – гасцінчыка. – Старая падала сястры пакунак. – Гасцінчыка нашага... слонімскага. Там цукеркі такія, “бульба беларуская”, і антонаўка. Бо ў гэтых тутэйшых яблыках ан-ніякай смакаты няма... Як вата... І скажы яму, хай купаецца лепей. Восень скора, хай набіраецца сонцам.

Ларыса ўсё чырванела, паглядаючы то на яе, то на Валерыя, які стаяў і глядзеў на яе, пільна, з усмешкай.

Калі яна пайшла, а Валерый сеў, старая, хаваючы вочы, сказала:

– Добрая якая... Ну проста дзіва... Што ёй у старой бабе?... А яна...

І раптам – ні да чаго – сказала:

– І што дзецям у гэтых сабаках?

Сабакі гадаваліся ля сталоўкі. Было іх штук пяць, усе тлустыя, добрыя, кашлатыя, хоць ты іх на полюс холаду вязі, і ўсё дрэннай пароды. Яны ведалі людзей і за Петрай Мадэставічам, напрыклад, кідаліся табуном.

– Прыхлябацелі, – бурчаў скульптар. – Дармаеды. Нахлебнікі. Выселіць вас.

Сабакі матлялі хвастамі.

– Працаваць трэба, – бурчаў ён. – Бог падасць.

І выкладаў на жвір косткі, недаедкі і што іншае.

...Сястра-гаспадыня, стоячы ля століка скульптара, усё яшчэ паглядала на новенькіх. Яе здзіўляла, што ўсе з асаблівай павагай глядзяць на гожага маладога чалавека, нават старыя, і ўсе слухаюць, калі ён гаворыць.

– Чаму гэта так? – спытала яна ў таўстуна. – Хто ён? Хто яны?

– Яны?

– Але.

– Магу сказаць, – буркнуў стары. – Ленінская прэмія за сепарыраванне плазмы... За працы над плазмай – Нобелеўская прэмія гэтага года.

– Галоўны, відаць, той, сівы.

– Сава Апанасавіч?.. Не, ён – пачынальнік. Так бы мовіць, шэф. Ён якраз на другім месцы ў гэтай кампаніі. Галоўны геній там унь той... бог.

Замармытаў:

– Недагеніі... Перагеніі... Эксгеніі... Супергеніі.

І раптам спытаў:

– Ведаеце хто ён? Валерый Палецкі.

Сястра пацiснула плячыма.

– Неадукаванасць і недасведчанасць ёсць грозныя бічы чалавецтва, – сказаў стары. – Такая галава з’яўляецца раз у стагоддзе. Глядзіце, гаспадынька, можа, больш не давядзецца.

Ён быў трохі пакрыўджаны тым, што маці за ўвесь час абеду нават не глянула ў ягоны бок.

Але як толькі скульптар – раней за ўсіх – скончыў абедаць, Валерый заўважыў гэта і, устаўшы, пайшоў да яго.

– Прабачце, – сказаў ён, – я ўгледзеў, што вы ўсталі раней за ўсіх.

– Пілі б свой кампот, – сказаў таўстун.

– Крыўдуеце, – усміхнуўся “ўсімі беласнежнымі” Валерый.– Вы ж ведаеце. Маці. Яна столькі гаварыла пра вас… Калі ласка, калі хочаце, пераходзьце за наш стол. Вельмі гэта добра будзе.

– З прыемнасцю, – буркнуў стары.

…Ужо два дні яны елі разам, гулялі, купаліся разам. Скульптара ўзялі ў сваё кола так проста і лёгка, нібы век былі знаёмы.

Разам ездзілі ў горы. Падымаліся паўз кінутыя пустыя аўчарні і здзічэлыя міндальныя дрэвы на перавал. Глядзелі адтуль на бязмежнае мора, на бухты ўнізе, на дураломны Чортаў Палец, які стаяў над стромай і не падаў.

Старая сядзела, склаўшы на каленях сухія рукі, мружылася пад сонцам, усміхалася ўсім радасна і казала:

– Камяніскі якія! А мора! Ляцець хочацца. І зямля харошая.

І ўздыхала:

– Колькі зямлі прападае. Гэта б сюды нашу ваду.

А на пляжы, заўважаючы, як усе людзі глядзяць на яе сына, яна сама цяпер любіла ўсіх. Усе былі

харошыя. Толькі той, што сядзела тады з нагамі ў вадзе, не было ўсе гэтыя дні. Можа, скончыўся срок, і яна з’ехала. А можа, паехала ў горад.

У сына былі, здаецца, закаханыя ўсе дзяўчаты. Нават Ларыса, якая дагэтуль глядзела на ўсіх хлопцаў проста і роўна, нібы на істот адной з ёю пароды, апускала доўгія веі, сустракаючыся з ім. Ім нельга было не любавацца, калі ён ішоў у мора.

Спачатку белы, ён праз два дні, калі спавіў цела залацісты крымскі загар, стаў увесь залаты, як выліты з золата.

– Гэта ўсё мора, – шчасна ўсміхалася старая. – Я дык назнарок нанач рукі не мыю. Пакладу далонь ля рота – салона. Пахне. Шкада – купацца мне ўжо нельга.

На трэці дзень, калі сядзелі за абедам і сын, толькі што нажартаваўшыся з Ларысай, глядзеў з усмешкай, як яна ідзе між столікамі, старая спіной адчула нешта няёмкае: нібы цень упаў на яе.

– Валерый, – пачула яна жаночы голас. – Ты якім чынам тут?

Сын узняў вочы, і старая спалохалася, яшчэ не ведаючы, у чым справа: з залатога ён стаў залацісты, нібы ўся кроў адхлынула ад аблічча.

– Дзень добры, Агата, – сказаў ён. – Рад бачыць.

Маці азірнулася. За яе спіною стаяла тая, з пляжа. У белай шаўкавістай сукенцы, таксама ўся залацістая. На дасканалых руках – белыя карункавыя пальчаткі. Рот усміхаецца. Шэрыя вочы глядзяць на Валерыя насцярожана і неяк нязвыкла.

– Даўно тут?

– Трэці дзень.

– А я ў Ялце была... Што ж, прыемна бачыць.

Толькі на хвілінку знік з яе вачэй гэты дзіўны спакой. Калі яна ўбачыла твар маці і пазнала яе,

пракінулася нешта ў вачах і знікла.

– А мы знаёмыя, – прыхільна сказала яна. – Я і то думала, чаго гэта мяне цягне загаварыць?

– Але, – сказала маці.

– Буду рада паразмаўляць, – сказала Агата і пайшла.

Старая бачыла, як усе за столікам глядзяць ёй у спіну, і разумела, што глядзець варта, і разумела, што здарылася нейкая бяда.

– Хто такая? – шэптам спытала старая ў Валерыя.

– Гэта я н а , мама.

– Хто?

– Я н а , – паўтарыў ён.

Маці зрушылася была, але ногі сталі цяжкія, зазвінела ў вушах. Яна засталася сядзець. Яна ўспомніла ўсё. Яна ніколі не бачыла яе, але ведала, што яна – такая вось.

І яна цяпер ненавідзела яе ўсёй страшнай сілай мацярынскай нянавісці. Бо яна бачыла, што з ім было два гады таму. Тая не бачыла. Бачыла яна. Бачыла, як ён не еў, і не спаў, і худзеў на вачах, і гадзінамі ляжаў, пазіраючы некуды ў пустату. І як ён стагнаў у сне – тая таксама не чула. Чула яна.

“Добра. Не падабаецца – скажы адразу. Не мучай месяцамі, гадамі, не мучай чалавека. Не-е, занадта, відаць, радасная гульня. Бо ўсе азіраюцца, бо ніводнай няма, каб не зайздросціла, бо… якога ж ражна табе трэба, дзеўка, якога?! Разумны, пяшчотны, мужны, гожы… Як яна магла адмовіць яму ? Не каму-небудзь, я м у. Вось такому… Вялікі, дужы, а сэрцам дзіця. Адданы, верны, усё прымае, як скажуць. Верыць людзям ”.

…Калі яны выйшлі са сталовай, маці сказала яму:

– Т-так. Зноў, сыне, мукі табе.

– Лухта, – сказаў ён.

– Едзем адсюль, – сказала яна.

– Нашто? – бесклапотна спытаў ён. – Усе нашы – тут. Яшчэ застаецца месяц. І потым… усё ж прайшло, маці. Мінула ўсё.

На пляжы цяпер вакол маці заўсёды было поўна. Неяк проста так. Сядзелі, смяяліся і жартавалі дзяўчаты, аціраліся каля іх хлопцы. Калегі сына гулялі з імі ў валейбол. Рогат стаяў на ўвесь пляж.

А Тэкля глядзела, як ён б’е па мячы, як кідаецца ў хвалі, як жартуе з дзяўчатамі. І трывога яе ўсё ўзрастала. Ніхто не бачыў, што ён сам не свой. Ніхто. Толькі яна.

Трывога нарастала два дні, глухая, цяжкая, як кашмар. Познім вечарам трэцяга дня старая не вытрымала і, апынуўшыся адна ў пакоі, павагалася хвіліну, а потым укленчыла на закрытым з усіх бакоў балконе. Укленчыла паміж плеценымі крэсламі і канапай.

…Яна і зараз глядзела на мора. Бо нават тут не магла адарваць ад яго вачэй. Такое яно было… вялікае.

Мора шумела, гнала месячныя хвалі. Зрэдку дрыжалі каля тэрасы гледычыі.

Старая не малілася, можа, дваццаць год. Яна сапраўды не верыла ў пекла, з таго дня, калі Янук і Антось стаялі пад сценкай, а каля іхніх ног лашчыўся і вішчаў Цюлік. Антось – яму было пятнаццаць – мякка піхнуў нагою пушыстага даўганогага шчанюка.

– Бяжы, Цюлічак, бяжы адсюль.

Шчанюк у дзікім захапленні пагнаўся за ўласным хвастом. Вішчаў, аж стагнаў, ад радасці. І круціўся… Ля самых іхніх ног…

А ў яе – паласою – пякло аблічча. Мітусіліся перад вачыма цені… І Янук усміхаўся ля сценкі. Хлопцы былі вельмі падобныя да малодшага. Былі б такія, як ён.

Цюлік лавіў свой хвост... ля самых іхніх ног. Яго чамусьці ніхто не гнаў.

– Хай жыве Беларусь! – нейкім дзіўным, зрывістым, чужым голасам крыкнуў Антось.

Яна не чула таго, што адбылося потым. Зусім не чула. І толькі пазней убачыла сценку і траву, на якой, не адрываючы цела ад зямлі, круціўся і екатаў Цюлік.

...Яна тады выхадзіла яго.

Цюліх здох гэтай зімой. Сівы ад старасці сабака. Толькі тады яна дала згоду пераехаць да малодшага.

Што ўжо тут?!. Зямлі не было, бо не было рук. Не было сабакі. Не было і старэйшых. Дваццаць год кожны вечар яна хадзіла т у д ы , адчыняла рыплівую фортку і сядзела, а бузіна схілялася над ёю, бо ставала ўсё гусцейшая і гусцейшая.

Яна не малілася дваццаць год.

– Божа міласцівы, – нібы прыслухоўваючыся да ўласнага шэпту, сказала яна. – Узяў ты майго Максіма, узяў рукамі чужынскімі хату, сад, двух старэйшых... Збаў хаця гэтага ад пакут, ад змяюшкі той у вобразе чалавечым. Літуй яго, аднаго, адзіны мой свет у вачах... Апошняга.

Недзе далёка ракатала, цягнула гальку мора.

– Ён не вытрымае такога больш. Ты не ведаеш, а ён не вытрымае.

Думка ўразіла яе, і таму яна і думку выказала ў сваёй трывожнай споведзі.

Лягчэй не ставала.

– Кроў яна з яго высмакча, змяя.

Яна ўсё разумела. Яна ведала: не дапаможа.

– Сябе аддасць раз, а з яго за гэта – жыццё возьме.

У адказ гучаў толькі голас мора, якое драбіла бераг. І тады Тэкля ўстала, ведаючы, што ніхто не дапаможа, што спадзявацца можна толькі на сябе.

Маці не ведала, што Валерый якраз у гэтую хвіліну сядзіць на вялікім камені, які выдаецца ў мора, і слухае цішыню і сябе. Хвалі разбіваліся аб падножжа валуна, усплёсквалі, кідалі часам на гарачы лоб кроплю вады... Была ціша, і толькі здалёк, з танцавльнай пляцоўкі, далятаў сумны і страсны голас спевака: круцілі пласцінку.

Песня была не вельмі ўжо і хвацкая, але ў гэтыя дні ўсе нібы павар’яцелі з ёю, круцілі, можа, сто разоў, да адчаю. І хлопец раптам адчуў, што гэтыя немудрагелістыя гукі нейкім чынам адпавядаюць яго настрою.

Ты так печально целуешь меня,
Словно знаешь,
Что эта встреча
Будет последней,
Чувство тоски безнадежной
Сжимает мне сердце.
Может ли завтра
Прийти без тебя?

І Валерый раптам з нечаканай вастрынёй зразумеў: “заўтра” прыйсці “без яе” не можа. А калі прыйдзе, яму ў такім “заўтра” няма патрэбы.

Што яму, сапраўды, рабіць з гэтым “заўтра”? Выбівацца, як раней, працаваць, як вярблюду, як чорнаму валу, як гэта ён рабіў дагэтуль. Ну вось, яму трыццаць. Ён не дазволіў сабе дагэтуль ані хвіліны адпачынку. Ён ні разу не бачыў мора, гор, пустынь, вінаграднікаў. Усё гэта было “рана”. Дванаццаць год затворніцтва, да якога ён сам прысудзіў сябе.

Ён быў славалюбівы і сам прызнаваўся сабе ў гэтым, лёгка, нават з гонарам. Быць лепшым, быць першым – іначай не варта было нараджацца на свет.

Дабівацца гэтага ўсяго не інтрыгамі, не падкопамі, не дагаджэннем камусьці. Пасля такога не паважаеш сябе, а ён хацеў не страціць і кроплі гонару. Дабівацца не аслінай упартасцю, а тым, за што ніколі не асудзіць сябе чалавек: уласным талентам.

Але таленавітых шмат. Колькі ён бачыў тых, што так і не пайшлі далей ухвалы сяброў: “Здольны хлопец”. Не, яму ўсяго было мала. Ён ведаў, што ён выключна абдараваны, і працаваў як вол, каб стаць незаменным, лепшым, самым прыкметным.

Ён не шукаў папулярнасці. Ён ведаў: яна прыйдзе сама. Ён працаваў. Усё было “рана”. Ён не завёў сям’і, не хацеў ніякіх слабасцяў. У яго не было ніякіх “хобі”. Усе, хто сутыкаўся з ім, здзіўляліся яго нечалавечнай, немагчымай для многіх працаздольнасці.

Усе гэтыя гады ён спаў гадзін пяць у суткі. Сон і работа. І яшчэ фізічныя практыкаванні. Са слабым здароўем нельга было б зрабіць і сотай часткі той вялізнай працы, якую рабіў ён. Ён часам казаў, што можа замяніць адзін увесь аддзел. І сапраўды таго, што ён паспеў зрабіць, іншым хапіла б на ўсё жыццё.

Дні і ночы, ночы і дні. Гімнастыка, душ, сняданак... Не піць, акрамя свят, не курыць... Работа, гімнастыка, абед... Не дазваляць сабе ніякіх кафэ... Хваёвая ванна ўвечары...

Пры яго вялікіх здольнасцях і такой працаздольнасці ён рабіў усё, здавалася, з падазронай лёгкасцю... Яго не толькі ўсе паважалі. Яго пабойваліся, нібы лёс даў ім, звычайным людзям, магчымасць стаяць побач з чымсьці незразумелым, невытлумачальным, малаімаверным.

І пры гэтым ён ніколі не быў машынай. Жывы розум фантаста, багатае ўяўленне – штосьці ад паэта ў фізіцы, вясёлая, азартная праца. Яго любілі за скупую жартаўлівасць, чысціню, за арганічную няздатнасць не толькі да подласці, але і да звычайнага кампрамісу.

І так дванаццаць год... Не, адзінаццаць... Два гады назад

было т о е . Іх вялікасць “Сам-Палецкі” зволілі “уцюрыцца” (як, не вельмі дасціпна, казаў калега, блазнаваты паскакун Віцька Малімончык, лепшы спецыяліст па матэматычнаму аналізу). Суцэльным прыніжэннем быў той год. Каб не ён – яны скончылі б яшчэ год назад. А маці ж таксама было цяжка чакаць.

Ні хвіліны асабістага. Мозг, здавалася, ператварыўся ў пачвару, якая жарэ ўсё… Жанчыны самі падыходзілі, але, адчуваючы, што яны менш патрэбны яму, чым ён ім, адыходзілі.

Прага шчасця, адпачынку, музыкі? Лухта. Потым.

І вось яны “дасягнулі”. Далей, здавалася нат, не было куды ісці. Цяпер можна было пачынаць жыць. Для пачатку яны выехалі сюды.

З непрывычкі да поўнага спакою і гультайства Валерый першыя ночы дрэнна спаў. Гэта было ненатуральна. Бо ён нават падчас замежнай паездкі здзіўляў усіх тым, як ён працаваў у самых непадыходзячых умовах.

Пайшлі кнігі, заплывы ў такую далячынь, што за два дні яго двойчы вярталі з катэрам, кіно, у якім ён не быў сто год. У Феадосіі ён цэлы дзень сядзеў ля малюнкаў Валошына, адчуваючы амаль сладастрасную насалоду ад звычайных квадрацікаў паперы з разнастайнымі фарбамі, якія былі – прыгажосць, свой погляд на свет.

Цяпер ён шкадаваў, успамінаючы самалёты, вуліцы чужых гарадоў, усплёскі “блітцаў”, шумлівы натоўп. Піць гэта трэба было. Піць.

І раптам… Яна. Зноў тое самае. Зноў цяжкая, без прасвятлення, з адным бязмерным болем, неўтаймоўная цяга.

Нічога добрага з гэтага не магло атрымацца. Нічога. Зноў патаемныя сустрэчы, зноў дабрыня і пакорлівасць, калі ён ішоў прэч у ярасці на яе і на лёс. Зноў абыякавасць, калі ён цягнуўся да яе.

…Наступнага дня ён ляжаў на пляжы, заплюшчыўшы

вочы, і напалову драмаў. Мозг, пазбыўшыся за першыя ж дні свінцовай стомы, працаваў надзіва ярка, чыста, магчыма, нават хварабліва ясна. У напаўдрымоце ён камбінаваў розныя, часам узаемавыключныя з’явы, вобразы, словы, ствараючы з іх стракатую непрыемную мазаіку.

Цень упаў на яго аблічча. Думаючы, што гэта нехта са сваіх, ён сказаў:

– Адыдзі, не засці мне сонца.

І адразу пачуў яе голас:

– Дзень добры, Валерый.

Усё здрыганулася ў ім, але ён адказаў, не адкрываючы вачэй:

– Дзень добры. Што, хочаш пераступіць? Як калісь? Няма іншай дарогі?

– Грубасць ніколі не ўпрыгожвала мужчыну.

– А двудушнасць – жанчыну.

Яна засмяялася, села.

– Жанчына не можа не быць двудушнай, калі мужчына – табліца лагарыфмаў, хадзячы электронны мозг.

– Ты нашто падышла? Што хочаш запраграмаваць?

– Ці можна парушаць маральны кодэкс, – іранічна сказала яна.

– І адказ?

– “Заляцацца да чужых жонак з несур’ёзнымі намерамі – нельга. Можна толькі – з сур’ёзнымі. За іншае мала біць морду”.

– Што ж, па-мойму, правільна.

– А калі “чужыя” зусім не думаюць, сур’ёзныя намеры ці

не?

– Тады няхай чужыя ідуць да дзядоў з атрафіраваным сумленнем.

– Я і прыйшла, – сказала яна. – Ты ж некалі не ўспамінаў аб сумленні.

– Бо не хацеў… Не мог.

Яна дражніла яго, але ён праз заплюшчаныя павекі не мог бачыць гэтага і гаварыў больш-менш сур’ёзна. А яна сядзела над ягонай вялізнай постаццю і глядзела, схіліўшы галаву, хітравата, як лісіца ў глыбокі калодзеж.

– Штосьці ты і не падыходзіш да мяне?

– Не хачу.

– Дурны. – Яна сказала гэта раптам сур’ёзна, тым тонам, ад якога ў яго заўсёды падала сэрца. – Я ж бачу. Кінь ты мучыць самога сябе… У жыцці і так усё няпроста. Прыходзь… Ну?

Ён маўчаў, і тады яна ўстала. Пайшла. Праз няшчыльныя веі ён бачыў, як яна ішла па гальцы, падабраная, пластычная – уся як успамін і як пакута.

…Дзень імянін маці скульптар вырашыў святкаваць разам са сваімі і падбіў усіх, каб прынеслі шмат віна і “грукалі ў дзверы толькі нагамі”. Сабраліся удзесяцёх: сябры, маці, Петра Мадэставіч, Ларыса.

Да апошняй заляцаліся напрапалую. Усе. І маці было дзіўна, што ўсё гэта, здаецца, зусім не закранала Валерыя. Сядзеў спакойны, пазіраў на дзяўчыну вачыма, якія бачылі і не бачылі.

На здзіўленне Петры Мадэставіча, усе госці накінуліся не на магазінныя віны, а на маладую тутэйшую маджарку, чырвоную, белую і бурштынава-ружовую. Маджарка стаяла ў вялікіх шкляных збанах, знесеных з усіх пакояў. Была яна трохі каламутная – нават

вінаградныя скуркі часам траплялiся, – кісла-саладкавата-даўкая і халодная як лёд.

Старой маджарка не спадабалася.

– Хіба гэта гарэлка? – усміхалася яна.

Але потым прыйшоў сум, прыемны і цёплы. Стала шкада жыцця, якое – што ні кажы – канчалася. І разам з тым было весела, нібы ўвесь шлях ляжаў наперадзе.

“Вось у чым справа, – падумала яна. – Вось чаму п’юць тое кіслоцце”. І яна глядзела на гожае аблічча сына і на хатнія ямачкі ля наіўнага рота Ларысы, і ёй рабілася трохі крыўдна. Гаспадарлівая, гожая, добрая. Усе ж мужыкі такія дзеці… Пакінь іх, хаця і ў сорак год, – наробяць глупстваў. Справа жанчыны апекаваць над імі, дапамагаць, кіраваць непрыкметна, каб, крый божа, не заўважылі, не ўсумніліся ў сваім панаванні… “Чым бы дзіця ні цешылася…” І вось з’явілася т а я , нядобрая, страшная ў вечным сваім патрабаванні. Нічога не аддаваць. Толькі браць, браць, браць.

Яна не вінаваціла сына, яна нават дапускала, што іначай у яго не магло быць. Сваім прыродным розумам, сваім вялікім вопытам яна ведала, якую ўладу часам бяруць над сапраўднымі мужчынамі, высакароднымі і добрымі, тыя жанчыны, якія не абмяжоўваюць сябе ў сродках: самаўлюбёныя, пыхлівыя, ганарыстыя, хлуслівыя. Тыя, для якіх галоўнае – сцвердзіць сябе, міжвольна прынізіць сваіх сябровак і ўзысці вышэй за іх, няхай нават па трупах.

І таму яна шкадавала яго. А голас за акном, за садам, спяваў усё тое самае:

До завтра…
А вдруг оно меня обманет?
Я буду ждать – ты не вернешься,
Я буду звать – не отзовешся,
Уйдешь далеко.

Гучала ў ім туга і яшчэ радасць, што вось чалавек можа

так тужыць, што яму радасна ад тугі, бо ён – жыве. І маці ўспамінала палі, каменную россып на іх, валы з камянёў на межах, – усё ўласнымі рукамі! – сінія лясы і крывавае зіхаценне каласоў у вачах.

– Не трэба, – раптам шапнула ёй Ларыса, і маці здзівілася, як гэта тая здагадалася аб усім.

Большая частка гасцей спрачалася, пішучы на клапціках паперы шэрагі нейкіх лічбаў і літар. Часам нехта рагатаў, нібы ў лічбе, якая вось зараз толькі з’явілася з-пад аўтаручкі, было нешта смешнае. І толькі сын адчужана глядзеў на іх, думаючы, відаць, пра нешта сваё, ды яны, жанчыны, удзвюх па-змоўніцку шапталіся на рагу стала.

– Не трэба, маці... У вас было добрае жыццё... Наўрад ці хто з нас пахваліцца такім пад старасць.

– Ведаю... Ты адсунься, доня. Сядзіш на рагу стала.

– Мне ўсё адно.

– Што думаеш рабіць?

– Здам апошнюю сесію. Буду працаваць. Яраполка вывучу. Буду жыць.

– Правільна, – з горкай сухасцю ў горле сказала маці. – Ёлупаў на свеце многа, але нашто яны?

– Мамцечка, – голасна звярнуўся да яе Петра Мадэставіч, – вы – краса і ўцеха. Скажыце нам нешта.

Маці ўбачыла вочы Валерыя і зразумела: зараз ён устане і пойдзе, бо ўсё у ім нацягнута як струна, бо смутак валодае ім безвыходна, бо ўвесь ён ва ўладзе апошняй крайнасці. Нельга было дазволіць, каб усё гэта здарылася пры дзяўчыне.

– Ціха, – сказаў нехта.

– Я ведаю яго трыццаць адзін год, – сказала яна.

– Яму трыццаць, – недарэчы сказаў прафесар.

– Я яго трыццаць адзін год ведаю, – упарта паўтарыла яна. – А ён мне… не больш вядомы, чым ты, Сава Апанасавіч. І яшчэ: старая я… Так і не зведаю, відаць, хто ў яго будзе… Сын?.. Дачка?.. Не зведаю працягу сабе.

Яна гаварыла гэта такім тонам, што ўсім стала страшнавата. Але затое яна бачыла, як пацямнелі ад болю яго вочы. Напэўна, ён не пойдзе сёння туды, куды кліча яго памяць. А заўтра? Што ж, “заўтра” бог дасць. Можа, гэтая хвароба пройдзе за ноч.

– І яшчэ: загубіў ты сваё юнацтва, сыне. – Яна адразу пашкадавала аб гэтых словах, але змоўчаць позна было. – Самыя залатыя гады. Таму і трызняцца табе шамаханскія царыцы…

Устала:

– Вы тут гуляйце, родненькія, не зважайце на старую бабу. А табе, донечка, час спаць. Заўтра ўставаць ранютка, не тое што гэтым абібокам.

Сын апусціў вочы, і маці засталася задаволена сабой, бо ясна паказала, што яна ганіць і што ўхваляе.

– А ты, Мадэставіч, прайдзіся са мною. Пагуляем трохі. Потым вернешся.

– Абавязкова, – заспяшаўся скульптар. – Канечне.

Праводзіўшы Ларысу, яны павольна пайшлі берагам мора, падняліся па голаму, сіняму пад месяцам, адхону на старыя закінутыя могілкі.

Петра Мадэставіч, пакуль падымаліся, захакаўся і засопся. Але яна ішла ўсё той жа размеранай сялянскай хадой, прамая, як трысціна. Ішла, як хадзіла з вязанкай галля за плячыма або з ношкай снапоў, калі не было каня, а іх трэба было хутчэй убраць з поля.

Яны ішлі паўз могілкі, сухія, блакітныя, засыпаныя

каляровай галькай, а ўнізе дыхала, білася аб скалы мора.

– Дзіўны выпадак, – сказаў скульптар абы гаварыць. – Аднаўляў я па чэрапу галовы розных людзей, часцей вялікіх. А аднойчы трапіўся проста бязведамны чэрап: маладога воіна з наддняпроўскага кургана. Магутны, ёмісты, правільны… Я працаваў, а сам думаў аб сваім. Я тады быў яшчэ малады… Закаханы… І раптам зразумеў: нічога ў мяне не атрымаецца з гэтай работы, калі ў бюста будзе суровы выраз. Вось чаго не хапала: усмешкі. І ледзь я зрабіў яе – свет стаў іншы.

– І што?

– Скончылася гэта ўсё сумна, як многае сапраўднае. Толькі я, як стане мне зусім нясцерпна, іду да гэтага юнака ў музей. Гляну на ўсмешку – і адразу падзенуцца кудысь і сухасць і боль. Быццам зноў жыву, кахаю, пакутую. А ён усміхаецца, нібы дзякуе мне за дабрыню, за тое, што паставіўся як да жывога, не даў у крыўду стагоддзям.

І дадаў даволі сумна:

– Я зрабіў шмат. Але часам думаю: адно зрабіў. Усмешку… Ды хіба гэта я?

Ішлі моўчкі.

– Твая праўда, – сказала маці. – Які там рай?! Трэба вось так , як ты, застацца. Глядзі, гола як. Каму ад гэтага ўсяго лёгка? Хіба што п а д у м а е тут чалавек. Дый тое, ці аб жывым? А ў нас замест каменняў мята, падтыннік, мокрая трава. Бузіна спіць. І салоўка спявае… У нас на Беларусі, у нашым наваколлі, сын, калі маці памрэ, мосцік робіць з дубовай плахі. Праз ручаіну. І імя часам на бакавіне плахі выража. Хтось пройдзе – прыпыніцца. “Вось, – падумае, – мосцік ляжыць. Памерла, значыць, нейкая жанчына”. Нават хоць і дабром не ўспомніць, а ног не намочыць.

– Не трэба вам пра гэта.

– Трэба... Баюся я... Мне зараз што? Мне зараз толькі б унукаў, а там і – мосцік. Не помніка мне трэба, не слоў іхніх, не т о й жанчыны. Мне б простую дзеўку, каб спакойнай была. Не чужую, не нядобрую... Мосцік...

– Кінь, Тэкля, – упершыню на “ты” сказаў скульптар. – Іншыя яны людзі.

Вяртаючыся назад, яны ўбачылі яшчэ асветленыя вокны пакоя скульптара. Значыцца, госці не разышліся. А паварочваючы за рог дома, якраз туды, дзе сцежка бегла між сініх кактусаў і блакітных агаў, дзе мяшалася з ценямі месячнае сяйва, пачулі – зусім блізка – два галасы.

...Дарэмна цямнелі ад слоў маці яго вочы. Словы не дапамаглі. Словы, магчыма, нават штурхнулі.

– Чаго ж ты не пайшла са мною тады? – спытаў ён.

І голас Агаты адказаў:

– Я не магла...

Скульптар і маці застылі без змогі пайсці. Яны – адначасова – зразумелі, што выявіць сябе – позна. І таму яны адступалі, міжвольна падслухоўваючы, адступалі павольна-павольна, больш за ўсё баючыся, як бы не наступіць на галінку, на хрусткі панцыр мідзіі, на струк гледычыі.

– Я не магла... Але я кахала цябе.

– Няпраўда. Ёсць такія жанчыны... ці не задужа інтэлігентныя. – Сын гаварыў спакойным тонам, але з нейкім слабым клёкатам у глотцы. – Яны лічаць, што жыццё прапала, калі не было ў ім мужчыны-хлопчыка, бязмерна закаханага, пяшчотнага, здатнага на смерць за яе... Выходзяць замуж яны, канечне, не за такіх. Для гэтага ў іх душах... не, не табліца лагарыфмаў... звычайная лічыльная машына.

– Валерый...

– Ты слухай. Досыць ужо я слухаў цябе… Але над японскім сервізам плакаць не будзеш. Вось яны і шукаюць, як бы танней абярнуцца… Каб потым, у старасці, прыемна паплакаць над шкатулкай з лістамі: “Было, да жыццё не звяло”.

Ціха, літаральна дзюйм за дзюймам, яны адсоўваліся ад блакітных зараснікаў, а сын усё казаў, і гнеў, які гучаў у яго голасе, не мог падмануць маці.

– А ім начхаць на… Яны не яго любяць, а любяць свой сум, сваю гэтую гульню. “Ах, як мяне кахалі!.. Якое яно было!..”

– Яно сапраўды было, – непарушальна-спакойным тонам сказала яна.

– Было? Яны, такія, чулі, што чалавеку патрэбна мець і вялікае няшчаснае каханне. Яны здатныя на яго, але набываюць на ўсякі выпадак і такое… Для калекцыі.

І тут яна засмяялася. У маці пахаладзела ў грудзях. Яна магла сабе дазволіць смяяцца. Значыць, была ўпэўнена.

– Пагавары, любы, – сказала яна. – Пагавары. Я ж разумею цябе.

– Нічога ты не разумееш. Не разумееш, што такое “ў калекцыі” не варта і гразі, калі не кахаеш сам, калі сам не аддаў усяго.

У голасе яго гучала нешта гаротнае, безнадзейнае і страшнае. Ён казаў страшныя рэчы, але маці ведала: дарэмна.

– Дарэмна, – сказала Агата. – Ты ж ведаеш: табе лепей за ўсё са мною.

– І што?

– А мне – з табою, – проста сказала яна. – Ёсць ноч і дзень. І словы дня не прыдатныя для ночы. Памятаеш, як я “хавалася” за табою… Вось так… Кажы не кажы, а гэта было. І ты казаў, што валасы мае пахнуць

дурманам, і падбіраў гэта слова на ўсіх мовах: “дурнап’ян”, “лема”…

– Ах, як кранаюча, – сказаў ён. – Толькі досыць. Я табе не хлопчык. Даволі.

Маці адыходзіла далей і далей, але і галасы, відаць, мацнелі.

“Не, – думала яна. – Не… не досыць табе, сыне… Не”.

– Ты ведаеш, – гаварыла Агата, – ты нікуды не пойдзеш. Мой, кажу я, і гэта значыць, мой… А я – твая… Бо мне хочацца плакаць, і калі ты мяне цалуеш… І з табою адзіным хочацца быць пакорлівай.

Маўчанне. Потым яе голас:

– Даруй… Я ж была з табою… І заўсёды буду… Як ты хочаш – так і будзе.

– Я ўжо хацеў. А ты прапанавала мне быць не жонкай, а… каханай. Вельмі мне гэта прыемна было.

– Ты занадта сур’ёзна глядзіш на такія рэчы… Скажы, было так, каб я не хацела быць з табой?.. Я шукала цябе. Я кахаю цябе… Заўсёды…

І тут мужчына раптам выбухнуў стрыманай, але таму яшчэ больш знішчальнай ярасцю:

– Ты, па-мойму, больш хацела грошай, кватэры ў сталіцы, убораў, вернісажаў. Ты прабач ужо. Я не мог даць гэтага. Я быў бедны. Але я быў малады. У гэтым было маё багацце.

Ярасць афарбавалася іроніяй:

– Цяпер я не такі, як іншыя, усе глядзяць мне ў рот, нібыта ў мяне адтуль… алені скачуць.

– Бедны мой, – з неймавернай шчырасцю сказала яна. – Я не хацела, не хачу цябе мучыць… Дурнятка маё.

– Каб ты толькі ведала, які я стары, – сказаў ён. – Усё,

што я прыдбаў – нуль, бо няма мяне ранейшага. І тут я спатрэбіўся табе... горшы.

Галасы раптам абарваліся. Магчыма, іх заглушыла мора, магчыма, проста так.

“Як ён яе любіць, – думала маці. – Божа, як любіць.”

Скульптар маўчаў-маўчаў і раптам злосна кінуў палку ў калючыя зарасці.

– Я не люблю яе... Такому хлопцу трэба танюткую, вялікавокую дзяўчыну. Падзвіжніцу. Добрую. Каб даравала ўсе ночы, што ён у лабараторыі, каб любіла. Каб ганарылася ім; шчаслівая была, калі прыйдзе, стане, галаву ёй на калені пакладзе і ёй адной скажа: “Ларыса, ратуй мяне”. І ніхто больш ведаць не будзе... Адна яна.

– Чаму Ларыса?

– Не ведаю, – сказаў скульптар. – Так.

– А я ведаю... Запяклася ў цябе душа.

– Я – стары чалавек... Вельмі... Біты... Ламаны. У мяне першую жонку забілі, а другую... я за славу праспаў.

– А Ларыса?

– Гэта так. Апошняя фарба захаду.

...Сын нібы сарваўся з ланцуга. Усе наступныя дні пасля той злашчаснай ночы ён ні на хвіліну не з’яўляўся дадому. Ён на цэлы дзень уцякаў у сухія бугры “нюхаць палын”, заплываў на вадзяным веласіпедзе ледзь не за вобрый далягляду, караскаўся па скалах, падаў з іх у глыбокія воды, плаваў ад ільвінай бухты да самага пляжа. І маці ведала: калі нехта стаіць над самым стромым урвішчам вялікай гары і, нахіліўшыся, парусіць крыламі плашча – гэта абавязкова ён. І калі на скале ў навальнічнай далечыні мора з’яўляецца чалавечая кропка – гэта зноў ён.

Калі не было яго – не было часцей за ўсё і яе.

Ён з’яўляўся на вячэру нейкі дзіўны, нібы здзічэлы, громкагалосы, прапахлы соллю, ёдам і палыном, з занадта бліскучымі вачыма, са скурай, спаленай сонцам, з выгаралымі на сонцы валасамі. І калі маці ён аддаваў нейкую долю ўвагі, то сябры для яго амаль не існавалі… Прыгоды, небяспека, вецер з мора – гэта было галоўнае.

Нібы хацеў выплюхнуць усе гэтыя трыццаць год за лічаныя дні.

“Дарваўся”, – думала маці.

У яго былі цяпер зусім чужыя вочы: вузкія, абрэзаныя ад вечнай стомы, пільныя і… пуставатыя.

Аднойчы іх не было ўсю раніцу. Калі яны ўдваіх з рогатам, амаль непрыстойным, увайшлі на веранду перад вокнамі сталовай – маці зразумела: усё.

Толькі што прайшоў першы за ўсё лета дождджык, спырснуў зямлю. І зямля пахнула гваздзікай, ванілем, карыцай, перцам. Нібы шкатулка з усходнімі вострымі прыправамі.

Сукенка жанчыны і кашуля мужчыны былі вільготныя, але яны ні на што не звярталі ўвагі. Вочы Агаты глядзелі на сына з лёгкай усмешкай. А ён глядзеў на яе з дзіўным выразам нейкай пераможнай вінаватасці. А твар быў сухі, пірацкі, жарсткаваты. І ў вачах не было нічога, акрамя бадай што першабытнай прагі жыцця.

“Усё, – падумала маці. – Палонны… раб-уладар”.

І, нечакана голасна, сказала:

– Ануча.

– Што? – спытаў скульптар.

– Нічога.

А сама думала:

“Панаваць, пэўна, толькі над харошымі ды добрымі і можна. А тут… Ды што ты, не бачыш, хто побач?.. Ды яна цябе ў кожнай бядзе кіне”.

…Пасля абеду ўсе, хто жадаў, паехалі на чаўнах у Львіны грот. Маці не села з Валерыем. Яе ўзяліся апекаваць калегі сына. Іх было якраз на човен, і таму скульптар таксама аддзяліўся ад яе.

Яна амаль узрадавалася, калі Ларыса прывяла на бераг Яраполка.

– Ярынька, – сказала маці. – Хадзі сюды, дзетухна.

Светлавалосы падлетак, сінявокае, танюткае, даўганогае жарабя, глядзеў на маці, як верабей з кулака, са смешнай непрымірымай непрыязнасцю.

– Не, – сказаў ён.

Добры ягоны рот быў сціснуты як мага больш жорстка, а ля яго дрыжалі – зусім як у Ларысы – ямачкі.

– Ярка, – сказала сястра амаль гнеўна. – Ты што гэта?!

– Нічога, – сказаў Яраполк. – Што ты мяне?.. Я да… Петры Мадэставіча.

Ларыса вінавата зірнула на маці і пацiснула плячыма. Калі Ярка адышоў, яна сказала ёй ціха:

– Вы прабачце ўжо. Узрост пераходны. Так цяжка з ім.

Маці нічога не магла сказаць.

Падлетак уладкаваўся ля ног скульптара і глядзеў яму ў вочы з адданай, трохі вінаватай усмешкай дзіцяці, якое не помніць бацькі і сумуе па ім.

А скульптар – нават здалёк было відаць – стаў раптам такі бессаромна шчаслівы, так заўсміхаўся, што маці стала зайздросна… Ён расказваў нешта хлопцу, і той глядзеў на таўстуна ўлюбёна, і весела, і кранаюча.

Маці адвяла позірк і ўбачыла сына. Валерый стаяў у чаўне і глядзеў на гэтую сцэну пацямнелымі вачыма, на дне якіх стала асеў сум.

– Сядай, – сказала яму Агата. – Хіба хто стаіць у чаўне?

Ён стаяў і глядзеў.

– Сядай.

– А як апазналі шкілет Яраслава? – спытаў хлопчык.

– Сядзь ты, калі ласка, – сказала Агата.

– “Яраслаў бысць хром”, – як даросламу, тлумачыў скульптар. – І яшчэ у яго на чэрапе быў след ад удару мячом. Астатнія ў ягоным саркафагу былі маладыя... Відаць, зладзеі. Залезлі, а тут трывога. А можа, і проста крышка ўпала. Яна ж больш тоны важыць.

– Не засці ты мне, – сказала Агата.

– Адкасніся, – сказаў сын.

Яны адплылі ад берага. Скульптар усё яшчэ расказваў. А Валерый моўчкі і засяроджана веславаў, не звяртаючы больш аніякай увагі на астатніх.

– Дарваўся да дзіцяці, – сказала Агата.

– А што табе? – сказаў сын. – Ты што, не любіш іх?

– Не ведаю. Не было. Дый палкага такога жадання няма, прызнаюся.

– Дзеці – харошы народ, – сказаў сын.

– Сумуеш? Пройдзе. Гэта ўзрост такі.

– Яны – харошы народ.

Човен аддаляўся, і маці ўжо нічога не чула.

...Гадзінай пазней маці сядзела ў бухце, у лёгкім цяні скалы, а побач з ёю звісала з гары тонкая ніць

вадаспада. Людзі паразыходзіліся. Чаўны спалі каля берага, як вялізныя снулыя рыбы. Непадалёку ад маці сядзела на беразе Агата, ды Валерый як апантаны хадзіў берагам, углядаючыся сабе пад ногі. У яго пачыналася “каменьчыкавая хвароба”.

Вышэй, на выступе скалы, завіхаліся скульптар і Ярык. Таўстун падцягваў да ўрвішча вялізны камень: ладзіўся, відаць, скінуць яго са стромы на камні.

– Што там ў вас? – крыкнуў Валерый.

– Агатавую бомбу выбіваем, – змрочна адказаў таўстун.

– Вялікая?

– З два кулакі.

Маці слухала спеў вады і глядзела з уступу проста ў глыбіню. Глыбіня была ўся чысцюткая, блакітна-зялёная, празрыстая, як неба. У глыбіні плавалі ліловыя і белыя медузы. Белых было многа. А яшчэ глыбей, у расколінах падводных скал, раслі сінія дзівосныя кашлатыя сады. Зрэдку іх галіны варушыліся. Гэта праплывала рыбка.

“Як птушкі ў нашых садах”, – думала маці.

Валерый разграбаў нагою гальку амаль ля самых ног маці.

– Ну, што? – спытала яна.

– Нічога.

– Яна шчаслівая з табою?

– Пэўна, – змрочна сказаў ён.

– Шчаслівыя не гавораць так пра дзяцей. Што ж шчасце? Шчасце для сябе – гэта пачвара.

– То нашто ёй тады?..

– Ты цяпер на вяршыні, то ёй і добра... Я нічога табе не

кажу, але ты ўспомні, што яна табе т а д ы казала?

Яны маўчалі. Дрымотна спявала вада. Танюткі струмень падаў у буйныя галышы і знікаў у іх, не маючы змогі пракласці сабе верхавы шлях у мора.

У гэтых распаленых каменняў была такая прага! Такая нясцерпная прага!

– Я... кахаю яе, мама.

Гаварыць больш не было аб чым. І маўчанне рабілася нясцерпным, і невядома было, што б яны сказалі яшчэ, каб не крык, які раптам аддаўся з уступа.

Нешта прамільгнула ў паветры. Потым узляцеў слуп вады. І адраза паўз маці мільганула магутная постаць сына. Ён ірвануўся з месца так, нібы ад гэтага залежала жыццё.

Жыццё сапраўды зележала. Таму што на ўступе стаяў адзін Петра Мадэставіч. Пазней выявілася, што падлетак адступіў, каб скульптару было ямчэй кідаць каменную брылу. Адступіў, не думаючы, што за ягонай спіной строма. Ад нечаканасці ён хапануў вады і, захлынуўшыся, ключом пайшоў на дно.

У наступны момант – Валерый яшчэ не паспеў дабегчы – Петра Мадэставіч кінуўся ў ваду галавой. Ягоная туша ўзняла фантан пырскаў і заглыбілася ў прадонне. Ён нібы падаў з вышыні і падаў значна хутчэй за вузенькі цень хлопчыка, які сутаргава варушыў рукамі і нагамі.

Апынуўшыся непадалёк, Петра Мадэставіч рэзка выгнуў спіну, каб прыгасіць сваё падзенне, але хуткасць яго была, відаць, яшчэ вельмі вялікая, бо яго нібы стукнула нешта ў спіну. Скульптар тарганууўся паясніцай, паспрабаваў схапіць падлетка, але тут яго панесла на паверхню, выкінула пад сонца.

А хлопец ішоў ніжэй і ніжэй і ўжо цьмянеў, рабіўся з блакітнага каламутна-сінім. Бо тут, пад скалой, і сапраўды была страшная глыбіня.

Маці ўбачыла ненатуральна шырокія плечы сына, яго залатую скуру і барвяныя плаўкі на вузкіх клубах. Потым ён увайшоў у ваду, як распаленая ігла ў масла: толькі бурбалкі серабрыста закіпелі вакол усяго цела.

Ён ішоў глыбей і глыбей, і таксама цямнеў. І вось ужо імпэт ягонага цела быў прыглушаны супраціўленнем вады. Ён пачаў грэбціся рукамі, іх рыўкі ўсё больш запавольваліся...

...А потым яго панесла ўгору. Павольна-павольна. Момант, відаць, быў упушчаны, і цела Яраполка апусцілася занадта глыбока.

Сына выкінула на паверхню, як корак. Ён прагна хапаў ротам паветра.

– Стой! – крыкнуў скульптар. – Не дастанеш. Тут метраў дзесяць.

– Здаецца... глыбей, – сказаў Валерый, – Значна...

У прадонні плавалі медузы, яшчэ глыбей раслі падводныя сады. А ў іх ледзь бачны быў маленькі цёмны сілуэт чалавечка.

Не верылася, што ён ляжаў на такой глыбіні: занадта празрыстая была вада.

– Не трэба! – крыкнула Агата. – Вадалазаў трэба.

– Ідзі ты ў... – амаль непрытомна крыкнуў збялелы сын.

Маці разумела: па вадалазаў трэба веславаць, і яны не паспеюць. І яшчэ яна зразумела: сын лаяўся не на жанчыну. Яна ўпершыню чула ад яго грубае слова, і, значыць, ягоны стан быў сапраўды ўтрапёна-разгублены.

Валерый ускараскаўся на ўступ.

– Што ж рабіць? Што ж рабіць, дзяцька Петра? Глыбока. Не дайду. Выкіне. – Позірк ягоны ўпаў на злашчасную брылу. І ён абвёў вачыма трох людзей, якія стаялі

побач, убачыў фігуркі іншых экскурсантаў, якія беглі берагам… А потым паглядзеў на маці і ўсміхнуўся ёй.

Потым ён ні на каго ўжо не звяртаў увагі. Двума-трыма глыбокімі ўздыхамі ён расправіў лёгкія і з напругаю ўзняў брылу, над якой за некалькі хвілін да таго дарэмна завіхаўся таўстун.

– Падтрымай, – сказаў ён Петры, – падтрымай, каб уздыхнуць. Як міргну – пускай.

Малінавы ад напругі, скульптар падтрымаў. Ноздры Валерыя раздзьмуліся. У наступны момант ён разам з каменем зрабіў крок з уступа, увайшоў у ваду амаль без пырскаў і пачаў паглыбляцца, цьмянець, рабіцца з блакітнага сінім так хутка, што маці спалохалася.

Вада была такая празрыстая!

Ля самага дна ён закруціў галавою. Яму, відаць, пакутліва не хапала паветра. Але брылы не выпусціў. А потым з дна ўзнялася каламуць: ён моцна адштурхнуўся нагамі.

Маці бачыла, як ён усё хутчэй круціць галавою. Хутчэй і хутчэй.

Боўтнула нешта ў вадзе. Гэта скульптар кінуўся на дапамогу і там, пад вадою, падхапіў штосьці і штурхнуў цела Валерыя ўгору.

… Яны ляжалі на водмелі, як два трупы. Сын – ніцма, і плечы ў яго ўздрыгвалі зрэдку. Толькі па гэтым і можна было здагадацца, што ён жывы.

А Яраполк ляжаў на спіне і не падаваў ніякіх прыкмет жыцця. Яму рабілі штучнае дыханне – нічога не змянілася. Ляжаў бледны, мокрыя валасы пацямнелі, веі апушчаны.

Урэшце ўсе адступіліся і стаялі вакол разгублена і непаразумела.

…Сын са стогнам узняўся на руках, хапануў паветра.

– Качайце, качайце!!! – сказаў ён.

Людзі маўчалі.

– Ён мёртвы, – сказала Агата

І тут у сына папаўзлі па абліччы чырвоныя плямы. Маці ніколі яшчэ не бачыла яго ў такім гневе, бяссільным, але жахлівым, вышэй за ўсё.

– Мёртвы… Ты гэта сястры скажы… Мёртвы… Адступіліся лёгка…

Ён, хістаючыся, зрабіў некалькі крокаў.

– Адыдзіце.

І, узяўшыся за шчыкаладкі тонелькіх і доўгіх, як у жарабяці, ног, падняў вузкае абвіслае цела ў паветра. Яго матляла, але ён трос, трос, трос.

Бялявыя валасы Яраполка то дакраналіся да галькі, то адрываліся ад яе.

– Ды што ж гэта? – крыкнуў нехта. – Кіньце гэты здзек!

– Рукі прэч… пэцкаль, – рыкнуў сын.

Струменьчык крыві папоўз з краёчка ягонага рота. На падбароддзе, на грудзі. Цельца ў ягоных руках усё яшчэ было нерухомае, але ён трос, трос – ужо не ад надзеі, а толькі ад адчаю. І маці разумела яго.

Яму было трэба. Яму абавязкова трэба было.

…Разам з патокам вады, які лінуў з рота хлопчыка, вырваўся пакутлівы, жаласны стогн… Яшчэ… Яшчэ…

І, калі ўсё скончылася, Валерый, хістаючыся, адышоў і сеў на гальку. Яго калаціла. Ён браў прыгаршчамі ваду, змываючы з грудзей кроў. Усе глядзелі на яго.

І раптам ён заплакаў. Заплакаў не ад палёгкі, а нібы ад бязмернай, безвыходнай правіны і невычэрпнай крыўды, якой не скупіць ніхто… Нічым…

За ўсе ягоныя трыццаць год маці ўпершыню бачыла, як ён лаецца, як гневаецца і як плача.

І яшчэ яна ўпершыню зразумела, на якія ўчынкі ён можа быць здатны. Таму, калі Ларыса на прычале кінулася да брата, маці не стала глядзець, як яна цалуе яго.

Яна глядзела, як Валерый адышоў, як прыклаў да рота хустку, паплямаваную бурым. І яна здзівілася: упершыню за ўсе гэтыя дні ранейшы чалавечы выраз з’явіўся ў ягоных вачах.

…Нічога не змянілася.

Як і раней, былі ў гэты вечар танцы. Як раней, уздыхала пад поўным месяцам мора. І маці, як раней, бачыла, як танцавалі два чалавекі. Бачыла шэрыя халаднаватыя вочы дзяўчыны, яе аблічча, бясстраснае і прывабнае ў промнях зеленавата-блакітнага святла.

“Царыца”, – зноў падумала маці.

І дзіўна, тое, што яна прызнала прыгажосць гэтай жанчыны, у соты раз прызнала, цяпер не ўзрушыла яе, не абурыла, не выклікала трывогі, а прынесла, хутчэй, дзіўнае заспакаенне. Нічога, маўляў, няхай.

Голас спяваў, дрыжучы ад страсці, усё тую самую мелодыю, на якой звар’яцелі ў гэтыя дні, здавалася, усе людзі.

И навеки угаснет
Моя улыбка и радость.

І маці бачыла яго аблічча, схіленае над ёю: сінія вочы ўразлёт, залацістыя валасы, цвёрдыя мускулы ля рота. Ён гаварыў штосьці, а вусны яго ледзь не трапяталі ад узрушэння, а на дне вачэй, за доўгімі веямі жыў такі сум…

…Нібы гэты чалавек павінен быў развітацца. Нібы вышэйшая бязлітасная сіла адрывала яго ад кахання, ад былога. І нічога ўжо не заставалася на зямлі. Нічога.

Толькі маліць аб апошняй літасці.

Было яшчэ аблічча Ларысы. Яна глядзела на адчай аднаго і цягу другой, і, нягледзячы на ўсё гэта, вочы яе свяціліся сумнай, але добрай усмешкай, якая ўсё даравала.

... Тэкля глядзела на мора, калі хтосьці ўспёрся побач на балюстраду пляцоўкі. Яна пачула голас, у якім быў водгук незразумелай трывогі.

– Маці, растлумачце яму, што нельга... Нельга так.

Старая ўбачыла амаль спалоханыя вочы Агаты.

– Я табе не маці. Чаго ты хочаш?

– Я амаль спалохана.

– А чаго ты хацела? Чаго ты трывожышся?

– Ён... не такі, як заўсёды, маці.

– Я не маці, – сказала старая. – За забітага сына не бласлаўляюць.

Мора каціла на бераг золата, ціха ўздыхала. На яго можна было глядзець вечна.

– Як вы смелі не пайсці з ім тады, калі ён паміраў? – спытала маці.

– Я кахаю яго... Буду з ім. Ён мне патрэбен.

– Не веру, – суха сказала Тэкля. – Не былі ў бязведамнасці – не будзеце і ў шчасці... Што з вамі? Чаму трывога? Вы ж бярэце яго?

Пасля паўзы Агата сказала:

– Я ўбачыла... ваш спакой.

– Гэта лухта, – сказала стрымана маці. – Я проста ўбачыла ягоную сілу.

Уздых пашырыў грудзі дзяўчыны.

– Ён пойдзе, з кім захоча, – разлічана сказала яна, і ўсмешка кранула яе вусны.

– І тут твая праўда, – сказала маці. – З кім захоча.

– А наконт яго сілы… не трэба цешыцца занадта вялікай надзеяй… Багам таксама патрэбна ціхая прыстань… Адна…

Яна ссунула бровы.

– Ад-на, – падкрэсліла яна. – І няма больш слабых мужчын, чым моцныя.

– Правільна, – сказала маці, устаючы. – Я табе, дзетухна, яшчэ адну праўду скажу, у пару да тваёй.

– Але.

– Няма жанчын больш нешчаслівых і няўдачлівых, чым халодна-разважлівыя ды з розумам.

І яна спакойна пайшла між танцуючых. Вельмі спакойна, хаця ведала: сражэнне за сына прайграна.

…Гадзінай пазней Валерый і Агата сядзелі наводдаль ад курортнага пляжа, на беразе маленькай бухты. Улева ад іх цягнуліся берагам развешаныя рыбацкія сені, нібы крылы кажана. Направа, над вялікай гарой, стаяў срэбны месяц.

І гэты месяц працягнуў да іх па вадзе срэбны доўгі кілім, набягаў золатам на іхнія босыя ногі. Наплываў і вяртаўся, наплываў і вяртаўся.

Агата сядзела, абхапіўшы далонямі падэшвы ног, уся напружаная. Галава яе ляжала шчакой на каленях, і вочы глядзелі на субяседніка насцярожана, наўскос. А ён ляжаў, абапёршыся на локці, неймаверна шырокі ў плячах і вузкі ў клубах і яшчэ вузейшы ў нагах. Нібы сцякаў у мора.

– Што з табой? – спытала яна.

– А што?

– Ты нібы развітацца хацеў. Нібы адразу. Навек.

– Не ведаю, – сказаў ён. – Такое пачуццё… Дзіўнае пачуццё, – сказаў ён. – Страшэнны боль, нібы губляеш жыццё. І адначасова палёгка…

– Як?

– Ну… нібы за Бетховена пятую сімфонію хацеў напісаць, а потым зразумеў: не трэба. Хопіць з цябе і “Шчаўкунчыка”. Не трэба пакутаваць. Жыві. Унь мора. Месяц. Сумах з восенню робіцца крывавы… Не дасягнеш ты нічога – толькі змардуешся. І адначасова гэта азначае: скончана жыццё. Бетховен у табе плача… А табе – лягчэй.

– Велікапашна ты гаворыш. Гэта ты аб чым? Аб працы? Славе? Жанчынах?

– Не ведаю, – сказаў ён. – Я гнаўся за адной жанчынай. За славай. І што, лягчэй ад гэтага астатнім? Маці? Яна ўжо не можа зайсці ў мора. Не заходзіла ніколі і не зойдзе.

Яна прыўзняла галаву і з нейкай вышэйшай чуйнасцю сказала:

– Ты не аб тым.

– Не, – сказаў ён. – Наконт сябе можаш быць спакойнай. Позна… Хаця мы з табой ніколі не будзем шчаслівыя.

– Чаму?

– Таксама позна.

Ён сеў:

– Ты нават не ведаеш, што было тады, два гады таму назад… Табе гэта было… як цень вялікага кахання на сцяне ўтульнай гасцінай… Каб лепей адчуваць яе

прытульнасць, не адчуваць пустэчы ва ўласным доме... Так, лішняе палена, падкладзенае ў хатні камін.

– І што, табе ад гэтага было менш цёпла?

– Мы былі разам, – сказаў ён. – Памятаеш, ты сказала, што часам багі ствараюць дасканалых людзей, каб яны мелі права патрабаваць ад багоў усё, што ім належыць. Ад багоў і ад другіх, такіх самых дасканалых.

– Н-не помню.

– Індыйская, здаецца, легенда.

– Не, не помню.

– А я помню. Я помню ўсё, і ў гэтым уся розніца паміж намі. Таму што ты тады ўвайшла нават у мае сны, нат туды, дзе яшчэ і свядомасці няма. Ты не помніш, але ў той час, калі я не асмельваўся ўзняць на цябе, чужую, нават вачэй – ты сама раскрыла мне іх.

– Па-мойму, гэта быў не самы горшы мой учынак, – усміхнулася яна.

– Напэўна... Для цябе... Я ведаю, табе было пуста. Але я, пакутуючы, як ніхто, бо мы сапраўды, відаць, створаны былі адзін для аднаго, усё ж быў у непаразуменні, за што я цябе кахаю.

– Нашто пытаць? Кахаеш, то нашто пытанні?

– Маеш рацыю. У цябе была цяга да мяне, але я не перашкодзіў табе быць з іншым, была дасціпнасць – каб падманваць са мною увесь свет, была думка і быў розум, які не даў табе ані хвіліны разумення таго, як я пакутую, як я хачу ўвесь час быць з табою... І была прыгажосць... І толькі не было галоўнага: цярпення, дабрыні, шчаслівай увагі.

– А ты спрабаваў?..

– Паглядзець на рэчы тваімі вачыма?

– Ты дзіўна заўсёды здагадваешся аб усім.

– Спрабаваў. І не здолеў апраўдаць… Рэчы не маюць душы. Калі даводзіцца выбіраць між чалавекам, які памірае ад кахання да цябе, і рэчамі – не варта многа думаць.

– Мне не падабалася твая слабасць перада мной… Ты ж ведаеш, мы толькі гаворым, што любім закаханых у нас. На самой справе мы любім тых, каго можам кахаць.

– Ты не ведаеш, што слабасць мужчыны – адзнака самага моцнага кахання. Ты ж бачыла, як я ламаў жыццё, як са мною біліся за праўду сябры. Ты бачыла, што я не шчанюк, не хлюпік.

– І ўсё ж…

– І ўсё ж я не мог быць бязлітасна грубым, размаўляць з табою, як уладар. Гэта лухта, гэта рабскае гаворыць у душах некаторых жанчын. Я не скот, я роўны з табою чалавек, які больш за ўсё хацеў, каб табе было светла і лёгка. Я ведаў: сапраўдныя жанчыны лепшыя за мужчын. Яны – квецень. І яшчэ я ведаў: ім цяжка, усё яшчэ цяжка. Я хацеў, наколькі гэта ад мяне залежала, зрабіць так, каб няхай сабе адной было лёгка і радасна жыць… Што ж, відаць, у адносінах да гэтай адной я памыліўся.

Яна ўсміхнулася, і зубы яе ў святле месяца былі блакітныя, а вочы патаемныя.

– Ты лічыш, што ў адносінах да гэтай адной патрэбен быў кій?

– Не… абыякавасць.

– Ты надзіва рыцарственны.

– Не. У мяне не хапае для гэтага шчырай адкрытасці. Маё насланнё робіцца ўсё больш моцным. Мне часам немагчыма дыхаць, такое яно.

– Гэта табе і шкодзіла.

Ён кінуў каменьчык у ваду. Мускулы ля ягонага рота закамянелі.

– Петра Мадэставіч меў рацыю. Нашто мне ідал? Мне патрэбна падзвіжніца. А тут за ўсе маленні я атрымаў адзін толькі боль. Насланнё мацнее... Але мне сумна. Сёння на танцах мяне працяў такі несамавіты адчай, што мне стала страшна. Я зразумеў: нішто не вечнае ў чалавеку. І тое, што са мной нібы трапеча на апошнім дыханні... Розум не можа вечна быць рабом пачуцця... нават самага вялікага ў жыцці. Дарэмна я маліў аб здароўі і сіле і свабодзе.

Хлопец сказаў гэта з такой шчырасцю, што бровы жанчыны здрыгануліся. Яна пасунулася бліжэй і, паклаўшы галаву на ягоныя калені, абхапіла яго за шыю гнуткімі і пяшчотнымі рукамі.

– Прабач, родны, – сказала яна.

Далоні, якія ён падсунуў пад яе плечы, злёгку дрыжалі.

– І мне лёгка і страшна, – сказаў ён.

Адвечная прывычка ўладарыць выявілася і тут. Гонар патрабаваў, нясцерпна было бачыць, як паўстае самы аддданы і верны, як ён патрабуе, – і жанчына, не стрымаўшыся, сказала:

– Нашто ты патрабаваў так да канца? Я ж не казала табе, што заўсёды буду толькі тваёй. Нашто ты патрабаваў так многа?

– Нашто я жыву? Нашто дванаццаць год я забіваў сябе на рабоце, дабіваўся славы? І нашто ты патрабавала так мала? Чаму цяпер хочаш большага?

– Я кахаю цябе, – сказала яна.

Але мужчыну, здаецца, уразіла нейкая думка. Вялікія яго вочы пашырыліся. Ён уздыхнуў і адчужана выпраміўся.

Тонкі стан і шырокія плечы. Знізу яны здаваліся ёй

трохвугольнікам, пастаўленым на востры кут. Скура пад месяцам адлівала золатам і блакітам. Раўнамерна ўздрыгвала скура пад левым саском, і гэта было адзінай адзнакай хвалявання, якое па-ранейшаму перапаўняла яго.

– Цяпер ты хочаш быць толькі са мною. Чаму?

– Чалавек мяняецца, – шапнула яна. – Праз год, месяц, дзень – ён другі. Я кахаю толькі цябе.

– Так мала? Я ведаю, што́ табе было да ўсяго, што я адчуваў. Ты лічыла – перад табою сусвет… І вось цяпер у табе прайшло многа, засталося мала… І ты шукаеш мяне. Цяпер я патрэбны табе.

Яна цягнула рукі вышэй і вышэй. Ніжэй і ніжэй схілялася да яе вуснаў галава хлопца. Аж пакуль ён са стогнам не адвярнуўся.

– Мой гонар паранены, – глуха сказаў ён.

– Позна ж ты успомніў пра гэта.

– І я ў сутаргах кідаюся ля цябе. У апошніх, бо не хачу згадзіцца, што каханне памерла. Яно ў кожнага адно.

– Позна, – усміхнулася яна. – Ты быў мой. І ніхто не адбярэ ў тваёй памяці ўсяго, што было. Не адбярэ ні шчасця, ні гэтых… прыніжэнняў… – І пасля паўзы дадала:

– Так што маўчы. Пацалуй мяне.

Прагна, як да струменьчыка вады, што падаў у распаленую, чырвоную ад сонца бухту, яна прыпала да яго вуснаў. Нібы вакол была смяротная спёка і адзін гэты струмень нёс у сабе жыццё.

– Так будзе заўсёды, – сказала яна.

Ён гладзіў яе валасы.

– Заўсёды, – паўтарыла яна.

– Заўсёды? – спытаў ён.

– Але.

– Ты пойдзеш са мной паўсюль?

– Магчыма.

Яна цяпер ведала: нішто не прайшло, няма чаго баяцца. Таму што гэты залаты бог усё яшчэ належаў ёй і толькі ёй. Яна бачыла гэта па сухому, ліхаманкаваму бляску бязмежна адданых вялікіх вачэй.

– Я буду з табою, як толькі ты працягнеш руку.

Гэта была памылка. Яна адразу зразумела гэта.

– Я стаміўся трапятаць над урвішчам, – сказаў ён.

– Калі стаміўся?

– Сёння. Калі трымаў на руках хлопчыка… Магчыма, раней. Калі ён за здраду пайшоў да таўстуна… А потым ён усміхнуўся мне. За што? За такую драбніцу? Плаціў дабром. Тое, чаго ніколі не рабіла ты.

– Кветкі жыцця, – ужо гневаючыся, сказала яна.

– Мне не да жартаў, – сказаў ён. – Я напалову загубіў жыццё. Для чаго? Для таго, за што мне ніхто не скажа “дзякуй”. Загубіць і другую палову?

– Табе з кім-небудзь будзе лепей, чым са мной?

– Не, – сказаў ён.

– Дык вось, – сказала яна, сядаючы. – У гэтым уся розніца. Я для цябе ўсё. І я адчуваю гэта. І спускаюся да цябе, бо ты самы гожы, разумны, добры чалавек на свеце… Бо мне хораша з табою. Мне хораша, і я з табою, ледзь ты працягнеш руку. Але для мяне, як для кошкі, галоўнае не дом, а сад…

– Або суседні дом, – з’едліва сказаў ён. – Ты хочаш затрымаць мяне на ўсё жыццё, нічым не рызыкуючы,

нічога не аддаўшы. Так не бывае.

Ён мякка адвёў са сваёй шыі яе рукі.

– Табе засталося менш – і ты шукаеш мяне. Табе засталося менш, а ты хочаш панаваць над маім пачуццём, жыццём, шчасцем. Нібы я джын. Патры лямпу – і адразу з’явіцца. А да гэтага смірна чакае недзе ў бутэльцы.

Устаў на ногі, заліты сяйвам месяца. Сеў далей.

– Так не атрымаецца. Роўнасць, калі хочаш.

– А памяць?

І тут Валерый ціха засмяяўся.

– Калі застанецца зусім мала – ты не будзеш плакаць над маімі лістамі з думкаю, што ўсё залежала толькі ад цябе… Ты будзеш смяротна, запознена тужыць.

Ён амаль трыумфаваў, нібы зразумеў нешта.

А пасля ён сказаў:

– Тужыць, што вось была ты маладой і чыстай і быў я. І ты магла мець мяне з усімі думамі, хвілінамі слабасці і гадамі сілы, з вачыма, валасамі, рукамі, з абдымкамі і стомай… усяго, да апошняй клетачкі. Усё магло стаць тваім. Цэлы свет… Магло.

Яна глядзела на яго пільна і неспакойна.

– Яно будзе маім, – сказала яна.

– Пэўна, будзе, – сказаў ён. – Але папярэджваю, гульні не будзе.

Ён раптам страпянуўся.

– Куды ты глядзіш? – спытала яна.

– Чакай.

На ўступе недалёкай нізкай скалы з’явіліся дзве постаці: дзявочая і хлапечая. Абедзве вузкія, тоненькія, блакітныя ў праменнях месяца.

– Сядзі тут, – прагучаў здалёк голас Ларысы.

– І не падумаю. Буду ратаваць цябе, – сказаў хлопчык.

– Ты ў мяне ўжо мужчына.

– Ты рада, што я твой брат?

– Рада.

– І таму ты такая вясёлая? Толькі таму?

– Толькі таму, – сказала яна. – Мне, відаць, трэба навучыць цябе вельмі добра плаваць і ныраць.

– Чаму?

– Калі-небудзь ты нырнеш і дастанеш для мяне з самага дна скіфскую карону.

– Фу, лухта якая, – уздыхнуў ён.

– То не дастанеш?

– Дастану, – уздыхнуў ён. – Дастану, калі яна ёсць.

Дзяўчына выпрамілася на скале, выгнула плечы трохі назад і працягнула да месяца тонкія, кранаюча тонкія, амаль яшчэ дзіцячыя рукі.

– Месяц які, – сказала яна. – Мора. Бачыш, карона на дне?

– Гэта адбітак, – сказаў Яраполк.

– Не, карона.

Залітая сяйвам, Ларыса стаяла, ускінуўшы рукі.

– Я цябе вельмі люблю, – сарамяжліва сказаў падлетак. – Нават калі ты замуж выйдзеш, я цябе буду любіць.

– Дурненькі, – сказала яна.

Блакітныя, тоненькія, яны стаялі на ўступе над уздыхаючым морам. Дзяўчына з дзіцём. Нібы маленькая рахманая ланка з аляняткам.

– І я цябе люблю,– сказала яна. – Я такая шчаслівая, што ты ёсць у мяне.

І, схіліўшыся над ім, пацёрлася шчакою аб яго валасы. Нібы ланка правяла мордачкай па кучараваму лобіку аляняці.

– На табе карону, – сказаў хлопчык і нырнуў.

Дзяўчына войкнула, але блакітны сілуэт плыў пад вадою да залатога дрыготкага кола. І тады яна, выгнуўшыся, кінулася за ім. Яны плылі, а вакол фасфарасцыравала мора.

Яны вынырнулі недзе далёка, якраз на залатым шляху, і засмяяліся, а потым паплылі далей і зніклі з вачэй.

З незвычайнай, вострай і пакорлівай пяшчотай Агата абняла шыю мужчыны.

– Яно будзе маім, – паўтарыла яна.

Ён маўчаў. Ён жменямі, са свістам, кідаў каменьчыкі ў ваду. Нібі сеяў.

...Сонца ўстала ў той дзень ласкава-мяккае. І спёка была таксама прыемная і мяккая. Мора прамянілася аж да дна, празрыстае, такое сіняе, што балюча і шчасна было глядзець на яго.

Валерый зайшоў у будку лодачніка, узяў там вёслы і, выйшаўшы да маці, пакрочыў з ёю да шлюпак. Адна са змен паехала, новай ужо не магло быць, і таму на пляжы было пуставата.

У маці амаль усю ноч балела галава, але раніцай неяк ухадзілася, і цяпер, як след болю, свет здаваўся трохі незразумелым і кранаюча добрым.

– Куды гэта вы? – спытаў Петра Мадэставіч, які, мокры яшчэ, ляжаў на гальцы і курыў.

– Ды вось, – сказала маці, – хоча мяне пакатаць.

– Даўно час, – сказаў скульптар. – Даўно… Ну як?

– Добра, Мадэставіч.

– І сумна трохі?

– І сумна, – пакорліва сказала яна.

– Наша справа такая, – сказаў ён. – Нічога.

– Нічога.

– То да вечара, – сказаў скульптар. – Пойдзеш у кіно?

– Да вечара, – сказала яна. – Да вечара, даражэнькі мой.

“Прымірылася”, – падумаў Петра Мадэставіч, сумнавата, са спагадай пазіраючы, як яны ішлі да чаўноў.

Ён ішоў, магутны, загарэлы, горды ў паставе, такі гожы, што дзяўчаты азіраліся на яго. А побач ішла яна, прамая яшчэ, але нібы падсохлая, уся ў чорным. Ён пасадзіў яе на карму, сам раскрыў парасон.

– Ларысачка, – сказала раптам маці.

Ён ускінуў веі. Далёка ішла пляжам постаць. І Валерый здзівіўся, чаму маці ўбачыла раней яе, а не Агату, якая была ўжо амаль ля чоўна.

– Добры дзень, – сказала Агата, сядаючы на самай мяжы пены і галькі. – Куды гэта вы?

– У скалы, – сказаў сын і дадаў: – Да вечара вернемся.

– То добра, – сказала яна і раптам устала, пайшла ў ваду.

Яна была ўся ў пене і сонцы. І яна была халаднаватая,

як пена. А на яе высокіх грудзях плыў парусьнік пад блакітнымі ветразямі.

Паплыла.

– Дзень добры, – сказаў голас Ларысы.

Сястра-гаспадыня стаяла ля чоўна просценькая, у сваім звычайным белым халаце.

– Не баіцеся? – спытала яна ў маці.

– З ім? – усміхнулася Тэкля.

Нібы нічога не было, такая мяккая добразычлівасць ззяла ў вачах Ларысы. Ды яно й сапраўды нічога не было. Усё было лухтою ў параўнанні з учарашнім.

– Яшчэ раз дзякуй вам, Валерый Максімавіч, – сказала сястра. – Не ведаю, што было б, каб не вы.

– Не трэба, – сказаў ён. – Я жыў трыццаць год. Гэта першае сапраўды вартае, што я зрабіў.

– Не ведаю, што было б, – паўтарыла яна.

Ён сумна ўсміхнуўся. І гэта была ранейшая, чалавечая ўсмешка.

– Я ведаю, што н е б ы л о б, – сказаў ён.

– Чаго?

– Кароны. Скіфскай кароны на дне.

– О-ох... Вы?..

– Лухта, – сказаў ён. – Гэта вам дзякуй.

Вочы дзяўчыны, нібы яна ўсё разумела, змяніліся, засвяціліся нейкай няўпэўненай, трохі шкадоблівай пяшчотай..

– Бывайце, – сказала яна маці. – Да вечара.

Сын моцным рыўком адштурхнуў човен, уладкаваўся з вёсламі. Шлюпка павольна адыходзіла ад берага.

– Ё-луп, – сказала маці.

Яны былі ўжо далёка. Мора іскрылася, але ў яго прыгашаных адценнях быў нейкі сум. А можа, гэта маці толькі здавалася. На беразе гучала музыка, усё тая самая, страсная, поўная чакання, на якой павар'яцелі ўсе, хто адпачываў тут.

Музыка, напэўна, абяцала ім нешта перад наступленнем доўгай паўночнай зімы.

Постаць Ларысы на беразе стала ўжо зусім маленькай. Меншай за суглоб мезенца. Дзяўчына нясмела прыўзняла руку і павольна махнула кісцю ў бок маці. Раз ці два. А голас скардзіўся, амаль рыдаў у сваёй страсці, пяшчоце, чаканні…

До завтра…
І, что бы с нами ни случилось,
Я расстаюсь с тобой, как с солнцем,
Как с солнцем…
До за-а-а-а-втра!!!

Постаць стала зусім маленькай. Але, як апошняе прывітанне, ляцеў наўздагон чоўну голас.

Знікла постаць. Знік бераг за адрогам вялікай гары. Адрог спускаўся ў мора, нібы піў яго.

Твар маці быў зацenены парасонам, але вакол усё чырванела, ззяла, звінела апошнімі цыкадамі і шаптала ўсплёскамі хваль аб скалы.

І дзіўна, маленькімі частымі плямамі барвавеў на недасяжных сініх скалах сумак.

“Нібы крывёй пацеюць, – падумала маці. – А што, гэта ж цяжка, каменна-цяжка – быць скалой… Нежывая… Бясплодная… Вось і плача крывавымі слязьмі”.

Мяняліся бухты, мяняліся скалы. А яна сядзела,

склаўшы на каленях зведзеныя працай рукі, і амаль малітоўна глядзела на берагі.

Аблічча сына хісталася перад ёю, залацістае, сінявокае, цвёрдае. Не, гэта не быў толькі яе, матчын, гонар. Хлопец быў сапраўды самым прыгожым з тых, каго ёй даводзілася бачыць.

– Ты што глядзіш? – спытаў ён.

– Цябе павінны яшчэ многа кахаць, – сказала яна. – Але ўсе будуць любіць цябе не за тое, што я… Не за тое, што я… Не за тое, што ты – гэта ты. Так цябе палюбіць яшчэ толькі адна. Не за твае гэтыя… прэміі. Проста за дабрыню, за радасць быць разам… Але і яна будзе – лепей, але не тое… Я ж цябе люблю яшчэ і таму, што ў тры гады ледзь не памёр, што ў сем уначы пайшоў на могілкі… За многае.

Ён спыніў шлюпку ў невялікай лазурна-сіняй і празрыстай бухце. Уся прасвечаная да дна, чыстая, як сіні алмаз, яна спакойна грэлася між скал, а пасярэдзіне яе строма абрывалася з усіх бакоў у ваду скала, падобная на ветразь.

– Прыгожа, – сказаў сын.

– Але, – сказала яна. – Ты памятаеш, як пахне хлебная дзяжа?

– Нашто спытала?

У чысцейшай вады сінім прадонні, як кветкі, варушыліся бэзавыя і белыя медузы. Як дзівосныя вялізныя кветкі. Яны грэліся на сонцы. І маці раптам амаль фізічна, як зімою ля агню, адчула, як цячэ па яе жылах пахучая, сухая, добрая спёка. Яна поўніла ўсё: рукі, плечы, калені.

– Ты не забывай, – сказала яна, – ні хаты, ні дзяжы, аніводнага слова. Іначай цябе стопчуць…

– Чаму ты раптам?

– Хачу, каб ты быў шчаслівы, вольны, здаровы. Усім бы заплаціла за гэта. Усім.

– Лухта, – ніякава сказаў ён.

– Канечне. Нічога не зробіш. Толькі мей вочы, будзь добры, не крыўдзі сапраўдных, не вер горшым.

Ён апусціў галаву.

– Я… буду добрым, мама.

Над морам, заліваючы бухту і яго залацістыя плечы, ззяла сонца. Ззяла, як вечнае свята жыцця.

…На беразе ён назбіраў шмат бела-ружовых халцэдонаў і дымных агатаў, высыпаў усё гэта ў прыпол маці і зноў адштурхнуў човен ад берага.

– Так лепей? – спытаў ён.

– Канечне. Блакіт вакол… Дзякуй табе за сіняе мора.

У прадонні, як кветкі, грэліся пад сонцам медузы. А пад імі варушыліся сінія сады.

– Буду, – паўтарыў ён.

І ўстаў, раздзьмуўшы шырокія грудзі. Глядзеў на“ветразь” з дзіўнай, нібы вызваленай, усмешкай.

– Я зараз скокну адтуль. Я не разаб’юся.

– Я ведаю, – спакойна сказала яна.

Ён хітнуў човен, апісаў вялізную дугу ў сярэдзіне сіняга крышталю, між медуз. Ён плыў, але маці здавалася – ён ляцеў у вольным палёце над сінімі нетрамі падводных садоў. Узмыў, з’явіўшыся на паверхні, паплыў да “ветразя” рухавы і моцны, як малады дэльфін. Ухапіўся за наздраватую паверхню падножжа ўцёса.

“Ветразь” стаяў над ім, як волат. Але чалавек упарта і спрытна палез па ягоных непрыступных баках.

Вось адолеў калені, стан, вось ужо на ўзроўні грудзей.

Часам ён нібы прыліпаў да скалы, імкнучыся зліцца з ёю, часам адрываў ад яе тулава.

Ад спёкі расцвілі пад вадою кветкі медузы. Ціха шоргала аб бераг мора. А можа, гэта каменьчыкі сыпаліся з каленяў?

І яна адчувала, што вісіць нібы над сіняй безданню. Празрыстай да самага дна, як сіні алмаз.

– Ма-ма-а-а!!!

Яна ўзняла цяжкія павекі. Ён стаяў на верхавіне ўцёса, раскінуўшы рукі.

Ускінутая галава, шырокія грудзі, гожая лінія жывата, дасканалыя ногі з гладкай скурай.

На верхавіне ўзнесенага ў неба ўцёса – і сам у небе – стаяў, раскрыліўшы рукі, залаты бог.

“Не, – падумала маці, – не. Гэты не прападзе. На хвіліну задурманены, раскуты пасля гэтага непатрэбнага пустэльніцтва… Ён справіцца”.

Залацісты крымскі загар. Ускінутыя рукі. Адзіная залатая пляма ў празрыстым сінім небе, у якім – між небам і зямлёй, над падводнымі садамі – вісела яна.

Ён выцягнуўся, прыўзняўся на дыбачкі і высока падскочыў у сіняе паветра, лёгка перавярнуўшыся ў ім.

“Не, – млява падумала яна, – гэта пройдзе. Гэта – старое, нязжытае да канца. Яно пройдзе”.

Прыйшло заспакаенне… Вось сады пад вадою. Медузы цвітуць у сярэдзіне сіняга алмаза. Шалясціць, шапоча мора. Сыплюцца з каленяў каменьчыкі.

Узняўшы ўгору вочы, яна глядзела туды, дзе, раскрыліўшы рукі, у нязмернай вышыні ляцеў да яе залаты бог.

Спёка. Яраснае сонца. Шум… шум… шум мора…

– Мама… Мама!.. Што ж ты?!. Мама!!!

ЯК ЗВЯРГАЮЦЦА ІДАЛЫ

Алёнцы год і дзевяць месяцаў.

Але яна ўжо зусім вялікая дзяўчынка. Лічыць жа ж трэба не па ўзросту, а па тым, што ты паспееў зрабіць. А яна ўжо чалавек, таму што даўно навучылася прама хадзіць. І яшчэ навучылася так-сяк выказвацца, і сваякі, ва ўсякім разе, яе разумеюць.

І яшчэ адно, самае галоўнае: варта каму-небудзь зрабіць выгляд, што ён замахваецца на ката, сабаку альбо чалавека, – і адразу гучыць адчайдушна-ўмольны віск:

– І цеба.

Гэта азначае “не трэба”. Значыць, галоўнае, з чаго складаецца чалавек, ужо ёсць.

У Алёнкі вялізныя, як сподкі, сінія вочы, ніжняя губка чапялою (адразу бачна, што характар будзе злёгку фанабэрысты і самастойны), тугое, як мячык, цельца і ножкі, якія цэлы дзень тупаюць па доме, садзе і гародзе.

Гэта тып дзіцёнка-шкодніка. І гэта вельмі добра, таму што менавіта з такіх атрымліваюцца потым вартыя чагосьці людзі.

У Алёны ёсць мама, прыгожая распаўнелая жанчына, бацька, які застаўся ў іх горадзе, каб лётаць на “малётах”, дзед і бабуля, якія душы ў ёй не чуюць.

Акрамя таго, у яе ёсць яшчэ дзядзька, які зашмат думае над светавымі праблемамі.

Гэты дзядзька больш за ўсё любіць важдацца і

няньчыцца з ёю і, адчуваючы на каленях яе цеплыню, шмат успамінае.

І тады твар яго робіцца змарнелым і пяшчотна сумным. А бабуля, пабачыўшы гэта, спяшаецца прайсці паўз яго, быццам не бачыць, і аб нечым размаўляе з дачкою, маткай Алёнкі. Часам маці Алёнкі не вытрымлівае і адбірае ў дзядзькі дачку.

– Чаго ты тут век з ёй сядзіш?

– Бо сваіх няма.

Дзед, дзядзькаў бацька, сядзіць пад бэзам у крэсле, і па яго абліччы прабягае цень. На яго тонкіх вуснах з'яўляецца гумарыстычная складка:

– А ты б зрабіў, як адзін сялянскі Рамэа: "Я за ёю ўпадаў, а яна на мяне і пляваць не хацела. Дык я ў царкву прыйшоў і ёй у кішэнь мёрзлых конскіх каўцюшкоў наклаў". Вы ж, цяперашнія, усе такія.

У Алёнкі ўжо ёсць усе задаткі будучай жанчыны.

Вось яна сядзіць на руках у мамы, а дзядзька цягне да яе рукі і варушыць пальцамі. Яна нерашуча адрывае ад мамы цельца і, выгнуўшы спіну, цягнецца да яго. І раптам – шырокая ўсмешка на твары, і дзіця зноў кідаецца на шыю маці, хаваецца. З-за пляча выглядае толькі гарэзлівае, круцельскае сіняе вока. Яно з радасцю назірае за выцягнутым аблічам дзядзькі.

І так без канца.

О Божа літасцівы, пакутаваць вам, мужчыны, ныня і прысна і давеку!..

Тупае яна па кветніку, а дзядзька сядзіць і думае. Шмат што прыпамінаецца яму. І галоўнае, вайна.

Дзядзька не без падставы лічыць, што людзі зямнога шара пакутуюць толькі з-за страху. З-за страху бяжыць у атаку каланіяльны салдат, з-за страху адрываюць з рота ў галоднага дзіцяці хлеб і нясуць яго на алтар бога,

які ў гэтым зусім не жадзён.

Дзеля страху кленчаць, дзеля страху тысячы такіх вось дзяцей па ўсёй зямлі ператвараюцца ў ваўкоў і гадзюк.

Над светам стаіць “Нешта”. І палова людства баіцца яго, хоць варта было б толькі ўсім людзям як адзін сказаць “не хачу”, і гэтае ідалішча развеялася б дымам.

У дзядзькі ад гэтых думак баліць галава, нараджаецца нявер'е ў сябе і ў род чалавечы.

У Алёнкі таксама ёсць свае страхі. Яны, праўда, – маленькія, але хіба для такога кураняці шмат трэба?

Гэты страх – Пыласос!

Даўно, да прыезду ў гэты дом на адпачынак, ім на кватэру прынеслі падобнае на чарапаху страшыдла. І з таго часу яно напаўняла сваім трэскам пакоі.

Яно бурчала і паўзло, як жывое.

І дзікі, нечалавечы жах апаноўваў Алёнку. Яна нават не крычала, яна глядзела ў адну кропку і дрыжала ўсёй скурай.

Нарэшце дарослыя заўважылі гэта і сталі выносіць малое на вуліцу пад час работы страхоцця, але адразу, з усёй жорсткасцю дарослых, выкарысталі гэты страх.

Прывід Пыласоса вісеў над Алёнкай і тут.

Захочацца пайсці ў кусты і надзерці там поўныя жмені зялёных парэчак – і адразу ж гучыць грозны голас:

– Нельга. Пыласос!!!

Вочы яе адразу акругляюцца і застываюць. Рукі з ружовымі танюсенькімі пальцамі закладваюцца за спіну і там шаруюцца адна аб адну. Яна паварочваецца і непаслухмянымі губамі паўтарае:

– Там... пасёсь.

І глядзіць на маці вялізнымі вачыма.

Гэтыя вочы так нагадваюць дзядзьку другія вочы, што ён увесь уздрыгвае ад глыбокага і цёплага прыліву пяшчоты. Потым адбываецца размова з сястрой:

– Не смей яе палохаць.

– А ты сам тады глядзі за ёю ўвесь дзень. На ёй скура гарыць.

– Ну і дзякуй Богу. Можа, я гэтых парэчак не еў у дзяцінстве? Або ты? Усе гэтыя твае стрэптакокі – у стэрыльных бальніцах. А там, дзе бабы на полі бульбу капаюць, – аб іх і не чулі.

– Не ты ёй маці, а я. Мне і меркаваць.

Дзядзька маўкліва згаджаецца з бясспрэчнай ісцінай.

І зноў цэлымі днямі гучыць над дзіцёнкам імя страхоцця.

– Не хадзі туды, не рабі гэтага, не рві таго!

– Пыласос! Пыласос!! Пыласос!!!

Проста невыносна. Дарослы – і той бы з'ехаў з глузду ад такога, а тут жа маляўка.

Дзядзька сядзіць і думае. У кожнага ёсць свой Пыласос. І гэты Пыласос робіць з разумнай, гордай, прыгожай істоты, створанай для радасці і мастацтва, – пакорлівую жывёліну.

А сад такі гожы, столькі ў ім нябачных пладоў, столькі хмызнякоў і травяных зараснікаў. Ідзі па ім, тупай пакуль яшчэ слабымі нагамі. А ягады такія празрыстыя, такія сагрэтыя сонцам. Сонца пранізвае іх навылёт, нараджаючы ў каламутнай глыбіні невыразныя контуры семачак. Куст кліча да сябе, як дрэва пазнання. Ідзі ж, ідзі!

– Пыласос!!!

І закладваюцца назад рукі. А родныя вочы, сінія – як у той – застываюць. Напэўна, і тую, іншую, многа палохалі. Якіх жа намаганняў каштавала ёй вырасці такой, як яна ёсць!

І вось аднойчы, калі брат і сястра сядзяць поруч і брат выказвае свае невясёлыя думкі, з-за вугла дома выплывае касалапым упэўненым крокам круглая Алёнка.

Жывот – наперад, рукі за спіною, на тварыку стрыманы і прытворна раўнадушны выраз.

Яна тупае гаспадарскім, паважным крокам.

Вось падышла зусім блізка да маці, паклала ёй на калені кулачкі, расшчапіла іх.

На яе далонях ляжыць дзесятак зялёных парэчак.

І адразу яе мордачка робіцца круцельская, хітрая.

– Мама. Пасёсь.

І тут дзядзька не вытрымлівае. Ён хапае яе на рукі і шалёна цалуе ў брудныя лапкі, у шчокі, у хітрыя вочы.

– Дачушка ты мая! Дзіця ты маё чалавечае!

СКРЫПКА ДРЫГВЫ Й ВЕРАСОВЫХ ПУСТЭЧАЎ

Вось струнаў спеў,
І смыка напеў,
І – пад ветрам – верасу звон.
І ўсё гэта – мы:
Наша радасць і гнеў,
Наш спрадвечны, халодны агонь.
Ён – спеў вады,
І аблокаў дым,
І скрыпкі ціхі набат

Над верасам тым,
Над каменнем сівым,
Над стрэхамі нашых хат.

Кніг тады не было, мой сынок і мая дачухна. Кнігі былі забароненыя, укінутыя пад запор, спаленыя. А вольнасці – не было. Замест кнігі вольная была толькі песня, якую не так лёгка пасадзіць у папяровую клетку. (А калі і пасадзіш – застаюцца толькі літары, бяссільны водгук магутных гукаў.) Так што самай сільнай зброі ўсемагутныя магнаты не маглі нас пазбавіць, сынок. І як цяпер харошую кнігу рвуць з рук у рукі, так тады рвалі з зубоў у зубы і з глоткі ў глотку песню. А пясняр быў самай паважанай асобай.

Але самым паважаным з паважаных быў Бан-Жвірба. Алесь Бан-Жвірба. Што гэта быў за чалавек? У латанай світцы, з торбай за плячыма і скрыпкай ён быў сярод сваіх ужо амаль не чалавек – і ўсё-ткі найлепшы чалавек на свеце з усіх, якія тапталі бедную гэту зямлю.

Са скрыпкай, залапанай рукамі і прыпаленай ля шматлікіх вогнішчаў, ён быў сярод сваіх ужо амаль не пясняр – і ўсё ж найлепшы пясняр у свеце сярод тых, чыя скрыпка калі-небудзь адказвала сітнягам.

Усё было ў спеве той скрыпкі. Падобна спявала толькі скрыпка Міракa Гульніка. Але ўсё ж гэта было не тое, усё адно як пошчак маладога бусла не параўнаць з пошчакам бусла старога. А ў напеве Бана-Жвірбы чуўся начны прыбой ліп на раздарожжы, спеў верасу пад капытамі баявых коней, песня кахання ў заранцы, шолах азёрных хваль, крык вадзянога бугая ў дрыгве і посвіст ветру ў байніцах разбураных вежаў – усё тое, што ёсць наш край.

І абыякавых не было. І нават ваўкі – ад пеннага мора да Прыпяці, ад Буга да вытокаў Дняпра – плакалі і лізалі яго сляды.

Скнара аддаваў апошняе, ворагі кляліся ў вечнай дружбе, здраднік каяўся і рыдаў і гінуў за родны край.

Калі ты не складзеш такой песні ў гонар Радзімы і волі,

вайны і любові, – шэлег табе цана. І лепей тады ніколі табе не быць паэтам. Такіх хопіць тады й без цябе.

І ён хадзіў па зямлі, ніколі не заходзячы ў замкі і палацы, хаця мог бы купацца ў золаце. І ніколі не мінаў ніводнай халупы, нават калі там не маглі яму падаць і скарынкі, але дужа прасілі, каб зайшоў. І гэта другі табе запавет, калі ты заспяваў.

...Быў замак. І побач з ім была халупа. А магнат з таго замка быў чорны, як кажан, і жорсткі, як вампір. Аблытаў усё наваколле. І ўсё наваколле баялася яго.

І была халупа з торфу, напалову зямлянка, крытая дзірваном, на якім раней за ўсё вясною зелянела трава. Бо людзі грэлі яе дыханнем, жывыя людзі з-пад зямлі.

Доўга пуставала халупа. Але аднойчы, восенню, у адзіным яе акенцы загарэлася святло. Чэзлае святло лучніка, што вось-вось згасне.

Але тыя, што пасяліліся, нават хацелі гэтага. Іхні агонь быў мацней за ўсе паходні ў свеце і больш вечны, чым зоры і сонца. Бо імя гэтаму агню было – Каханне. А імя маладым было простае: Марта і Янук. Не думайце, што ім лёгка далося пажаніцца. Магнат доўга дабіваўся кахання Марты. Нават, у крайнім выпадку, згаджаўся ўзяць яе ў жонкі, хаця ў самога былі ўжо дарослыя дзеці. І заставалася б тады Марце толькі прапускаць, як пясок, золата між пальцаў, лічыць свае чароды і нешчаслівыя дні. А Марта была не з тых. Плюнула яна на ўсё і пайшла за Янука Прынаду, у якога нічога не было акрамя няновых портак ды старой стрэльбы. А і сама яна выскачыла за яго толькі ў андараку, кофце ды хусцінцы.

Але затое абое былі вясёлыя і не баяліся працы. А Янук быў яшчэ й найлепшы паляўнічы, і магнацкі сын яго хацеў у лоўчыя ўзяць ды ажаніць з нейкай там сваёю знаёмай, у якой двор, і зямля, і рэчы дарагія, і, словам, ляжы ды плюй у столь.

– Нявартыя гэтыя чароды разам з ёю... гэтай... і аднаго

дня волі, – толькі й сказаў Янук. – Нявартыя і адной усмешкі Марты.

Прывалок у пустую халупу вялізны ахапак саломы – тут табе і стол, і крэсла, тут і ложак, тут і печ. Ніхто да іх не прыйшоў, збаяўшыся магната, а ім і лепей, ім і весялей.

Вогнішча развялі. Глядзяць у агонь. Радуюцца, што разам.

– Заўтра пайду, – кажа Янук, – падстралю нешта. Будзе ў нас і абед і вячэра.

– А мне ўсё адно, – кажа Марта, – я не піла, не ела б, на цябе глядзела б.

Не ведаюць, што пазней, калі вёска засне і ніхто не ўбачыць, – прыйдуць па іх з замка. Удзень браць збаяліся: людзі вакол, а ў замку начуе камісар караля, ледзь не адзіны з такіх, хто стараўся стаяць за адносную справядлівасць.

Сядзяць, глядзяць у агонь і смяюцца, як дзеці. Вось і ўсё вяселле. Тут цёпла, а за дзвярыма вецер, і яны трох: Янук, Марта і Каханне.

Раптам бачаць – не, яны чатырох. Невядома адкуль узяўшыся – ну, вядома, такога глупства, як стук клямкі або рыпенне дзвярэй – яго закаханыя могуць і не пачуць, – стаіць сівы, згорблены крыху чалавек.

– Добры вечар у хату, – сказаў сівы.

– Ну, калі гэта можна назваць хатай, то добры вечар, добры чалавек, – сказаў Янук.

Ясна, не хацелася ім, каб з імі быў нехта чацвёрты, але ж чалавек просіцца, і такі халодны вецер знадворку!

– Сядай бліжэй да агню, – і Янук пасунуў большую груду саломы бліжэй да вогнішча. – Тут табе і цяплей будзе і сушэй. Шкада, што гэта адзінае, чым можам цябе пачаставаць.

– Галодныя, а смеяцёся. Дзірка ў галаве, а ён рагоча.

– А што, каб плакалі, было б лягчэй?

– Ды што гэта ў вас тут? – спытаў сівы ды вусаты.

– Вяселле, бацька.

– Што ж гэта яно ў вас такое?

– Ды так вось і так, – расказаў Янук.

– І магната не спалохаліся?

– І магната.

– І гайдукоў?

– Вось старая фузея-дубальтоўка. Калі што якое, то два набоі выпалю, а пакуль дзверы высадзяць – ну, чатырох яшчэ паспею пачаставаць свінцовым бобам. Яму я не веру, але ён маім пачастункам мусіць паверыць. Нічога іншага яму не застанецца.

– А суседзі?

– Збаяліся прыйсці.

– І таму ў вас на вячэру нічога, акрамя пацалункаў?

– Так, – сказала Марта, – і ўсім іншым мы ахвотна падзяліліся б. Не толькі з вамі. З кожным. Гэтым – не можам. Адзінае, што ў нас ёсць.

– І да канца, – сказаў Янук.

Сівы звесіў гарбаты нос і доўга думаў. І раптам...

– Го-го-го-го! – зарагатаў сівы. – Значыцца, нацягнулі вы найяснейшаму носа. І акрузе таксама. Ну, добра! Ну, гэта люблю! То ж бо мяне сэрца як цягнула сюды. Кажу: “Адчапіся, дай спаць!” – “Не, ідзі, пасля выспішся”. І праўда, высплюся. Го-го-го-го-го! Ну й малайцы! І на золата плюнулі?

– І на яго. Вось у мяне маё золата, – сказаў Янук на Марту.

– І на ежу?

– Здабудзем, – сказала Марта. – Адна скарынка – абы з ім.

– Добра, – сказаў стары, – добра, дзеці. Нездарма клікала мяне сюды сэрца. Я знайшоў тут, у гэтай халупе, самае вялікае, што ёсць на свеце... Там, побач, гэта гумно?

– Ага, – сказаў Янук, – пустое. Хацелі было там размясціцца – абшару замнога. Холадна.

– Для нас прыдасца. Гаворыць вам што-небудзь імя Алесь Бан-Жвірба?

Тыя аслупянелі. Яшчэ б ім яно чагосьці не казала, калі грымела яно ад Буга і да Дняпра і паўсюль далей.

– Ясна, – выдыхнуў Янук. – Толькі ж зямля наша вялікая, не мог ён пабываць у кожнай вёсцы, на кожным хутары. Жыцця не хопіць.

– Так... жыцця не хопіць... А цяпер ідзіце па суседзях, клічце іх у гумно. І хай грукаюць у вароты нагамі, калі хочуць пачуць песню Жвірбы. А ён сёння будзе іграць для вас лепей нават, чым на спрэчцы з Міракам Гульнікам, дзе той быў – другі. Што там? Дурная спрэчка песняроў. А тут адзінае, перад чым варта схіліцца.

Як паходню кінулі ў бочку з порахам. Выбух быў на ўсё наваколле і да нябёс. Адусюль беглі дзесяткі людзей. Хто з іх бачыў Жвірбу? Адзінкі. То пляваць на магнацкую пагрозу, абы пачуць.

Першай прыплялася бабка Любаха, якая жыла далей за ўсіх, і прынесла тры сувоі свайго палатна (а ўсяго ў канцы вечара налічылі сорак). Пасля прыцягнуўся бязногі шавец Мар'ян, які таксама жыў не блізка, і прынёс шмат скуры на абутак. Адась Барамбуліна

прывёз і зваліў цэлы воз капусты, бульбы, морквы і іншага такога. Бо ён быў гароднік. Алешка з Амосам прыгналі пяць авечак з бараном, а скупеча Андрусь прыгнаў карову, немаладую, але яшчэ цалкам прыдатную. Цыган Гарась прыскакаў на кані, якога тут і кінуў (а што, ён не дужа і разбіраўся, дзе кідае, дзе бярэ).

Расла гара ручнікоў і прахалодных прасцін, хлябоў і мукі і вэнджаных сыроў. Заўзяты браканьер Ясь прывалок дзікоў азадак, а Генусь, пад якога вада не плыве, бочку саланіны і шынку.

А Санчук Паўловіч, патаемна ад жонкі, прынёс у запазусе кавал сала амаль сажань на сажань (меў дзе хаваць на такім пузе). Лайдак Мікола прывалок мех рыбы: і свежай, і салонай, і вэнджанай.

Усё ішло ў хаду. Нехта прыкаціў бочку з півам. Пасля пайшлі другая, трэцяя, дзесятая. Бочкі з салонымі гуркамі і капустай, кашы з яблыкамі.

Астап Цянюка прыпёр аднекуль тры гарцы мёду.

І ўжо варылася бульба і стаялі на падораных посцілках падораныя місы з падораным кіслым малаком і вогнядышнай кашай з баранінай.

І ўжо крычалі наперагон, хвалячыся: “Лес на хату!”, “Рала!”, “Дзесяціну зямлі!”, “Другую”.

І, ясна ж, прынеслі і да ўсяго гэтага, так што ежа, пітво і дарункі выжывалі людзей з гумна, калі сівы Алесь Бан-Жвірба ўстаў і прыціснуў скрыпку барадой да пляча.

Калі тваё ў небяспецы каханне,
Гонар, свабода, песня твая, –
Скрыпка заплача ў асеннім тумане,
Скрыпка надзеі, скрыпка світання,
Ветру, шыпшыны і салаўя.

І гэта было запрашэнне да стала, да вясельнай гулянкі, самай сытай, самай вясёлай, самай спявучай, якая калі-небудзь адбывалася між нашых пушчаў, на верасовых

нашых пустэчах, над чыстай слязою нашых вод.

А каму Жвірба дзякаваў за дар, той ледзь не скакаў ад шчасця, а з каго ён жартаваў, той ледзь не паміраў са смеху разам з суседзямі. А каму ён спяваў куплет, той ведаў, што яго паўтораць дзеці і ўнукі і прапраўнукі, і нават я, недастойны, буду ганарыцца тым, што мой прашчур слухаў спевы Жвірбавай скрыпкі.

О, як ён граў тады! Як бегаў ягоны смык! То па першых струнах, то па басах. І ўсё было ў напеве: верас пад ураганам, шум далёкага-далёкага мора і азёрных хваль, плач асенніх хмар і пяшчота неадольнага нічым нашага кахання.

Ляснулі вароты, і з'явіўся пан з прыплечнікамі. А насустрач яму плескануўся гнеў, і любоў, якую бароніць гэты гнеў, і тупат баявых коней, і спеў трубы. Нібы не адна скрыпка ўстала з адпорам, а сусвет.

Пан стаў як мёртвы. Можа, ён і не бачыў ні людзей, ні Жвірбы. Рука адпусціла эфес мяча і кінула на стол залаты.

– Яшчэ, – сказаў магнат і паклаў другі. – Яшчэ.

Шалахцелі вербы, і словы гучалі ў іх, начное срэбра бегла па вадзе, гучала калыханка, агульная для ўсіх, калі яны былі добрыя і чыстыя.

– Яшчэ, – рука бязгучна паклала некалькі манет.

Жніво гучала, і гучаў пакос, гучала лясное “Аэй!”, і чуўся ломат мячоў, і звон кайданоў, і хрыпенне ярасці, і трубны кліч перамогі, і радасць міру.

– Яшчэ...

І варушылася бузіна на могілках, дзе спачываюць продкі, і сосны шумелі, і чуўся голас:

“Ты чалавек. Ты такі і слабы і смяротны. Шабельны лепшы ўдар песні найгоршай не варты”.

“Засні – гэта лепшае, што ты зробіш... Вось цвіце арабіна... Дай гэтым людзям жыць... Ты дзіця ліхалецця, дзіця адлічаных дзён”.

І пан высыпаў усё золата, махнуў рукою ўзброеным і, згорбіўшыся, рушыў вонкі.

А скрыпка спявала. Гэта ўся наша радзіма выплесквалася ў ёй. Душа яе, вечная, як дуб, жылаватая, як карэнні ядлоўцу, гнуткая і нязломная.

...Урэшце ўсе пайшлі, а стол быў завалены золатам, срэбрам і меддзю, а гаспадары былі з многімі падзякамі абцалаваныя гасцямі да апошняга.

– Ну вось, – сказаў Бан. – Хай блаславіць вас родная зямля, дзеці. За вашу бескарыслівасць, за любоў да яе і адзін да аднаго.

Тут Марта і Янук падзяліліся з ім тым, чым не збіраліся ні з кім дзяліцца.

– Ну, я пайшоў, – сказаў сівы і знік у цемры.

– А грошы! Грошы!!!

– Хто гэта тут крычыць пра грошы? – спытаў, уваходзячы, Мірак Гульнік, другі пасля Жвірбы, музыка і спявак. – У каго гэта іх так многа?!

– Гэта не нашы! Гэта – Жвірбовы! – крыкнула Марта. – Ён граў нашаму вяселлю цэлую ноч. І забыў.

Мірак сеў ля агня, паглядзеў на дары, на маладых, падумаў, а пасля пакруціў пальцам каля лоба.

– Ну-н-ну, – сказаў ён. – Цік-кава. Цікава, хто тут з розуму з'ехаў, вы ці я?

– Ты не мог не сустрэць яго. Ён граў нам і наваколлю. Мы ледзь не паміраем ад шчасця, такая гэта была музыка.

– Досыць, ёлупы, – сказаў Мірак. – Я хацця і маладзей за

яго, а смяяцца з мяне, пажылога, шчанюкі гэткія, таксама грэх.

– Жвірба! Жвірба! Ён граў!

– Ён нікому не мог граць. Месяц таму назад, пад Браславам, на гары, проста ў яго ўдарыў Пярун! І давеку ўзяў яго з сабою. Мы тады ж пахавалі яго, праўдзівей, тое, што ад яго засталося, на ўзгорку на беразе возера.

Казаў ён гэта так, што ясна было, не хлусіць. Маладыя стаялі, нібы скамянелыя.

– А як жа мы... мы?... Як жа мы без яго?! І ён граў нам, граў... граў найлепшае, што чула зямля... Як быць нам?!

– Значыць, ён пашкадаваў ваша каханне... нават адтуль, дзе нічога не чуюць. Божа, ці станецца калісьці на такое мяне?! Ясна...

І тады тыя заплакалі. Такое на вяселлях бывае. Пачынаецца смехам, канчаецца слязьмі.

– Ясна, – сказаў Мірак. – Ясна, чаму ён быў першы. Заўсёды – першы.

– Пярун бярэ тых, каго ён любіць, – усё яшчэ ў слязах, сказаў Янук. – Але цяпер першы – ты. Нясі гэтую ношу.

– Першы... Так... Я першы... Божа! Божа мой! Я першы!.. Якое няшчасце!.. Якое вялікае гора! Я першы! Божа, якое няшчасце!

І ён заплакаў і стаў біцца галавою аб стол:

– Божа, вечна ваяваць... Без жонкі... без дзяцей... без радзімы, што пракляла... Божа! Быць першым!..

– Першым, – сказаў Янук. – Самым слабым і самым магутным на свеце.

– Самым няшчасным, – сказала Марта, – і самым укаханым.

– Самым жабрацкім, – сказаў Мірак. – І багацей за ўсіх у свеце.

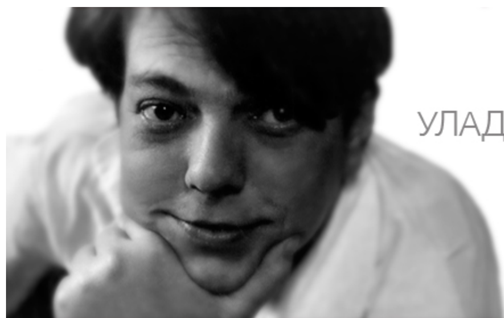
– Самым рахманым і самым мужным, – сказалі ўсе.

І яны глядзелі ў ноч, куды клікала іх (і ніколі не перастане клікаць) ягоная песня, даўно пакладзеная з ім у дол.

Ды хіба можна пакласці ў дол чырвоныя арабіны, і тупат коней, і курганы, і спеў верасу на пустках, і сэрцы нашых людзей, і наш край?! Які б ты на ім драны-падзерты ні быў?!

А калі цяжка?

Выручыць, прыйдзе да вас на сустрэчу,
У зачараваны пакліча бор –
Скрыпка разлукі й спаткання вечнага,
Скрыпка дрыгвы й верасовых пустэчаў,
Пушчаў спрадвечных і светлых азёр.

Караткевіч Уладзімір

Нарадзіўся 26.11.1930 г. у горадзе Воршы Віцебскай вобласці ў сям'і служачага.

У час Вялікай Айчыннай вайны быў у эвакуацыі ў Пермскай вобласці, пасля ў Арэнбургу. У 1944 г. вярнуўся ў Воршу, атрымаў сярэднюю адукацыю. У 1954 г. скончыў філалагічны факультэт Кіеўскага ўніверсітэта. Настаўнічаў у вёсцы Лесавічы Таращанскага раёна Кіеўскай вобласці (1954-1956), у Воршы (1956-1958). Скончыў Вышэйшыя літаратурныя (1960), Вышэйшыя сцэнарныя курсы (1962) у Маскве. З 1962 г. жыў у Менску. Сябра СП СССР з 1957 г.

Узнагароджаны ордэнам Дружбы народаў.

Памёр 25.07.1984 г.

Першыя вершы апублікаваў у 1951 г. (аршанская раённая газета «Ленінскі прызыў»). У 1955 г. верш «Машэка» быў змешчаны ў часопісе «Полымя». Выйшлі зборнікі паэзіі «Матчына душа» (1958), «Вячэрнія ветразі» (вершы і паэма, 1960), «Мая Іліяда» (1969), «Быў. Ёсць. Буду.» (вершы і паэмы, 1986).

Аўтар зборнікаў апавяданняў і аповесцей «Блакіт і золата дня» (1961), «Чазенія» (1970), «Вока тайфуна» (1974), «З вякоў мінулых» (1978), раманаў «Каласы пад

сярпом тваім» (1968), «Хрыстос прызямліўся ў Гародні» (1972), «Нельга забыць» («Леаніды не вернуцца да Зямлі», 1982), «Чорны замак Альшанскі» (увайшлі аднайменны раман і аповесць «Зброя»), (1983), аповесці «У снягах драмае вясна» (1989). Для дзяцей выдаў «Казкі» (1975) і нарыс «Белавежская пушча» (1975).

Аўтар п'ес «Млын на Сініх Вірах» (пастаўлена на тэлебачанні ў 1959), «Званы Віцебска» (1977, пастаўлена ў 1974), «Кастусь Каліноўскі» (1980, пастаўлена ў 1978), «Калыска чатырох чараўніц» (апублікавана і пастаўлена ў 1982), «Маці ўрагану» (1985, пастаўлена ў 1988; аднайменны мастацкі фільм - рэжысёр Ю.Марухін, 1990). У 1988 г. выйшаў зборнік п'ес «Старыя беларускія хронікі». Напісаў сцэнарыі кароткаметражных фільмаў «Сведкі вечнасці» (1964), «Памяць каменя» (1966), «Будзь шчаслівай, рака» (1967), сцэнарыі мастацкіх фільмаў «Хрыстос прызямліўся ў Гародні» (першапачатковая назва «Жыціе і ўзнясенне Юрася Братчыка», з В.Бычковым, 1967), «Чырвоны агат» (1973), «Дзікае паляванне караля Стаха» (з В.Рубінчыкам, 1979), «Чорны замак Альшанскі» (з М.Пташуком, 1984). На тэлебачанні і радыё па яго творах пастаўлены шэраг спектаклей. Па лібрэта Караткевіча пастаўлена ў Беларускім тэатры оперы і балета опера «Сівая легенда» (кампазітар Д.Смольскі, 1978), а паводле яго аповесці «Дзікае паляванне караля Стаха» - аднайменная опера (кампазітар У.Солтан, 1989).

Выступаў як публіцыст і крытык. Напісаў нарыс «Зямля пад белымі крыламі» (1977, першае выданне - на ўкраінскай мове, Кіеў, 1972), эсэ «Мсціслаў - Мстиславль» (1985), эсэ, артыкулы пра Ф.Скарыну, Т.Шаўчэнку, Лесю Украінку, М.Агінскага, Я.Купалу, М.Багдановіча, М.Шолахава, Я.Брыля, У.Калесніка, М.Лужаніна, Р.Барадуліна, В.Зуёнка, А.Наўроцкага, Я.Сіпакова. Выйшлі Выбраныя творы ў 2 тамах (1980) і Збор твораў у 8 тамах (1987-1991).

Працаваў як перакладчык. На беларускую мову пераклаў драму М.Карыма «У ноч зацьмення Месяца»

(пастаўлена ў 1972), аповесць Э.Гашпаравай «Цяжка быць мустангам» (1981), паасобныя творы Дж.Байрана, А.Міцкевіча, І.Франка, Я.Судрабкална, Б.Мацкявічуса і інш.

Лаўрэат Літаратурнай прэміі СП БССР імя І.Мележа (1983) за раман «Нельга забыць» («Леаніды не вернуцца да Зямлі»), Дзяржаўнай прэміі БССР імя Якуба Коласа (1984, пасмяротна) за раман «Чорны замак Альшанскі».

Крыніца: *Беларускія пісьменнікі: 1917-1990. Менск: Мастацкая літаратура, 1994.*

Падрыхтаванае на падставе: Уладзімір Караткевіч, Выбраныя творы ў двух тамах, том 1. Апавяданні, аповесці, — Мінск: Мастацкая літаратура, 1980. — 336 с., 1 л. партр. 23 см

Першы том вядомага беларускага пісьменніка Ул. Караткевіча складаюць лепшыя апавяданні на сучасныя тэмы, аповесці "Лісце каштанаў" і "Чазенія". Аповесць "Лісце каштанаў" - аб жыцці і прыгодах падлеткаў у гады Другой Сусветнай вайны; "Чазенія" - паэтычны расказ аб нязведаных абшарах, аб дзіўных выпадках, аб сіле дружбы, кахання, вернасці.